

УКРАЇНСЬКЕ
СЛОВ'ЯНО-
ЗНАВСТВО

6 1972

2

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

УКРАЇНСЬКЕ СЛОВ'ЯНО- ЗНАВСТВО

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯН

ВИПУСК **6**

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
Львів-1972

У збірнику висвітлюються питання участі солдат-поляків у революційній боротьбі в Росії у 1917 р., радянсько-польська бойова співдружність під час другої світової війни, роль болгар-політемігрантів у партійному будівництві на Україні в 1924—1929 рр., політика Австро-Угорщини у польському питанні на початку першої світової війни, польсько-українські відносини під час революції 1848 р. в Галичині, історія гуситського революційного руху, а також окремі питання болгарської, югославської та польської історіографії.

Збірник розрахований на наукових працівників, викладачів і студентів вузів, вчителів та тих, хто цікавиться історією слов'янських народів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Професор *Д. Л. Похилевич* (відповідальний редактор), доцент *О. С. Бейліс*, доцент *І. І. Беякевич* (заступник відповідального редактора), професор *Г. Д. Вервес*, професор *П. С. Дзюбка*, професор *В. А. Жебокрицький*, професор *В. І. Масальський*, доцент *В. А. Моторний* (відповідальний секретар), професор *С. І. Сідельников*, доцент *К. К. Трофимович* (заступник відповідального редактора).

СТАТТІ

А. І. ОЗОЛІН

ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ЕЛЕМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ПЕРЕДГУСИТСЬКІЙ І ГУСИТСЬКІЙ ЧЕХІЇ

Гуситський революційний рух привертав і привертає тепер увагу багатьох дослідників¹. Буржуазні історики неодноразово писали про різні аспекти цього руху. Висуваючи на перший план його релігійні мотиви, вони одночасно визнавали, що значне місце в ньому займають національні прагнення чехів (Ф. Палацький, К. Крофта, Ф. Бецольд та ін.). Багато уваги національним мотивам гуситського руху приділялось у дореволюційній російській літературі (роботи В. Надлера, К. Арсеньева, Ю. Анненкова та ін.). Відзначають їх також сучасні англійські, американські та німецькі (ФРН) історики.

Американський вчений Ф. Г. Гейман у статті про чеські міста в передгуситський період вказав на наявність у них національних протиріч². Те, що одним з головних факторів, які породили гусизм, були національні протиріччя між чехами і німцями, він підтвердив у полеміці з американським істориком Г. Камінським³.

Англійський гуситолог Р. Бетс відзначав, що в гуситський період чеської історії складалась національна чеська держава і національна церква. Правда, він дещо недооцінював значення цього фактора⁴. Багато уваги приділяв національним прагненням гуситів історик ФРН Ф. Зейбт, який позитивно оцінив роль гуситського руху в історії суспільства⁵.

Для представників буржуазної історіографії типовим є відрив національних мотивів гусизму від соціально-економічних процесів, що відбувалися в Чехії в XIV—XV ст. Це зауваження до певної міри стосується і праці Ф. Зейбта. Суттєві відмінності в постановці і вирішенні національного питання поміркованими і радикальними гуситами не привертала уваги вчених. У чеській історіографічній літературі велике місце зайняла націоналістична концепція питання. Згідно з нею

¹ Про історіографію питання див.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 2, М., 1960; Г. И. Липатникова. К изучению гуситского движения в русской дореволюционной историографии. — Вопросы истории славян, № 1, Воронеж, 1963; Л. П. Лаптева. Освещение гуситского движения в новейшей исторической литературе США. — Вестник Московского университета, № 1, 1961; А. И. Митряев. Оценка Яна Гуса в современной историографии. — Советское славяноведение, Минск, 1969; А. И. Озолин. Складывание национальной программы бюргерской оппозиции в Чехии конца XIV—начала XV века. — Зб.: «Средневековый город». Изд-во Саратовского ун-та, 1968.

² F. G. Heymann. The role of the towns in the Bohemia of the later Middle Ages. — «Cahiers d'histoire mondial» (Journal of World History). Paris, 1954, vol. 2, N 2.

³ Див.: «Cahiers d'histoire mondial» (Journal of World History). Paris, 1955, vol. 2, N 4, p. 991.

⁴ R. R. Betts. Social and Constitutional Development in Bohemia in the Hussite Period. — «Past and Present», Cambridge, 1955, N 7.

⁵ F. Seibt. Hussitica. Zur Struktur einer Revolution. — Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte. Heft 8. Köln—Graz, 1965.

гуситський рух — це нібито боротьба всіх німців проти всіх чехів. У німецькій же, навпаки, — гусизм змальовується як боротьба всіх чехів проти всіх німців. Останній тезис взяла на озброєння і сучасна реакційна література ФРН. Історики реакційного напрямку (К. Хефлер, К. Грюнхаген) відкидали позитивне значення спроб гуситів вирішити національні питання, що назріли.

Національному питанню в гуситському русі у післявоєнні роки присвятили ряд статей історики Чехословаччини⁶, Польщі⁷, НДР⁸. Ф. Граус у спеціальній статті з'ясував постановку національного питання різними соціальними верствами чеського суспільства до середини XIV ст.⁹ Нещодавно опублікована велика робота Ф. Шмагеля, яка, за задумом автора, є продовженням вищезгаданої статті Ф. Грауса¹⁰.

Історики НДР опублікували чимало праць, присвячених відгукам, які одержав гуситський рух у Німеччині¹¹. Ці дослідження містять багато конкретного матеріалу, хоч, звичайно, вони не торкаються безпосередньо національної проблеми гуситського руху, а розглядають питання, зв'язані з зародженням і розвитком реформації. Все ж ці праці дають змогу краще зрозуміти і викрити націоналістичні концепції, фальсифікації реакційних істориків, спрямовані проти антифеодального і національно-визвольного руху чеського народу.

В радянській літературі національним мотивам у вченні Я. Гуса присвячений розділ кандидатської дисертації А. С. Сазонової та її стаття¹², а також стаття А. І. Озоліна¹³.

⁶ J. Mašek. Národnostní otázka v husitském revolučním hnutí. — «Československý časopis historický», 1955, N 1 (далі — «С.С.Н.»). Husitska ideologie a slovanské země ve středověku. — 36.: Československé přednášky pro V Mezinárodní sjezd slavistů v Sofii, Praha, 1963; його ж стаття в зб.: Mezinárodní ohlas husitství, Praha, 1958; A. Kopalova. Spoluprace cechu a poláků ve Slezsku za husitských válek. — Česko-polský sborník vědeckých prací, 1, Praha, 1955.

⁷ E. Maleczyńska. Ze studiów nad hasłami narodowościowymi w źródłach doby husyckiej. — «Przegląd historyczny», Warszawa, 1952, t. 43, zeszyt 1; її ж. Ruch husycki w Czechach i w Polsce. Warszawa, 1959; M. Wielejska. Piotr Polak «Defensor regni Poloniae» w dobie walk husyckich. — «Sobótka». Wrocław, 1954; R. Heck. Śląsk w czasie powstania husyckiego. — Szkice z dziejów Śląska, I. Warszawa, 1955; див. також нашу статтю: Гуситское движение в исторической литературе народно-демократической Польши. — «Историкографический сборник», № 2. Изд-во Саратовского ун-та, 1965.

⁸ H. Köpstein. Fojetí narodnostní otázky a národního hnutí v Čechách 14. a 15. stol. západnoněmeckou historiografií po roce 1945. — «С.С.Н.», 1955, № 2.

⁹ F. Graus. Die Bildung eines Nationalbewußtseins im mittelalterlichen Böhmen (Die vorhussitische Zeit). — «Historica», XIII, Praha, 1966.

¹⁰ F. Šmahel. The Idea of the «Nation» in Hussite Bohemia. — «Historica», XVI, Praha, 1969; його ж. The National Idea in Hussite Bohemia. II. — «Historica», XVII, Praha, 1969.

¹¹ H. Köpstein. Über die Teilnahme von Deutschen an der hussitischen revolutionären Bewegung-speciel in Böhmen. — «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1963, N 1 (далі — «Z.f.G.»). Ohlasy husitskeho revolučního hnutí v Německu. — 36.: Mezinárodní ohlas husitství, Praha, 1958 та інші статті цього ж автора; R. Hub. Vylíčení husitského revolučního hnutí v Západnoněmeckých učebnicách. — «Jihočeský sborník historický», C. Budejovice, 1964, N 1—2; B. Töpfer. Fragen der hussitischen revolutionären Bewegung. — «Z.f.G.», 1963, N 1; T. Büttner, E. Werner. Circumcellionen und Adamiten. Zwei Formen mittelalterlichen Haeresie. — «Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte», bd. 2, Berlin, 1959; E. Werner. Messianische Bewegung im Mittelalter. — «Z. f. G.», N 2—3, 1962; E. Winter. Frühhumanismus. Seine Entwicklung in Böhmen und deren europäische Bedeutung für die Kirchenreformbestrebungen im 14. Jahrhundert, Berlin, 1964; короткий огляд найновішої літератури з цього питання, що вийшла в останні роки в НДР, особливо робіт С. Хайера, див. у статті: Adolf Laube (Eckhard Müller-Mertens), Bernard Töpfer. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters. — Historische Forschungen in der DDR 1960—1970. «Z.f.G.», Sonderband Berlin, 1970.

¹² А. С. Сазонова. Социально-политические и национальные требования в учении Яна Гуса. — «Ученые записки Института славяноведения», т. 16, М., 1958; див. також більш ранню публікацію автора з таким же заголовком у журналі «Краткие сообщения Института славяноведения», М., 1952, № 9.

¹³ А. І. Озолін. Вказ. праця.

В період розвинутого феодалізму національне питання набуло в Європі великого значення. В окремих країнах процес зародження націй відбувався з неоднаковою швидкістю. Тому ступінь їх національної зрілості був неоднаковим¹⁴.

В Чехії XIV—початку XV ст. чеська нація, як і в інших європейських країнах, ще не склалась. Там відбувався процес розвитку народності, поступово зароджувались елементи майбутньої нації.

В зв'язку із значними успіхами у розвитку ремесла і сільського господарства, товарно-грошових відносин тривав процес зближення різних областей чеського королівства, зокрема власне Чехії і Моравії; поступово переборювалась територіальна відокремленість старовинних чеських і моравських земель. Політична централізація, особливо відчутна в XIV ст., посилювала в свою чергу культурну і політичну спільність між населенням різних районів країни. В ті часи були закладені основи літературної чеської мови. Відбулися великі зрушення в розвитку національної самосвідомості.

Однак в Чехії, на відміну від країн Західної Європи, національне питання ще в передгуситський час мало свою специфіку. Німецьке засилля в країні викликало все негативнішу реакцію, протест з боку переважної більшості чехів, включаючи і масу дворянства. Правління в Чехії династії німецьких князів Люксембургів і їх пронимецький курс, засилля німецьких елементів при дворі, серед вищого духовенства, в Празькому університеті, в складі патриціату і в магістратах міст — все це надало виняткової гостроти національному питанню в чеських землях, якої не було в більшості країн Європи. Засилля німецької знаті та духовенства при дворі і у всій країні тяжко відбилося і на положенні маси чеського дворянства, обмежувало його можливість і викликало дворянську опозицію проти чужоземців, особливо німців.

Протегування королів Іоанна, а потім Карла I німецьким елементам посилювало позиції останніх у королівських містах. Значна частина патриціату складалась з чужоземців-німців.

У Празі, Кутній Горі, Брно та інших королівських містах Чехії і Моравії керівна роль в магістратах також належала німцям. Тому не випадково політична боротьба всередині міст, боротьба бюргерства і плебсу проти патриціату тісно перепліталась з вирішенням найбільш насущних національних завдань. Саме бюргерство і поставило тоді на чергу дня більшість національних проблем, очолило спочатку національно-визвольний рух чеського народу, відбиваючи його національні інтереси.

Зародження і розвиток національної самосвідомості знайшли своє вираження перш за все у боротьбі за національну чеську церкву, централізовану національну державу, вільну від впливу німецької імперії, національну мову і культуру, за ліквідацію засилля німецького патриціату в містах.

Яскравим проявом зростання національної самосвідомості була боротьба за національну чеську церкву. В 1346 р. чехи добились організації свого архієпископства в Празі. Чеська церква домоглася внутрішньої самостійності, стала незалежною від німецької церкви і підпорядковувалась уже безпосередньо римській курії.

Все більшого розмаху набирав рух за національну мову в церковній і світській літературі, що було також загальноєвропейським яви-

---

¹⁴ Див. з цього питання такі роботи: А. Д. Люблинская. К вопросу о развитии французской народности. — «Вопросы истории», 1953, № 9; Э. А. Баграмов. Национальный вопрос и буржуазная идеология. М., 1966; Материалы дискуссии по национальному вопросу на страницах журнала «Вопросы истории».

шем¹⁵. Перший чеський попередник Я. Гуса Ян Мілич проповідував тоді, головним чином, чеською мовою. В 1391 р. в Празі була заснована Віфлеємська каплиця, проповіді в якій відбувалися лише чеською мовою. В кінці XIV ст. появилася переклад Біблії на чеську мову. Вже тоді чеська мова почала проникати в богослужіння. Молитви, релігійні пісні виконувались рідною мовою. Велику роль у формуванні чеської літературної мови відіграв Томаш Штитний, який переклав на чеську мову багато творів європейських містиків і сам написав кілька робіт на моральні та релігійні сюжети. Проте найбільший вклад у розвиток національної чеської мови вніс Ян Гус, який створив «Орфографію» чеської мови і написав більшу частину своїх творів чеською мовою.

Гус неодноразово виступав на захист чеської мови в богослужінні і в церковній літературі. Гус є також основоположником чеських національних церковних пісень.

Національною мовою були тоді написані деякі праці з питань держави і права, королівські грамоти, міські книги, окремі хроніки.

З кінця XIV ст. центром національного руху і антицерковної пропаганди в дусі гусизму стає Віфлеємська каплиця. З 1402 по 1412 рр. проповідником в ній був Ян Гус. Вороги гусизму відзначали велику популярність гуситських проповідників серед народу. Це викликало велику тривогу в стані католицької церкви і енергійну протидію з її боку. Проповіді в каплицях були заборонені спеціальною папською буллою, проти чого рішуче заперечував Ян Гус. Противники гусизму спробували в 1412 р. зруйнувати Віфлеємську каплицю як базу антифеодальної опозиції і національного руху чехів. Однак празька біднота і бюргерство не допустили цього.

Національна самосвідомість чехів з великою силою проявилася в житті і діяльності Празького університету, заснованого в 1348 р. Він мав чотири факультети, як Паризький і Болонський¹⁶. Це був перший університет в країнах Центральної Європи. В ньому, особливо в перші десятиліття існування, було багато іноземних професорів і студентів. Студентство і професура ділились на «нації», кожна з яких одержувала представництво в органах управління університетом.

В Празькому університеті було чотири «нації»: чеська, баварська, польська і саксонська. Однак в складі польської «нації» переважав німецький елемент. При вирішенні загальноуніверситетських питань чужоземці мали три голоси, а чехи лише один. Перше велике зіткнення, в якому відбилися національні протиріччя в університеті і намагання чехів добитися в ньому керівної ролі, сталося в 1385 р. Воно закінчилось компромісом, згідно з яким іноземці одержували в колегіях університету 6 професур, а чехи — 5. Дванадцять професур повинна була займатись тими і іншими по черзі. Частина іноземців перебралась в університети, засновані в той час у Кракові, Відні, Гейдельберзі, Кельні, Ерфурті. Прилив іноземців в Празький університет вже тоді зменшився.

Нове піднесення реформаційного і національного руху знайшло своє виявлення в Кутногорському едикті (1409 р.). Всупереч твердженням частини західнонімецьких істориків — К. Хефлера, Б. Бретхельца та ін., які вважали, що цей едикт сприяв примиренню національних протиріч між чехами та німцями, і які негативно оцінили його, — в

¹⁵ Přehled československých dějin. Díl I. Praha, 1958, ss. 180—191, 225—232, 258—262; J. Vlček. Dějiny české literatury. V Praze, 1897; J. Jakoubek. Dějiny české literatury. I. V Praze, 1929; Z. Nejedlý. Dějiny husitského zpěvu. Kniha třetí. Jan Hus. Praha, 1955.

¹⁶ V. V. Томек. Dějiny university pražské. Praha, 1849; Г. И. Липатникова. К истории основания Пражского университета. — «Славянский сборник», вып. 1. Воронеж, 1958.

дійсності Кутногорський едикт відіграв позитивну роль в боротьбі за національний суверенітет. Це відзначили сучасні чехословацькі історики¹⁷. На основі Кутногорського едикту перше місце в Празькому університеті було надано чеській «нації», яка одержала три голоси з чотирьох в усіх органах управління університету і при вирішенні всіх питань, зв'язаних з його життям та діяльністю.

Реакційна німецька професура і студенти виступили проти едикту. Багато іноземців, здебільшого німців, покинули тоді Чехію. На захист Кутногорського едикту став соратник Гуса магістр Ян Єсеніц. Основою його виступів було твердження про те, що кожний народ в своїй країні повинен займати керівні позиції.

Отже, національне питання в передгуситській Чехії займало значне місце. Оскільки два напрямки в гусизмі — поміркований і радикальний, тобто бюргерська і плебейсько-селянська опозиція, ще не визначилися повністю, на перший план виступали загальні для них завдання і цілі, в тому числі і в національному питанні. Бюргерська опозиція висунула багатьох визначних ідеологів гусизму і займала провідне місце в процесі зародження та становлення національної самосвідомості чеського народу, причому все більша роль у цьому належить бюргерству міст.

В роки народної війни (1419—1437) в гуситському русі значно посилились національні мотиви (особливо на першому етапі — 1419—початок 1422 рр.). В зв'язку з проголошенням хрестових походів проти гуситів перед чеським народом постало завдання захисту батьківщини від полчищ чужоземців. Для антифеодальних рухів в інших європейських країнах того часу таке велике значення національних мотивів нетипове.

Вже в перші місяці гуситських війн помітне місце зайняв рух за створення національної чеської церкви. Після захоплення гуситами влади 30 липня 1419 р. докорінно змінились відносини чехів з Римом. Гусити не визнавали тоді влади римської церкви над національною чеською церквою, тому 1 березня 1420 р. папа Мартин V оголосив проти них хрестовий похід. Після цього безпосередні зв'язки з Римом були надовго майже зовсім перервані, фактично припинилось призначення Римом духовенства на церковні посади і роздача бенефіцій у Чехії. Римська курія посилала тепер в Чехію своїх легатів тільки як ідейних пахтунів і керівників хрестових походів, душителів гуситського руху. На Чаславському сеймі 1421 р. гусити вибрали для керівництва справами своєї церкви комісію з 4 чоловік, до складу якої ввійшли тільки чехи — гусити. Фактично комісія займалася церковними справами в країні протягом усього періоду Гуситських війн, а празький архієпископ не мав, по суті, ніякої реальної влади. В ході Гуситських війн відбулись великі зміни і в національному складі духовенства країни. Було ліквідовано німецьке засилля і в цій галузі. В процесі народного руху боротьба проти офіційної католицької церкви супроводжувалась масовим захопленням її багатств. Значна частина монахів, прелатів втекли за кордон і в католицькі області, не захоплені гуситами.

Найбільшим позитивним наслідком розвитку національної чеської церкви було поповнення духовенства національними кадрами і витіснення чужоземців.

Успіхи в розвитку національної церкви знайшли свій вираз також у дальшому проникненні чеської мови в богослужіння, теологічну літературу. Ідейною основою для цього була перша з чотирьох празьких статей. У вимогах гуситів до Сігізмунда в 1419 р. говорилось про те,

¹⁷ Acta universitatis Carolinae. Philosophica et Historica, 2. Praha, 1959; E. Malczuńska. Z dziejów interpretacji Dekretu Kutnohorskiego. — «Kwartalnik Historyczny», 3, 1959; F. Seibt. Hussitica. Köln—Grac, 1965.

щоб і надалі не заборонялось читати в церкві святе письмо рідною мовою і співати духовні пісні.

Проте, незважаючи на значні успіхи в розвитку чеської національної мови, латинська мова в поміркованих гуситів продовжувала займати значне місце, в чому виявилась їх непослідовність і обмеженість. Так, майстер Ян Пшибрам у роки Гуситських війн писав твори проти таборитів латинською мовою.

Таборити і в цьому питанні виступали більш послідовно. Помірковані гусити (чашники) обвинувачували таборитів у тому, що останні вимагають служити обідню тільки чеською мовою: «...обідня не повинна бути прочитана або проспівана латинською або іншою мовою, а лише мовою простого народу»¹⁸. Говорячи про рідну мову, радикальні гусити підкреслювали, що вона є мовою чеського населення, а не панівного класу. Логічним завершенням цього положення була вимога не користуватися книгами меси та іншими книгами, написаними для богослужіння, на латині.

Таборити заявляли, що під час таїнства причащення також слід користуватися чеською мовою. «Таїнство тіла і крові божої повинно освячуватися дзвінким голосом і мовою простого народу».

В той же час не можна не відмітити, що таборити мали на увазі не тільки чеське населення. В роки народного повстання, наприклад, під час вирішальної ролі в Празі радикальних гуситів на чолі з Яном Желівським для німців була відведена церква з богослужінням німецькою мовою.

Для таборитів німецької національності в общинах вводилось богослужіння німецькою мовою. Очевидно, що таборити залишились вірними заповітам Яна Гуса і забезпечили людям інших національностей можливість користуватися своєю рідною мовою. Ці факти свідчать проти твердження реакційних істориків про націоналізм гуситів.

Таборитська практика істотно доповнює ті невеликі відомості джерел, в яких мова йшла про національні вимоги чеського селянства і плебсу міст. Ян Пшибрам в трактаті «Життя таборських священиків» скаржився на те, що таборити «дуже ганьбили шкільне і латинське богослужіння»¹⁹, викривили і зіпсували «весь церковний спів і тільки чеські пісні, які самі склали, ті хвалять, дотримуються їх і зберігають».

Очевидно, що в таборитському богослужінні чеська мова повністю витіснила латинську. Це був важливий крок у формуванні як національної церкви, так і національної культури в цілому. Цікавим є зауваження Пшибрама про те, що таборити самі складали церковні пісні чеською мовою, а видатні діячі таборитів писали рідною мовою трактати. Про те, що таборити відкидали латинську мову, повідомляли і старі чеські літописи²⁰.

До кінця Гуситських війн таборити захищали ідею розвитку національних мов. В маніфесті до християнського світу, написаному в 1431 р., вони заявляли, що помиляються ті, які не хочуть, щоб святе письмо перекладали мовами мирян, тобто національними мовами. Посилаючись на часи раннього християнства, радикальні гусити писали, що на початку історії людства святе письмо було на рідній мові тих людей, для яких воно призначалося. «Як же можна тепер не мати його німецькою, італійською і угорською мовами?» — запитували вони²¹.

¹⁸ Див.: Archiv Český čili staré písemné památky české a moravské, sebrané z archivů domácích a cizích. Díl 3. Praha, 1844, ss. 218—225.

¹⁹ Jan Pšibram. Život kneží taborských, ed. J. Macsek. «Ktož jsou boží bojovníci», Praha, 1951.

²⁰ Starí letopisové česští, ed. F. Palacký, w Praze, 1829, s. 479.

²¹ Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges von Jahre 1419 an. Prag. Bd. II. SS. 228—232.

Латинською мовою ідеологами таборитів в ті роки написані лише окремі твори.

Виняткове значення мав гуситський рух і в ліквідації великих привілеїв чужоземців, перш за все німців, їх політичного впливу, керівної ролі в містах країни. Хроністи, в тому числі і німецькі, повідомляють про те, що вже в перші місяці народного повстання багаті горожани, патриції втікали з Праги. В хроніці про Яна Жижку сказано, що «в Празі розгнівались проти монахів і німців і виганяли їх, а інші втікали геть самі»²². Звичайно, в той час німці були в раді міста і на інших посадах.

Ліквідація чужоземного засилля була найтісніше пов'язана з конфіскацією монастирських та інших церковних багатств у Празі і по всій країні. Хроніст Вавржинець з Бржезовей писав тоді, що вже в найближчі місяці після народного повстання близько 200 багатих і впливових міщан Старої Праги і стільки ж з Нової Праги, особливо тевтонці, принесли присягу вірності Сігізмунду IV.

Чеські літописи також відмітили, що з Праги одразу ж після народного повстання «каноніки, монахи, купці і велика кількість міщан зі страху втікали». Їх маєтки були конфісковані.

У квітні 1420 р. з Празького замку були вигнані противники гуситів, які перебравися туди раніше «з своїм незліченим майном... При цьому противники правди, особливо німці, втікали в Гору (мається на увазі Кутна Гора. — А. О.) і сусідні міста, залишивши в Празькому замку величезне майно»²³.

В червні 1420 р. празька община конфіскувала майно міщан, які втекли з міста під час вторгнення хрестоносців. Вже на початку народного повстання було конфісовано 160 маєтків, замків, фортець і сіл в околицях столиці, багато виноградників і незабудованих земель. Втеча або вигнання патриціату широко розгорнулось повсюди в містах Чехії. Матеріальна база його панування була підірвана. Місце патриціату в керівництві містами зайняло чеське бюргерство. Отже, соціальні зміни були нерозривно пов'язані з національними.

Поряд з ліквідацією німецького засилля збільшувалося чеське населення в містах за рахунок надходжень його з сіл. Нагадаємо, що в Чехії майже всі міста у той час попали в руки гуситів. У Моравії, де патриціат був також здебільшого німецький за національністю і зумів утримати керівні позиції в містах, національне питання так і не було розв'язане.

Слід нарешті відмітити, що в Чехії бюргерська опозиція відіграла певну позитивну роль у ліквідації засилля німецького патриціату в королівських містах, однак найбільших успіхів у цій справі досягли радикальні гусити — таборити.

З великою силою національні прагнення чехів прозвучали при обговоренні кандидатури Сігізмунда (короля Угорщини і імператора Німеччини) на чеську корону після смерті його брата Вацлава IV, короля Чехії. В кінці 1419 р. бюргерська опозиція подала йому свої вимоги, в яких відбилися і національні мотиви²⁴. Вона наполягала на тому, щоб Сігізмунд згодився надати *лише чехам* право займати державні посади і одержувати з них доходи. Вказувалось на необхідність застосування *тільки національної мови* в суді. Спеціально визначалися права міст, що зайвий раз гсворить про велику вагу їх у гуситському русі і політичному житті країни. Підкреслювалось також, щоб надалі «чехи всюди в королівстві і в містах мали перший голос».

²² Kronika velmi pěkná o Janovi Žižkovi čeledinu krále Václava. V Praze, 1923, s. 12.

²³ Vavřinec z Březové. Husitská kronika. Praha, 1954.

²⁴ Archiv Český, d. III, s. 207.

Однак пануючий феодальний клас Німеччини не бажав примиритися з незалежністю чеського королівства і намагався будь-якими засобами зберегти свої привілеї в Чехії, не допустити її зміцнення як суверенної держави. Хрестові походи проти гуситської Чехії для магнатів і прелатів імперії були продовженням їх давнього курсу—«Дрангах Остен», про що красномовно свідчать рішення імперських рейхстагів, матеріали церковних синодів, переписка Сігізмунда, німецькі хроніки²⁵. В листі Сігізмунда імперським містам від 30 грудня 1420 р. вказувалось всупереч дійсності, що землі чеської корони — це складова частина імперії²⁶. Шість курфюрстів імперії у зверненні від 12 червня 1422 р. підкреслювали, що перемога гуситів в чеських землях приведе до втрати влади імперії над чехами²⁷.

Тому природно, що в адрес римської курії і Сігізмунда були висловлені різкі зауваження не лише радикальними, а й поміркованими гуситами²⁸.

Сігізмунда справедливо звинувачували в тому, що він був організатором хрестового походу в Чехію, замірявся на державну і національну незалежність країни. Найбільш повно звинувачення і вимоги до Сігізмунда були висловлені на Чаславському сеймі в 1421 р., де від нього вимагали припинення хрестових походів проти Чехії, повернення земель, які він віддав чужоземцям без згоди станів, повернення державних книг і корони²⁹. Новий король Чехії повинен присягнути в тому, що він не буде відбирати чеських володінь, замків, міст і віддавати їх чужоземцям, читаємо ми в Будишинському рукописі. Отже, в претензіях гуситської опозиції, в тому числі і поміркованої, у її вимогах до Сігізмунда була чітко виражена ідея територіальної державної цілісності країни. Об'єктивно це відображало сподівання не тільки бюргерства і дворянства, але і плебсу та маси селянства.

Після проголошення Мартіном V хрестового походу проти гуситів, для всієї гуситської Чехії найважливішим завданням став захист незалежності батьківщини. Це сприяло консолідації різних соціальних угруповань чеського народу, особливо на першому етапі боротьби. Основою гуситської ідеології був її антифеодальний соціальний зміст. Гуситські маніфести закликали весь чеський народ встати спільно на захист батьківщини. «Всі люди благородного способу думок здавна любили свою Батьківщину, — писалося в них, — і в щоденній боротьбі віддадуть за Батьківщину, як за найбільш дороге, своє добро (тобто майно. — А. О.), своє життя і кров»³⁰.

Посилаючись на історію чехів, гусити прославляли тих патріотів, які ще в давні часи з честю захищали батьківщину. В процесі боротьби з феодальною реакцією і хрестоносцями гуситське бюргерство і дворянство, а також таборити створили свої збройні сили і на деякий час відмовилися від мирної тактики. Хрестоносцям було завдано нищівних ударів об'єднаними силами плебейсько-селянського табору, який відіграв вирішальну роль у розгромі ворога, та збройними силами бюргерської опозиції.

²⁵ P. Fredericq. Corpus documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae. T. I. Gent. 1889; Fratr. Johannis Andreae Ratisbonensis cronika inedita de expeditionibus in Bogemiam contra Hussistas Haereticos. — «Fontes rerum Austriacarum». Abt. I, Bd. 6, Wien, 1865; Eberhart Winddeckes. Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters des Keiser Sigmunds. Berlin, 1893.

²⁶ Deutsche Reichstagakten unter Keiser Sigmund. Bd. VIII, 2 abt. 1421—1426. Gotha, 1883, S. 7.

²⁷ Там же, стор. 126.

²⁸ F. M. Bartoš. Manifesty města Prahy z doby husitské. — Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy, díl. 7, V Praze, 1933. Husitské sklady Budyšínskeho rukopisu. Praha, 1952.

²⁹ Archiv Český, díl. 3, ss. 217—218.

³⁰ Fr. Palacký. Dějiny národu českého w Čechách a na Morave, díl. 3, 2, s. 117.

На останньому етапі гуситських війн найбільшим успіхом у боротьбі за незалежність Чехії була битва з хрестоносцями при Домажлицях (серпень 1431 р.). Хроніст Вавржинець з Бржезовей, один з видатних ідеологів бюргерської опозиції, присвятив їй «Пісню про битву при Домажлицях»³¹. Цей твір був вершиною вияву патріотизму поміркованих гуситів, їх своєрідною лебединою піснею. Із законною гордістю автор писав: «Сьогодні ти прославився перед господом, мій чеський народ».

Після битви поблизу Домажлиць та ганебної втечі хрестоносців з Чехії римська курія і Сігізмунд, феодально-католицький табір в цілому, були змушені змінити свою тактику щодо гуситів і погодитись на їх участь у Базельському соборі. Дворянський патріотизм і патріотизм бюргерства уже вичерпав себе. Соціально-економічні і політичні інтереси бюргерської опозиції розійшлися з національними інтересами, що було для цієї соціальної категорії закономірним явищем. Помірковані гусити пішли на угоду з Сігізмундом та римською курією. В результаті їх виступу в Базелі і переговорів у Чехії були сформульовані і прийняті Празькі компактати.

Національні вимоги бюргерської опозиції знайшли своє відображення в переговорах її з Сігізмундом про умови визнання останнього чеським королем. У березні 1435 р. пани і міщани поставили перед ним вимогу: «Трете: ні один чех або мораванин і жоден чужоземець, який не приймав тіла і крові обома способами (тобто по-гуситському, — А. О.) не повинен бути в раді государя імператора або в земському суді»³².

Отже, тільки гусити, в тому числі і гусити нечеської національності, мали право утворювати органи влади. У випадку відсутності короля замінити його в управлінні країною міг тільки гусит-чех або не чех. Проте в одній з вимог було сказано, що «жоден німець або інший чужоземець не повинен бути урядовцем, не може займати державної посади чи бути власником якогось замку або володіння». Остання вимога відбивала прагнення магнатів і маси дворянства повністю вилучити багатства країни з рук чужоземців і зробити їх своєю власністю. Ставилось також питання про те, щоб Моравія була повністю об'єднана з Чехією. Об'єктивно це була позитивна вимога, спрямована проти сильних тенденцій до сепаратизму.

Вимоги міщан до Сігізмунда виражали специфічні інтереси міст. Чеське бюргерство, яке витіснило патриціат з королівських міст завдяки героїчній боротьбі плебсу і селянства, намагалось присвоїти і в цій галузі всі здобутки антифеодальної боротьби народу. Воно хотіло захопити політичне панування в містах. «Жоден німець, — читаємо в документі, — який не приймав тіла і крові господньої (тобто не гусит. — А. О.), хай не буде консулом або службовою особою».

У вимогах міщан, як і у вимогах панів, допускався виняток для німців-гуситів. Це свідчить проти реакційної німецької історіографії, яка оцінювала і оцінює тепер (в ФРН) гуситський рух як боротьбу всіх чехів проти всіх німців.

Національні вимоги міщан часто переплітались з їх економічними вимогами. Вони наполягали на тому, щоб у міста не приймалися ті мешканці, які втекли з них або були вигнані гуситами. Цим втікачам не слід повертати їх володіння, за винятком тих випадків, коли община міщан вирішить це питання по-іншому. Таким чином у руки бюргерства попала значна частина багатства колишнього патриціату та вигнанців.

³¹ Plzeňo vítězství u Domažlic od Vavřince z Březové. Praha, 1951

³² Archiv Český, díl. 3. s. 419.

У зв'язку з тим що міський патриціат у передгуситській Чехії був здебільшого німецьким за своїм національним складом, виконання таких вимог привело б до зміцнення в містах країни національних чеських елементів, тобто мало б позитивне значення у розвитку національної чеської держави.

Сігізмунд намагався за всяку ціну одержати чеську корону і з цією метою був готовий дати будь-які обіцянки. У зобов'язанні, яке він дав пражанам у 1435 р. в Брно, підтверджувались їх вимоги про управління містом: «Жоден чужоземець, який не хоче причащатись обома способами, не може бути в місті консулом, присяжним або службовою особою»³³.

В процесі наступних переговорів 20 липня 1436 р. Сігізмунд підписав в Іглаві розгорнуті зобов'язання щодо чехів³⁴. Підтвердилась вимога дворян і міщан про те, що у власне Чехії державні посади будуть надалі надаватися тільки чехам, що заступником короля в разі відсутності останнього не може бути чужоземець, а лише чех. Підтверджена була вимога міст про те, що їх не будуть змушувати приймати назад в число міщан втікачів.

Однак збереглись скарги від 1437 р. на грубе порушення Сігізмундом прийнятих ним зобов'язань. Відзначалось, що чужинці продовжують займати державні посади. Після смерті Сігізмунда в кінці 1437 р. чеські стани поставили свої вимоги новому претенденту на чеську корону — Альбрехту Австрійському. Серед них ми зустрічаємо всі основні побажання щодо національного питання, які були раніше виказані Сігізмунду. Альбрехт Австрійський також підтвердив їх.

Гуситський революційний рух зробив помітний вплив на розвиток антифеодальної боротьби в інших європейських країнах, сприяв зміцненню національної самосвідомості народів, виникненню, розвитку і поширенню ідей Реформації. Він був стимулом для розвитку національної самосвідомості європейських народів, сприяв поширенню ідей єдності слов'янських народів. Це замовчувалось реакційною історіографією, яка обстоювала раніше і обстоює тепер тезу про непримиренність національних протиріч між народами.

Найбільш повно національні прагнення в зв'язку з гуситським рухом проявились у Польщі. Протягом усього середньовіччя польські землі були об'єктом агресії німецьких феодалів, рицарів Тевтонського і Лівонського орденів. В роки гуситських війн німецькі магнати і прелати на чолі з Сігізмундом продовжували свою антислов'янську зовнішню політику, курс на захоплення земель у Центральній і Східній Європі, онімечення їх народів і встановлення католицизму, активно підтримували Тевтонський орден³⁵. В містах Польщі все більш рішучий протест викликало засилля німецького патриціату. Національні протиріччя і в Польщі переплітались з соціальними. Економічні, політичні і культурні зв'язки з Чехією сприяли проникненню гуситських ідей в Польщу. Багато поляків вчилися у Празькому університеті, а із заснуванням у 1364 р. Краківського університету значна частина професорів з Праги виїхала в Польщу. Вже тоді твори попередників Гуса, а пізніше і його самого, почали проникати в польські землі.

В період посилення німецької феодальної агресії поляки, росіяни, українці, білоруси, литовці виступили проти Ордену і в історичній битві при Грюнвальді 15 липня 1410 р. розгромили його. Відомо, що Ян Гус у зв'язку з перемогою над Орденом прислав свої поздоровлення польському королю Владиславу Ягайлу.

³³ Archiv Český, díl. 3, s. 433.

³⁴ Там же, стор. 448—450.

³⁵ Сборник «Дранг нах Остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. М., 1967; стаття В. Д. Королюка в «Советском славяноведении», 1966, № 4 з такою ж назвою.

В 1413 р. у Кракові, а пізніше у Вітебську і Пскові, побував найближчий однодумець і соратник Яна Гуса — Ієронім Празький. Він бував на богослужінні в місцевих православних церквах, в присутності декількох тисяч мешканців ставав на коліна, коли це треба було зробити згідно з правилами православного богослужіння.

Гуситські ідеї в українських і білоруських землях стали відомі ще за життя Яна Гуса. Перебування Ієроніма в білоруських землях викликало тоді бурхливий протест католицької реакції. Віденський професор Іоганн Сиворт побачив у поїзді Ієроніма Празького своєрідну пропагандистську вилазку гуситів, що викликало різкий протест Я. Гуса³⁶. Великого значення цій поїзді надавали керівники Констанцького собору. Вони прямо поставили її в вину Ієроніму Празькому. Особливу злість і нападки католицьких прелатів викликала його зустріч в Білорусії з місцевим слов'янським населенням³⁷.

В ці роки в умовах різкого загострення відносин з Тевтонським орденом польський король Владислав Ягайло був змушений піти на зближення з гуситською Чехією. Постало питання про польсько-чеську унію. В 1420—1422 рр. у Польщі і Литві побувало кілька посольств поміркованих гуситів, які запропонували Владиславу і Вітовту чеську корону³⁸. Гусити мали на увазі об'єднання чесько-польсько-литовських сил для спільної боротьби з Орденем, що було б вигідно для всіх цих країн і послабило б можливість агресії з боку німецької імперії. Поряд з цим унія могла сприяти воз'єднанню Сілезії з Польщею, що прискорило б процес централізації Польщі, чого бажала маса польського населення сілезьких земель.

На відміну від маси дворянства, яке співчувало гуситам, магнати і прелати на чолі зі Збігневом Олесницьким були проти гусизму і польсько-чеської унії. Ягайло відмовився прийняти чеську корону. Пропозицію чехів прийняв Вітовт, зі згоди якого в Чехію виїхав як помічник Вітовта Зігмунд Корибутович, племінник Ягайла. В загоні Корибутовича було багато українців, білорусів, росіян. Разом з чеськими гуситами вони брали безпосередню участь у боях з хрестоносцями і магнатами Чехії. Особливо прославилось в цій боротьбі військо князя Федька Острожка родом з Волині, учасника битви при Грюнвальді³⁹. Пізніше Острожка разом з Зігмундом Корибутовичем очолював гуситські загоны, які діяли в польських і литовських землях. Ще в 1423 р. король Владислав скаржився на те, що деякі поляки, особливо населення землі Руської (тобто земель, які входили тоді до складу Литовського князівства. — А. О.), не хочуть воювати проти чеських гуситів і, навпаки, без дозволу государя спішать на допомогу їм⁴⁰.

Монах Ієронім Празький писав у 1432 р., що чеські еретики «розклали» польське королівство, боснійське, болгарське своїм вченням і ділами, чому сприяла їх мовна спільність: всі вони розуміли мову один одного. «Їх вплив просочився також у Білу і Червону Русь, в Болгарію, Славонію, сербські землі і Албанію, в Далмацію, Хорватію, тому що всі ці землі (тобто їх населення. — А. О.) розуміють чеську мову».

В тому ж році Збігнев Олесницький в листі до кардинала Юліана Чезаріні висловлював побоювання з приводу поширення гуситської ересі на Русі і повідомляв, що в польських землях багато еретиків, у

³⁶ Documenta mag. Joannis Hus vitam, doctrinam, causam, ed. F. Palacký, Pragae, 1869, s. 63.

³⁷ Fontes rerum Bohemicarum. — Prameny dějin českých. Díl. VII. Vyd. Novotný, Praha, 1932, ss. 286, 301—303.

³⁸ F. M. Bartoš. Kniže Zikmund Korybutovič v Čechách. — «Sborník historický». VI. Praha, 1959.

³⁹ Історія Української РСР, т. 1. Київ, 1953, стор. 125—126.

⁴⁰ Urkundliche Beiträge... I bd. Prag. 1873, SS. 303—305.

тому числі українців та білорусів. Необхідно побоюватись, — писав він, — «не тільки еретиків безпосередньо в Чехії, але ще більше еретиків і сектантів руських, послідовників грецької віри (тобто православної. — А. О.), які сходяться з чехами по багатьох статтях [віри], тобто в причащанні двома видами, в [ідеї] бідності церкви і багатьох інших марновірствах, і відносяться [разом] з ними до тієї ж народної мови»⁴¹ (тобто до тієї ж мовної групи населення. — А. О.).

Багато польських дворян, селян, бідних міщан взяли безпосередню участь у гуситському русі в Чехії. Імператор Сігізмунд докладав усіх зусиль, щоб не допустити створення чесько-польської унії. З допомогою деяких поступок з боку Ордену, при втручанні папської курії він добився відкликання Зігмунда Корибутовича з Чехії. Король Ягайло видав проти гуситів Вельонський едикт. Чесько-польсько-литовська унія так і не була створена. Чеські гусити разом з багатьма поляками вступили в Сілезію і протягом кількох років утримували її. В умовах дальшої агресії з боку Ордену польський уряд був змушений все ж піти на згоду з гуситами і в 1433 р. разом з військами гуситів розпочати успішний військовий похід проти німецьких рицарів. Цей спільний похід ще більше підірвав військову силу Ордену.

Отже, боротьба чеських гуситів проти феодальної Німеччини ослабила можливості останньої щодо агресії проти Чехії, Польщі та російських земель. Орден втратив деякі території, захоплені ним раніше. Значно ослаб його політичний вплив. Відзначаючи суттєве значення гуситизму в розвитку національного руху на польських землях, не можна не нагадати, що він стимулював також подальше посилення антифеодального руху в Польщі⁴². Хоч чесько-польська унія не стала тоді реальним фактом, але для гуситської Чехії велику позитивну роль відіграв фактичний нейтралітет Польщі, що дало їй змогу успішніше воювати з хрестоносцями та феодально-католицькою Німеччиною. Польсько-чеські зв'язки в результаті гуситських війн помітно посилілись.

* * *

Ми намагалися визначити національні мотиви в гуситському революційному русі, показати практичні спроби вирішення його завдань. Чого досягнув народний рух у вирішенні важливих національних проблем? Значно поглибилася національна самосвідомість народу, що дуже яскраво проявилася в боротьбі з хрестоносцями за незалежність Чехії. Масовий героїзм, мужність, відданість батьківщині, великий патріотизм — ось характерні риси чеського селянства, маси міщан та частини дворянства. Було ліквідовано засилля німецької знаті і прелатів при дворі і в керівництві чеською церквою. Знищено панування патріархату в королівських містах.

Все це привело до зміцнення, хоч і тимчасового, національної чеської держави. Відчутним був подальший розвиток чеської національної мови і культури в цілому. Чеська мова стала провідною не тільки в народній творчості — сатирах, народних піснях, сказаннях — але і в юридичній, політичній, художній літературі. Вона стає провідною мовою в рішеннях сеймів, у міських книгах, в судах. Чеська мова набула тоді великого поширення в Словаччині, стала популярною в Польщі.

Всі ці факти свідчать про брехливість тверджень буржуазних істориків та соціологів, які заперечували позитивні результати гуситського революційного руху.

Народне повстання показало разом з тим, що національне питання, незважаючи на його велике значення, все ж не було головним.

⁴¹ Ruch husycki w Polsce, Warszawa, 1953, str. 157—160.

⁴² E. Maleczyńska. Ruch husycki w Czechach i w Polsce, Warszawa, 1959.

Найважливіші антифеодальні завдання, завдання соціально-економічного порядку, необхідність корінної перебудови всієї системи суспільних відносин займали провідне місце в подіях того часу. Дворянство, яке представляло і виражало національні інтереси в період зародження національної самосвідомості, відіграло прогресивну роль. Однак дворянський патріотизм був вичерпаний у значній мірі вже до кінця першого періоду гуситських війн. Класові інтереси виявились і тут вище інтересів загальнонаціональних.

Складну еволюцію пережило тоді бюргерство. Воно висунуло видатних ідеологів гусизму. У роки напередодні збройного повстання бюргерство найбільш повно виражало національні інтереси. В ході народного повстання гуситів ідеологи бюргерства поступово відступали на другий план перед ідеологами і керівниками плебейсько-селянського табору і, врешті-решт, зрадили своїх недавніх соратників-таборитів. Тодішнє бюргерство ще не почало переростати в буржуазію. Ще не визріли в Чехії об'єктивні передумови для ліквідації феодалізму.

Власне лише таборити стали найбільш повними і послідовними виразниками національних інтересів і прагнень. Вони були в той же час і найбільш рішучими борцями проти феодальних суспільних відносин, за створення певного, демократичного суспільства. Послідовно, до кінця вони боролись і за національну незалежність своєї батьківщини, відіграли важливу роль у розвитку національної мови та культури.

Революційні традиції чеського народу, в тому числі і його мужня боротьба за національну незалежність, за централізовану національну державу, ідея єдності слов'янських народів⁴³ і в наступні століття знаходили палке схвалення чеського народу. Воно виявилось в антифеодальних виступах селянства, у робітничому русі XIX—XX ст., в боротьбі чеського народу під керівництвом Комуністичної партії проти німецько-фашистської окупації під час другої світової війни.

А. И. ОЗОЛИН

ЗАРОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭЛЕМЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ В ПРЕДГУСИТСКОЙ И ГУСИТСКОЙ ЧЕХИИ

Резюме

Значительные успехи в развитии экономики страны, рост городов способствовали зарождению национального самосознания чехов, что отразилось в создании Пражского университета, чешского архиепископства, в возникновении национального языка и литературы. Вопреки утверждениям реакционных историков, героическая борьба чешского народа принесла положительные результаты. Гуситское движение способствовало сохранению национальной независимости страны, развитию национальной чешской культуры, ликвидации чужеземного засилья, сближению различных славянских народностей, росту национального самосознания широких масс чешского народа.

⁴³ E. Stavrovský. Společné lůdové tradice polskéh, západnoukrajinského a východoslovenského lůdu v 16. až v prvej polovici 18 storočia. — 36.: «Prispevky k medzislovenským vztahom v československých dějinach. Slovanské študie», III, Bratislava, 1960.

ЯН ГУС І СТУДЕНТИ ПРАЗЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серед проблем, якими останнім часом займаються чеські вчені в зв'язку з розробленням гуситського періоду в історії Карлового університету, важливим є вивчення студентського руху і його місця в національній та ідейній боротьбі на початку XV ст.¹ В зв'язку з цим доцільно з'ясувати питання про те, яку роль відіграв Ян Гус та інші магістри чеського народу в розвитку радикальних настроїв пражського студентства, які взагалі були способи взаємодії і взаємного впливу викладачів та студентів.

Завдяки дослідженням Ф. Бартоша, Й. Кайержа, Ф. Шмагеля, ми ясніше, ніж до цього, уявляємо, яке велике значення в цьому складному процесі мало саме академічне життя (лекції, диспути, урочисті акти)².

Найбільш цікавою в цьому плані є діяльність Яна Гуса як ректора і викладача університету³.

¹ F. Smahe l. Pražské universitní studenstvo v predrevolučním období 1399—1419. Praha, 1967; Le mouvement des étudiants a Prague dans les années 1408—1412. «Historica». Praha, 1967.

² Маємо на увазі працю Ф. Бартоша, присвячену лекціям Яна Гуса з «Сентенцій» Петра Ломбарда. F. M. Bartoš. Nad největším dilem Husovým «Sb. historicky», 1956, IV. Див. також дослідження Й. Кайержа з приводу диспутів «Про що завгодно». J. Kejř. Z disputací na Pražské universitě v době Husové a husitské. «Sb. historicky», 1960, VII, Stat, církev a společnost v disputacích na Pražské universitě. Praha, 1964; F. Smahe l. «Universalía realia sunt heresis seminaria». «Československý časopis historicky», 1968, N 6.

³ Докладну бібліографію про діяльність Яна Гуса як ректора і викладача див. у працях: Hus stále živý. «Sborník studií k 550 výročí Husova upalení». Praha, 1965; J. Čiřka. Literální činnost předhusitské university. Praha, 1967, s. 474—475.

Незважаючи на наявність загальних висновків про зв'язок виховних ідей Гуса з духом реформаторського вчення чи з гуманістичною системою виховання, слід визнати, що далеко не всі аспекти діяльності Гуса як ректора і викладача вивчені в однаковій мірі. Вивчені питання зв'язані з виданням Кутногорського декрету. Див. матеріали наукової конференції, яка відбулася в 1959 р. в Карловому університеті. Dekret Kutnohorský a jeho místo v dějinách. «Akta Universitatis Carolinae». Phil. et Hist. 2. 1959; J. Kejř. Sporní otázky v bádání o Dekretu Kutnohor. auc. HUCP. III/I 1962, 84 с.

Добре відома ректорська діяльність Гуса. Особливо плодотворними здаються результати дослідницьких зусиль Ф. М. Бартоша, який опублікував ректорські промови Гуса («Jihočeský sborník historicky»), 1937, s. 5—15. (Далі — JSH) і спеціальні дослідження з цього питання: Datum Husovy volby rektorem Pražské univ. JSH, 1937. Zapadlá památka Husovy činnosti jako rektora Karl. univers. JSH, 1937. Nove světlo do Husově rektoratu na Karl. univers. JSH, 1938. Karlova Universita v době Husově, a husitské revoluce. JSH, 1948.

Гірше досліджена діяльність Гуса як викладача. Його лекційні курси майже не вивчалися під цим кутом зору і ще ждуть свого дослідника. Особливо цікаві щодо цього лекції з риторики і викладання посібника «Summa naturalium» Альберта Великого, в якому давалася характеристика природознавчо-наукових книг Арістотеля. На богословському факультеті найбільш серйозною роботою Гуса були лекції з «Сентенцій» Петра Ломбарда. Серед 13 рукописів цього курсу відомий Ленінградський

В цьому повідомленні ми маємо намір розглянути один з її аспектів — діяльність Гуса як наставника (промотора) студентів, які під його керівництвом готувались до одержання вчених ступенів на факультеті «вільних мистецтв».

В останні десятиліття XIV ст. на факультеті мистецтв у Празі щороку відбувалось близько 150 актів, зв'язаних з присвоєнням ступеня бакалавра (детермінація, промоція) і близько 30 магістерських акцій⁴. Порядок проведення цих актів, докладно описаний у статутах факультету, передбачав виступ промотора, в якому давалась оцінка діяльності кандидата і виражались побажання на майбутнє⁵.

З 1398 р. Ян Гус як магістр «*actu regens*» брав у цих актах найбільш активну участь⁶. Про це свідчать промови, які він виголошував з нагоди присвоєння вчених ступенів своїм учням. Доля цих творів Гуса склалась своєрідно. Публікація їх незвичайно затягнулася. Якщо перші промови були видані Гефлером у 1865 р., то останні вийшли лише в 1947—1948 рр.⁷

Промови ці ґрунтовно і плідно вивчались Рибою та Бартошем з метою встановлення авторства Гуса і ідентифікації імен його учнів⁸. Що стосується їх змісту, то він оцінювався у найбільш загальному плані і, нерідко, з протилежними висновками. Якщо Ф. Палацкий незабаром після публікації перших п'яти промов К. Гефлером наполягав на необхідності їх детального вивчення⁹, то М. Свобода, виходячи з того, що подібні виступи носили офіційно хвалебний характер і будувались за певними штампами, заперечував можливість вираження в них індивідуальності чи поглядів їх авторів¹⁰. Лише в останні роки у зв'язку з публікацією Рибою нових промов ставлення до них змінилось. «Промоторські промови Гуса, — зазначає Ф. Кавка у післямові до їх видання 1959 р., — дають нам рідкісну можливість пізнати його як університетського викладача і активного академічного діяча»¹¹.

рукопис Г. И. Б. I—180, I—361. Див.: F. M. Bartoš. *Nad největším dilem Husovým* «Sb. Historicky», 1956, IV, ss. 43—56.

У радянській історіографії цю тему порушував А. І. Клібанов у невеликій статті «Думки Яна Гуса про виховання». — «Советская педагогика», 1944, № 2—3, стор. 14—19. Цікаві, хоч і спірні, висновки А. І. Клібанова про Гуса як попередника Яна Амоса Коменського, на жаль, не базуються на самостійному вивченні спадщини Гуса.

⁴ *Monumenta historica Universitatis Pragensis* t. I. 1830—34. Найбільше осіб одержали вчені ступені у такі три роки: 1383 — 189 і 25, 1384 — 206 і 39, 1385 — 234 і 34. Підрахунки В. Томска. «*Časopis čes. Muzeum*», 1846, XX.

⁵ Статути факультету мистецтв Празького університету. Переклад, вступ і примітки Г. І. Ліпатникової. — «Вопросы истории славян», вип. 3, Воронеж, 1970, стор. 121.

⁶ Магістр «*actu regens*» читав основні (ординарні) курси. «*Magistri regenti*» повинні були брати активну участь в ординарних диспутах і виконувати всі розпорядження ректора. F. Kafka. *Magistri regenti na artistické fakulte university v letech 1367 až 1420*. 36. «*Z českých dějin*». Praha, 1966, s. 76.

⁷ K. Höfler. *Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen*, II. Wien, 1865, S. 95—110; J. Sedláček. *Studie a texty*. Praha, 1913—15, t. I, стор. 124—128; B. Ryba. *Neznámé universitní promluvy mistra Jana*. — «*Listy filologické*», 1917, 71, стор. 1—12, 57—86, 269—277. 1948, 72, стор. 25—32, 51—58. Чеський переклад окремих промов див: H. Svoboda. *M. J. Husi sebrané spisy. d. I v Praze*, 1904; E. Stein. *M. Jan Hus jako univers. rektor a profesor*. Praha, 1948. З останнім виданням промов нам не вдалося познайомитись. A. Schmidtova. *M. Jan Hus. Univerzitní promluvy*. Praha, 1958.

⁸ Тепер авторство Гуса не підлягає сумніву, якщо не зважати на думку Й. Тржишки з приводу промови, присвяченої Яну з Речиці і думки Бартоша про промову на честь бакалавра Петра. F. M. Bartoš. *Hus jako student a profesor Karl. univers. a. u. c. Phil. et hist.*, II, 1958, s. 26.

⁹ F. Palacky. *Die Geschichte des Hussitentums und prof. Höfler*. Praha, 1868, S. 39.

¹⁰ M. Svoboda. *Op. cit.*, d. I, стор. 6.

¹¹ «*Učením vzdělávej ducha!*», *Vybor z promočních projevů M. Jana Husa*, Praha, 1959, s. 42.

Промоторські промови Гуса займають особливе місце в спадщині Гуса. За формою і змістом вони близькі до ректорських промов (1409 р.) і виступів на диспуті «Про що завгодно» (1411 р.)¹². Їх об'єднують перш за все посилання на шкільні авторитети, які значно рідше зустрічаються в інших творах. Найчастіше це Боецій і Арістотель. Останній цитується частіше від інших, і Гус, не згадуючи його імені, називає його просто Вчителем або Філософом. Кидається в очі характерний для цих творів потяг Гуса до світу античної міфології і літератури. Частіше ніж інших цитує він Катона, Вергілія, Овідія, Сенеку. В сусідстві з античними письменниками перебувають Бідний Генріх, Алан та інші поети XII ст.¹³.

У цитованих авторів промови Гуса нагадують подібні промови інших магістрів і зокрема виступи одного з учителів, Яна з Мита¹⁴. Однак це аж ніяк не позбавляє промов Гуса їх оригінальності. Важливо вивчити, кого і з якою метою цитує Ян Гус, як зв'язані ці промови з його реформаторським вченням.

Промоторські промови Гуса датуються в «Книзі деканів», де систематично робилися записи про подібні акти¹⁵. Охоплюють вони період з 1398 по 1412. Учні, про яких турбувався Ян Гус, будучи промотором, мали з ним близькі стосунки і, мабуть, за звичаєм, прийнятим в університетському середовищі, жили разом з своїм вчителем. Після того як Гус став проповідником у Віфлеємі, його студенти жили при капелі, де був студентський гуртжиток, який пізніше одержав назву Назаретської колегії¹⁶. Імена майже всіх учнів Гуса нам відомі, хоч інші відомості про них неоднакові¹⁷. Серед них ми бачимо Матвія з Книпа, якому, незважаючи на його юні роки, товариші дали прізвисько «отець» — нащадка давнього панського роду; Здіслава із Звержетіц, Петра з Младеновіци, якому довелося почувти останні слова «містра» в полум'ї вогнища, Миколая із Стойчина — лікувальника і близького друга Гуса, Зігмунда із Брода, який добре грав на лютні, та ін.

Які взаємини були у Гуса з його вихованцями? У викривальній літературі того часу з її суворою класифікацією пороків і добродієностей можна знайти багато матеріалу про звичаї студентів і способи педагогічного впливу на них. (Серед засобів впливу згадуються і різки). Відомий мораліст XIV ст. Альварус Пелагій, перелічуючи 13 головних пороків студентів, зауважує: «Вони зовсім не слухають магістрів і ректорів і часто порушують статути, які поклялися додержувати. І трапляється, що вони чинять опір офіційним особам, які карають їх різками»¹⁸.

В промовах Яна Гуса ми також зустрічаємося з традиційними викриваннями студентів.

¹² Mag. Joh. Hus Quodlibet, Praha, 1948. Чеський переклад виступів Гуса на диспуті 1411 р. є в збірнику «Výbor z české literatury husitské doby», Praha, 1963.

¹³ Бідний Генріх Сеттимелло — італійський поет XII ст. Alan ab Insula (de Lille) (1114—1203) — відомий мораліст і теолог. Один з його творів «Антиклавдіан» був відомий в чеському перекладі «Alan aneb o mravném obnovení prvotní dokonalosti člověka».

¹⁴ Promoční promluvy mistru art. faculty. Praha, 1948.

¹⁵ Наприклад «Item 22 die mensis Januarii (1400) Wenses laus de Sicca det.», sub. mag. Joanne de Hussynecz. M. H. U. P., I, 1347. З 1405 по 1408 р. записів немає, тому деякі промови датуються приблизно.

¹⁶ Коротка історія Празького університету, Прага, 1967, стор. 3.

¹⁷ Імена учнів Гуса і час їх промоцій: Ян Черний з Речніц — 1398, Матвій з Праги — 1400, Вацлав з Польни — 1401—2, Матін з Крижевца — 1405, Здіслав із Звержетіць — 1405, Петр із Младеновіци і Ян Пшибрам (1404—1409), Зігмунд із Брода і Миколай Стойчин — 1410, невідомий магістр(?) священник Павел (1412?), магістр Ян (?), бакалавр Петр. F. M. Bartoš. Hus jako student..., s. 26.

¹⁸ Z. Thorndike. University records and life in the middle Ages. «Columbia univers. Press», 1944, p. 173.

«Сьогодні звертаюсь до вас, о учні, які ніяк не можуть досягнути вченості... Ви любите говорити і все ж повні відрази до диспутів, ви охочіше п'єте, ніж слухаєте, охочіше змагаєтесь у черевоугодництві, ніж у знаннях, охочіше спите, ніж вивчаєте»¹⁹. У промові на честь Матвія з Кніна він класифікує пороки студентів, вважаючи головними з них лінощі, зарозумілість і грубість²⁰.

Ці твердження — не просто данина традиції. Скоріше це доказ того, що Гус і його сучасники мали важкий матеріал для виховання. Тим цікавіше вияснити, яким способом Гус мав намір виховувати своїх студентів. В XIII—XIV ст. в університетських колах був нагромаджений певний досвід виховання, узагальнений Іоаном Гарландом (*Morale scholarium*, 1238—1244), Вінцентом Бове (*Speculum majus*, 1259) та ін. Існувала традиція викладати цей досвід у вигляді думок Катона, Сенеки, Боеція і ін. В аналізованих промовах Гус до певної міри дотримується цієї традиції. Так, є багато спільного з думками Вінченца Бове в судженнях Яна Гуса про роль особи вихователя в процесі виховання. «Щоб учень шанував свого магістра, як вчить його Катон, треба, щоб магістр був просвічений мудрістю, проїнятий ласкавістю, наділений досвідом і прикрашений невинністю»²¹.

Однак більше ніж його попередник, Гус відповідно до своїх загальних етичних принципів підкреслює необхідність суворої відповідності способу життя наставника з його вченням. «Люди скорше вірять очам, ніж вухам. Довга є дорога повчання, коротка і дійова дорога прикладу». — говорить він, посилаючись на Сенеку²².

Новим є глибоке зацікавлення Гуса вивченням індивідуальних якостей і обставин життя його вихованців. Крізь умовність характеристик можна в них розрізнити індивідуальності його вихованців (особливо в промовах на честь Здіслава із Звержетіц, Матвія з Кніна, Вацлава із Сушіц). Говорячи про слухняність як про першу добродієвість студента, Гус разом з тим визнає за своїми вихованцями право на критичне ставлення до вчителя, застерігаючи, що слухняність можлива тільки «в дозволених речах»²³. Цим він фактично поширює на відношення між магістрами і учнями сформульований ним в інших працях принцип умовної слухняності²⁴. Правда, цей принцип не проводиться ним з достатньою послідовністю. В ректорській промові від 3 листопада 1409 р. він обґрунтовує необхідність слухняності посиланнями на авторитет святого письма («кому данина — тому данина, кому податок — тому податок, кому честь — тому честь»). Посл. до Римлян, XIII, 7) і на приклади з життя тварин²⁵.

Важливу роль в обґрунтуванні поглядів Гуса на виховання відіграють також посилання на античність. В цьому повідомленні ми не ставимо собі за мету вияснити ступінь його обізнаності з античною історією і міфологією та джерела його інформації²⁶. Важко відповісти на питання, в якій мірі тяготишня до античності було характерним саме для Гуса. Однак античний світ постійно присутній в його промовах.

Так, обґрунтовуючи необхідність для учнів слухати своїх наставників, він зауважує: «Щодо третього (доказу слухняності), тому прик-

¹⁹ Ректорська промова від листопада 1409 р. JSH, стор. 10—15; E. Stein. Op. cit., стор. 36.

²⁰ J. Sedlak. Op. cit., стор. 124—126; E. Stein. Op. cit., стор. 43—44.

²¹ E. Stein. Op. cit., стор. 33; Astuk Gabriel. The Educational ideas of Vincent of Beauvais. N. D. Indiana, USA, 1956, p. 18.

²² E. Stein. Op. cit., стор. 35.

²³ Там же, стор. 15.

²⁴ А. С. Сазонова. Соціально-політичні і національні вимоги у вченні Яна Гуса. УЗИС, 1958, № 16.

²⁵ JSH, стор. 10—15; E. Stein. Op. cit., стор. 34—35.

²⁶ Stein вважає, що Гусу була відома книга «Про життя і права філософів і поетів» англійського письменника Уолтера Берлі; E. Stein. Op. cit., стор. 11.

ладом служить імператор Траян, про якого читаємо, що він віддано шанував свого вчителя Плутарха, Олександр Великий, який при зустрічі з Сократом зіскочив з колісниць і ввічливо попросив його сісти»²⁷.

Важливим засобом виховання Гус вважав і сам процес навчання, в якому велику роль відігравало індивідуальне вивчення Арістотеля і біблій, що дарало можливість розвитку самостійного раціонального мислення. Процес пізнання за Гусом — це також засіб становлення і морального очищення людини. «Навчанням піднось свій дух, — говорить він у промові, присвяченій священику Павлу. — Піднось дух навчанням, бо тільки так здобудеш дорогу до зірок... Тому що без навчання життя є подобою смерті»²⁸.

Успіх діяльності Гуса як вихователя молодого покоління багато в чому визначався тією чужою аскетичній нетерпимості до всього мирського атмосферою дружелюбності і невимушеності, яка панувала в його найближчому оточенні. Цікавий матеріал для вивчення цього питання є в жартівливій промові на честь Вацлава із Сушіц, виголошеній в 1400 р., — «Скромний блищить доброчесністю!»

Як правильно зауважив видавець цієї промови В. Ріба, вона проливає нове світло на особу Гуса у період, коли він щойно починав свою боротьбу з ворогами «правди».

Промова Гуса на честь юного Вацлава із Сушіц побудована на порівнянні зовнішнього вигляду його вихованця з внутрішніми якостями. Звертаючи увагу присутніх на те, що його підопічний фізично красивий, благородний і скромний, Гус продовжує: «О, подивіться на його круглу голову, яка так гарно сидить на його благородному тілі. І як багато вона обіцює! Тому що, як куля є між всіма тілами пайбільш містким тілом, так ця кругла голова вмістить в себе всі науки. Його високе чоло, як свідчить філософ, вказує на обдаровану людину. Ясні очі говорять про ясність духу. Рівне волосся вказує на рівність і чистоту його думок. Бліде обличчя виявляє хоробру людину, але таку, яка зі страху перед мишами не відважується спати одна в кімнаті. Але бліде обличчя свідчить також про те, що боїться вона наблизитися не тільки до миші, але і до дівчини, ім'я якої Блаженка»²⁹.

Розглянуті ідеї Гуса, як відзначав це і Клібанов, є близькі педагогічним поглядам нового часу.

Але остаточні висновки щодо цього можна зробити на основі порівняльного вивчення всієї спадщини Гуса і його попередників та наступників. Так само важко вирішити, користуючись вузьким колом джерел, — чи є це нова система виховання. Спочатку хотілось би зауважити, що, як нам здається, у згаданій статті Клібанова згладжена суперечливість характеру Гуса як вихователя і не показано відмінності деяких його поглядів від думок гуманістів. Тим часом це особливо яскраво виявляється у його промовах, там, де Гус говорить про цінність людини і її життєве покликання.

Цікавою щодо цього є промова, присвячена священику Павлу. Тут Гус твердить, що людина «найбільш благородне і найвище створіння», що «не можна знайти творіння більш прекрасного, ніж людська істота»³⁰. Вищою вартістю людини він вважає розум, слідуючи в цьому за Боецієм і Арістотелем. На що ж повинна бути спрямована діяльність людини, що є гідною метою її? Звертаючись до одного з своїх улюблених учнів Здіслава із Звержетіц, Гус розглядає всі звичайні

²⁷ JSH, стор. 14; E. Stein. Op. cit., стор. 35.

²⁸ K. Höfler. Op. cit., стор. 100—103; M. Svoboda. Op. cit., стор. 16; E. Stein. Op. cit., стор. 57.

²⁹ «Listy filologické». 1947, N 71, стор. 3—4; Vybor z česke literatury doby husitske. Praha, 1963, sv. I, s. 94—95.

³⁰ K. Höfler. Op. cit., стор. 100; M. Svoboda. Op. cit., стор. 15—16; E. Stein. Op. cit., стор. 55.

цінності феодального світу, в тому числі і справжню цінність знатності і благородства. «Питаєш, в чому полягає знатність? В красі, в багатстві, родовитості чи магістерському званні? О Здіслав, послухай, що говорить Вальтер в «Александреїді»³¹:

Не шукай благородства серед тих,
Хто бенкетує на святкових бенкетах життя.
Ти благородний, розносиш в собі добродішність.
Знатний тільки той, хто доблестю духа прикрашений.

Як і в багатьох інших випадках посилення на популярного шкільного поета потрібне Гусу, щоб виразити і розвинути свої погляди, які в цьому випадку дійсно збігаються з поглядами гуманістів. Але від схожих з гуманістами ідей про істинну цінність людини він приходить до зовсім інших висновків про його призначення. Читаючи його промови, не можна не зауважити, що Гус був далекий від безумовного обоготворення людських якостей. В промові на честь священника Павла він протиставляє людському розуму «тваринне» начало, яке ототожнює з гріховністю, і яке, на його думку, виявляється в нестримному розвитку пристрастей³². В цьому, здається нам, не можна не бачити деякого приниження природних потягів людини.

Але разом з тим тут виявляється також прагнення запобігти розвитку таких рис характеру, які породжують жорстокість, індивідуалізм. Таким чином, у деяких випадках Гус ішов попереду гуманістів. Він закликав своїх вихованців не лише до діяльності тільки в ім'я себе, до смілості і дерзання заради самоствердження. Гуса не задовольняв і вихід, що його пропонував великий шкільний авторитет Боецій, якого праця «Про втіху філософією» була в програмі празького факультету мистецтв³³. Боеція Гус цитує в своїх промовах у тих випадках, коли посиленнями на нього може обґрунтувати свої погляди. Гус, з його гострим почуттям відповідальності і дійовою гуманністю, не міг орієнтувати своїх учнів на відмовлення від активної діяльності і перехід до чистого споглядання. Тому в одній з промов, зверненій до студентів (на честь Вацлава з Поліци), під девізом «Живи правильно!» (*Recte vivas!*) центральну проблему етики — що вважати вищою ціллю життя — Гус вирішує в дусі свого вчення³⁴. Саме в цій промові, як це встановив М. Свобода³⁵, Гус вперше публічно захищав одну з улюблених своїх думок про те, що вищим сенсом людського існування є прагнення жити за законами правди. Як відомо, «правда» в творах Гуса має багатозначний зміст. Це не лише вищий етичний принцип у відношеннях між окремими людьми. Вона повинна, за Гусом, бути також вищим принципом у відношеннях між простим народом, панами, рицарями і духовенством. Таким чином, це критерій соціальної справедливості і вихідний пункт перебудови суспільного ладу.

В промові "Recte vivas!" ми знаходимо саме таке багатопланове розуміння правди. Закликаючи студентів жити за законами правди, Гус, таким чином, ставить питання про виховання людини, здатної боротися за перебудову життя в дусі його реформаторського вчення.

На закінчення необхідно зупинитися на впливі виховної діяльності Гуса, хоч ми розглянули її у вузькому плані.

Дати вичерпну відповідь на це питання неможливо, якщо мати на увазі ту широку студентську аудиторію, з якою Гус постійно спілкувався.

³¹ Gaulier de Châtillon — автор популярної поеми про Александра Македонського (1172); М. Svoboda. Op. cit., стор. 12; E. Stein. Op. cit., стор. 50.

³² K. Höfler. Op. cit., стор. 101—102; М. Svoboda. Op. cit., стор. 16—17; E. Stein. Op. cit., стор. 55—56.

³³ Статути факультету мистецтв..., стор. 125.

³⁴ K. Höfler. Op. cit., стор. 95—96.

³⁵ М. Svoboda. M. J. Husí sebrané spisy., Úvod.

Легше це зробити відносно тих студентів, які становили вузьке коло його учнів. З 15-ти чоловік, які одержали вчені ступені під керівництвом Гуса, 5 найбільш відомі своїм ставленням до гусизму. Це перш за все Матвій з Кніна, що помер у 1410 р. Доля цього учня Гуса склалась драматично. В 1408 р. він був обвинувачений у вікліфській ересі і засуджений. Демонстративною відповіддю на це з боку Гуса і його друзів було обрання Матвія на почесну посаду керівника диспуту «Про що завгодно» на 1409 р. Це призвело до конфлікту з реакційною частиною німецьких професорів, які в зв'язку з цим вперше заявили про свій намір залишити Прагу³⁶. Лише втручання Вацлава IV врятувало становище. Матвій з Кніна блискуче справився зі своїм обов'язком. Диспут пройшов під знаком захисту реформаторських ідей³⁷.

Досить відомий також другий вихованець Гуса — Здіслав із Звержетіц. В 1410 р. разом з Гусом виступив з публічним захистом засуджених творів Вікліфа в університеті, обстоював його головну працю «Визначення права папства...»³⁸. Він поставив свій підпис під протестом чеських панів проти страти Гуса. Третій учень Гуса, Петр із Младеновіц, полегшив Гусу тяжкі дні констанцького ув'язнення і залишив свідоцтво про його страту³⁹. Миколай із Стойчина, що одержав у 1410 р. під керівництвом Гуса магістерське звання, був лікувальником, «не тільки тіла, але і душі» свого вчителя. Однак під час Констанцького процесу він свідчив проти Гуса. Помер у Празі в 1445 р.⁴⁰ Немає даних вважати прихильником реформаторського табору ще одного учня Гуса, Зігмунда із Брода, який протягом усього періоду гуситських війн жив у Празі на Новому місті і помер у 40-х роках⁴¹. Ми не знаємо, хто сховався під іменем «невідомого магістра» і «магістра Яна», що одержали під керівництвом Гуса магістерські ступені. Не залишив сліду в історії університету і в історії гуситського руху юний бакалавр Вацлав із Сушіц, на честь якого Гус виголосив жартівливу промову. Зате добре відомий представник поміркованого гуситства Ян Пшибрам⁴².

Однак масштаби і наслідки виховної діяльності Гуса не можуть бути визначені лише на підставі вивчення біографій його учнів. Одним з найбільших підсумків цієї діяльності є перетворення Празького університету в один з головних центрів реформаторського руху в Чехії і участь вихованців університету в гуситському русі.

Г. И. ЛИПАТНИКОВА

ЯН ГУС И СТУДЕНТЫ ПРАЖСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Резюме

В статье рассматривается деятельность Яна Гуса в Пражском университете в качестве ректора, преподавателя, промотора (наставника) студентов. Особое внимание уделено речам Гуса, его методам воспитания студентов, подготовке их к получению ученых степеней, прослежена судьба некоторых близких к Гусу студентов.

³⁶ «Multi magistri... noluerunt visitare actum suum, dicentes publice se volentes potius a Praga recedere, quam actum talis suspecti de heresi visitare». (Processus iudicialis contra Hieronimum de Praha habitus Vienaе a. 1410—1412. Ed. Klicman, Praha, 1898, s. 16—17).

³⁷ J. Kejř. Sporne otázky..., s. 84—121.

³⁸ V. Novotný. M. Jan Hus, I. Praha, 1919, стр. 417; F. Smahel. Le mouvement..., s. 65—66.

³⁹ Hus a Jeronim v Kostnici. Praha, 1953, ss. 151—168; Petr z Mladonovic. Sprava o mistru J. Husovi. Praha, 1965.

⁴⁰ F. M. Bartoš. Dva husovi žaci-lekaři. — «Sbornik historicky», 1956, IV, s. 41.

⁴¹ F. M. Bartoš. Op. cit., стр. 42.

⁴² Jan Přebra. Život knezj táborských. — 36.: «Klož jsu doži bojovnici», Praha, 1951, s. 262—309.

І. В. ГАНЕВИЧ

ОСОБЛИВОСТІ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ В БОЛГАРІЇ В 1944—1948 рр.

Своєрідність соціалістичної революції в Болгарії до деякої міри визначила і специфічні особливості класової боротьби в країні. З багатьох особливостей повстання 9 вересня 1944 р. найбільш характерними були — поєднання збройної і незбройної боротьби, наявність внутрішніх сил для повалення монархо-фашистської кліки і допомога Радянській Армії, яка розгромила німецько-фашистські війська, — основну опору болгарського уряду.

Марксизм-ленінізм вчить, а досвід СРСР і країн соціалістичної співдружності підтверджує відомі слова К. Маркса про те, що завдання перехідного періоду від капіталізму до соціалізму можуть здійснюватись тільки через диктатуру пролетаріату¹. Диктатура пролетаріату в Болгарії знайшла своє вираження в народно-демократичній формі. До влади прийшли ряд партій і організацій (зі своїми органами преси) при керівній ролі Комуністичної (Робітничої) партії, яка найбільш повно виражала корінні інтереси трудящих. Ці фактори також визначали своєрідність і особливості класової боротьби.

Економічна і соціальна політика уряду Вітчизняного фронту також відбилась до певної міри на класових взаємовідносинах і класовій боротьбі.

Досвід Болгарської комуністичної партії у справі зміцнення диктатури пролетаріату, її науково обгрунтована політика, стратегія і тактика мають важливе теоретичне і практичне значення. Вони є зразком поєднання боротьби за демократичні і соціалістичні перетворення, за об'єднання всіх демократичних та патріотичних сил у боротьбі з класовим ворогом, за створення економічних і політичних передумов для будівництва соціалізму.

З питань класової боротьби в Болгарії в 1944—1948 рр., її форм, методів і проявів написано ряд статей і монографій. Це книги, статті і виступи Г. Димитрова², В. Коларова³, Тр. Костова⁴, в яких у тій чи іншій мірі розробляється ця тема. В них, а також у ряді рішень Політбюро і пленумів ЦК БКП⁵ (особливо X, XII і XVI) дані методологічні основи для вивчення цього періоду, в тому числі й специфічних форм і методів класової боротьби. В них ми знаходимо також фактичний матеріал про згубну діяльність фашистів і опозиції, викрито корені опозиції і розкрита її зрадницька роль.

¹ Див.: К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. 3, К., Політвидав УРСР, 1968, стор. 22—23.

² Г. Димитров. Сьч., т. 12, 13, 14. София, 1954—1955.

³ В. Коларов. Избрани произведения, т. III, София, 1955.

⁴ Тр. Костов. Избрани статии, доклади, речи. София, 1964, стор. 565—954.

⁵ БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите, Пленумите и Политбюро на ЦК, т. IV, София, 1955.

В «Истории Болгарии» та в «Истории Болгарской коммунистической партии» добре висвітлено становище країни, значне місце приділено класовій боротьбі. В «Истории БКП» говориться, що «творча діяльність партії, кожний її захід у справі здійснення народно-демократичної влади були формами класової боротьби проти буржуазії та її політичних представників — буржуазної опозиції»⁶.

В монографіях К. Кукова⁷, В. Божинова⁸, П. Петкова⁹, а також численних статтях, опублікованих у журналі «Исторически преглед» та у Відомостях Інституту історії НРБ та Інституту історії БКП при ЦК партії, прямо чи опосередковано на основі архівних матеріалів висвітлюються питання класової боротьби в Болгарії. Куков і Петков ґрунтовно викладають історію боротьби БКП з буржуазією і опозицією, зупиняючись в основному на внутрішніх проблемах, а Божинов — на зовнішньополітичних.

Нам здається, що тези Кукова про ідейне і програмне переозброєння Болгарського землеробського народного союзу (стор. 200) та про затухання класової боротьби (стор. 211) не точні.

Спеціальний розділ колективної монографії¹⁰ присвячений участі молоді в зміцненні диктатури пролетаріату, в розгромі реакції.

В статтях І. Пейкова найбільш повно висвітлене питання специфіки боротьби, в тому числі й ідеологічної, на початковому етапі соціалістичної революції¹¹. В монографії В. Георгієва¹², в статтях Д. Златева¹³, Б. Йорданова¹⁴, Вл. Радойнова¹⁵ обґрунтовано положення, що встановлення контролю над виробництвом і розподілом — це одна з форм класової боротьби. Златев висвітлює питання соціалістичного змагання, але не показує, що це також одна з форм класової боротьби пролетаріату проти буржуазії.

В монографії П. Попова¹⁶, в статтях П. Драголюбова¹⁷, І. Ганчева¹⁸ та ін. показано діяльність БКП в справі ліквідації старого державного апарату та створення нового.

Критичні зауваження Ф. Христова з питання про революційні перетворення в армії здаються нам бездоказовими¹⁹.

У колективній монографії²⁰ наведені узагальнюючі дані про ступінь експлуатації робітничого класу до націоналізації, кількість безробітних та ін.

В загальних роботах радянських істориків, філософів, економістів, юристів питання класової боротьби в Болгарії в цей період висвітлю-

⁶ История на БКП. София, 1969, стор. 522.

⁷ К. Куков. Разгром на буржуазната опозиция. София, 1966.

⁸ В. Божинов. Защита на националната независимост на България, 1944—1949. София, 1962.

⁹ П. Петков. Ликвидиране на капиталистическата собственост в промишлеността на България. София, 1965.

¹⁰ Материали по история на младежко революционно движение. София, 1964, стор. 181—217.

¹¹ Военно-исторически сборник, 1965, № 6; Известия на историческото дружество, т. XXVI, 1968; «Исторически преглед», 1964, № 2—3.

¹² В. Георгиев. Общият работнически професионален союз в България, 1944—1947. София, 1967.

¹³ «Исторически преглед», 1964, № 2—3.

¹⁴ «Исторически преглед», 1969, № 2—3.

¹⁵ «Исторически преглед», 1955, № 5.

¹⁶ П. Попов. Установление, развитие и система на пролетарската диктатура у нас. София, 1956.

¹⁷ Известия на Института по истории на БКП, 1963, № 10.

¹⁸ «Исторически преглед», 1964, № 2—3.

¹⁹ «Исторически преглед», 1969, № 2—3. Девети септември и Българската народна армия.

²⁰ История на профсъюзното движение в България. София, 1969, стор. 343—344.

ються побіжно. Автори наводять лише окремі факти²¹. В дисертаціях Г. Обручкова²² та І. Туривненко²³, працях Л. Валева та А. Коршевської²⁴ висвітлені деякі аспекти класової боротьби в Болгарії²⁵. В монографіях Г. Попова²⁶ та П. Соханя²⁷ приділено увагу класовій боротьбі на ідеологічному фронті.

Проте питання про класову боротьбу в Болгарії та її специфіку ще не знайшло ґрунтовного аналізу.

У цій статті, написаній на основі опублікованих та архівних матеріалів, ми спробували з'ясувати специфіку класової боротьби в Болгарії у період 1944—1948 рр.

В. І. Ленін вчить, що «диктатура пролетаріату є найбільш беззавітна і найбільш нещадна війна нового класу проти *могутнішого* ворога, проти буржуазії, опір якої подесятерений її поваленням (хоча б в одній країні) і могутність якої полягає не тільки в силі міжнародного капіталу, в силі і міцності міжнародних зв'язків буржуазії, але і в *силі звички*, в силі *дрібногo виробництва*», яке «*породжує* капіталізм і буржуазію постійно, щодня, щогодини, стихійно і в масовому масштабі»²⁸. Це положення В. І. Леніна має загальний характер і стосується всіх країн.

Намагання пом'якшити класову боротьбу чи регулювати її, як вказував Г. Димитров, було ілюзією, нереальністю²⁹. Болгарська комуністична партія з допомогою КПРС та інших братніх партій швидко і рішуче виправила помилкове положення про гармонію класових інтересів у Болгарії, про патріотизм буржуазії³⁰.

Класова структура населення Болгарії напередодні революції була такою: робітників 600—650 тис. (в тому числі промислових — 100 тис.), великої буржуазії — близько 90 тис., дрібної — 2,6 млн., селян-бідняків і середняків — понад мільйон, ремісників — 200 тис., торговці, а також 160 тис. дрібних службовців³¹.

Відомо, що після перемоги революції в Болгарії було чотири форми власності:

1. Дрібнотоварне виробництво — найбільш поширене, становило основу капіталізму.
2. Капіталістична (міська й сільська буржуазія, торговці, фінансисти та ін.).
3. Державно-капіталістична (буржуазна кооперація, підконтрольні державні підприємства).
4. Соціалістична. Їй належало майбутнє.

Повстання 9 вересня 1944 р. і економічна політика уряду Вітчизняного фронту завдали відчутного удару по буржуазії. Але основна маса

²¹ История Болгарии, т. II, М., 1955, стор. 362—439. Див. також: Ученые записки Института славяноведения, т. III, IV, М., 1951; К. Дмитриев. Строительство социализма в народно-демократической Болгарии. М., 1964. Ф. Константинов. Болгария на пути к социализму. М., 1953; В. Стародубровская. Строительство фундамента социализма в НРБ. М., 1953; В. Тихомиров. Социалистическое переустройство сельского хозяйства в Болгарии. М., 1951.

²² Г. Обручков. Деятельность БКП за упрочение народной власти. К., 1956.

²³ И. Туривненко. Освободительная миссия Советской Армии в Болгарии. Харьков, 1968.

²⁴ А. Коршевская. Ученые записки Института славяноведения, т. 5, 1952.

²⁵ Див.: В. Марьин. Славянская историография, М., 1966.

²⁶ Г. Попов. Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции (1944—1948 гг.). Харьков, 1966.

²⁷ П. Соханя. Социалистический интернационализм в действии. К., «Наукова думка», 1969.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 7.

²⁹ Г. Дмитриев. Съч., т. 14, стор. 166.

³⁰ БКП в резолюции и решения на конгресите, конференците, пленумите и Политбюро на ЦК, т. IV, София, 1955, стор. 90.

³¹ «Ново време», София, 1969, № 5, стор. 69.

її залишалась аж до націоналізації, хоч поступово обмежувалась і витіснялась.

В. І. Ленін писав про п'ять форм класової боротьби пролетаріату в нашій країні³². Дві з них — громадянська війна і нейтралізація середняка не мали місця в країнах народної демократії, в тому числі і в Болгарії.

Удар, завданий реакції 9 вересня 1944 р., настільки перелякав буржуазію, що вона на час притихла, «причалась» (Г. Димитров), чекаючи зручної нагоди для виступу проти народної влади.

Одна з особливостей класової боротьби в Болгарії полягала в наявності там Радянської Армії, яка сковала дії реакції і не дозволила імперіалістам та їх агентам розв'язати громадянську війну. Але, з другого боку, наявність в Союзній контрольній комісії представників США та Англії, підтримка ними реакційних сил надихали буржуазію та її агентуру на виступи проти народної влади. Підтримка Гемето, Н. Петкова, відкрите втручання у внутрішні справи Болгарії з питань виборів та ін., підтримка грецької реакції на Паризькій мирній конференції, бойкот Болгарії — такий далеко неповний перелік питань, в яких міжнародна і внутрішня реакція діяли спільно.

І лише завдяки підтримці з боку СРСР та інших народно-демократичних держав, їх всебічній допомозі Болгарії, вона змогла відбити натиск внутрішньої і світової реакції, не дати втягнути країну у вир громадянської війни.

Однак фашистська буржуазія не примирилась з поразкою і з перших днів після 9 вересня розпочала чинити опір народній владі, намагаючись повернути втрачений рай. Численні змови, терористичні диверсійні акти, зв'язок з так званим урядом Цанкова, турецькими, грецькими, а також англо-американськими імперіалістами свідчать про це.

Вже 9—11 вересня в Гірській Бані і Долні Лізені офіцери-фашисти вчинили опір народній владі³³, в деяких місцях вони відмовлялися послати добровольців на фронт.

Це змусило уряд вжити невідкладних заходів. У всіх службових осіб та агентів фашизму була відібрана зброя, а РМС (Робітничка молодіжна спілка) встановила контроль за підозрілими елементами, допомагаючи народній міліції.

У вересні—листопаді 1944 р. було ліквідовано банду Черкасова та декілька диверсійних груп³⁴. В Русі в грудні була розкрита фашистська організація (90 чоловік), яка мала філіали в інших містах³⁵.

В м. Дупниці (Станке Димитрове) фашистські молодчики намагались створити підпільну організацію «Залізна рука». Частина з них організувала таємну антирадянську організацію. В Ямболі діяла фашистська організація «Союз національних організацій Болгарії», у Враці — дві фашистські організації³⁶.

В Софії, Пловдиві, Русі, Разграді, Котлі, Бургасі, Костендилі та інших містах було розгромлено фашистське підпілля в гімназіях. Однак йому вдалося, розбивши склади в Пловдиві і Котлі, захопити зброю. Підпільники писали лозунги, листівки, плакати, займались диверсією та шпіонажем, вбивали комуністів, поширювали брехливі чутки тощо³⁷.

Фашистське підпілля було ліквідовано в зародку завдяки пильності народної міліції та органів державної безпеки. Сильний удар по

³² Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 76—77.

³³ Ученые записки Института славяноведения, т. IV, 1951, стор. 43.

³⁴ Там же, стор. 85—86.

³⁵ Архів Міністерства оборони СРСР, ф. 392, оп. 690, д. 128, арх. од. 208.

³⁶ К. Кукчев. Разгром на буржуазната опозиция. София, 1966, стор. 18—19.

³⁷ Центральный государственный архив НРБ, ф. 28, оп. 1, арх. од. 205, арх. 4.

реакції завдав судовий процес над військовими та іншими злочинцями. Він витверезливо подіяв на буржуазію.

Фашистські годованці почали міняти тактику боротьби. Вони заручилися підтримкою так званої опозиції Гемето, Чешмеджієва, а потім Петкова, Лулчева. Використовуючи загострення міжнародного становища, підтримку американо-англійських представників, буржуазія все більше і більше пахабніла. Вона зрозуміла, що розвиток Болгарії веде до ліквідації приватної власності.

Геметовці прикривалися станом теорією і вимагали встановити селянську владу. Вони намагались захопити вирішальні позиції в уряді, чинили опір об'єднанню молоді в єдину організацію. Так, 7 квітня 1945 р. з'їзд ЗМС (Землеробська молодіжна спілка), висловився проти об'єднання молоді, взяв під захист фашистів, вимагаючи їх перевиховання³⁸. Реакція діяла не лише словом, а й силою (Сорбінський та ін.)³⁹.

БКП і Робітнича молодіжна спілка зробили все, щоб не тільки розгромити геметовщину, але й забезпечити єдність молоді. В грудні 1947 р. був створений Союз народної молоді Болгарії. «На першому етапі народної влади, — писав Т. Живков, — перед партією і комсомолом стояли, в основному, політичні завдання — боротьба за молодь з метою зміцнення диктатури пролетаріату і розгрому реакції»⁴⁰.

Зазнавши невдачі у боротьбі за молодь, опозиція стала на шлях національної зради. Вона встановила зв'язки з імперіалістами, зокрема з турецькими і грецькими⁴¹. БКП допомогла прогресивним елементам з Болгарської робітничої соціал-демократичної партії та БЗНС викрити та ізолювати правих, а також націоналістів. Наприкінці 1945 р. Гемето було викрито.

Окрилені ворожою діяльністю опозиції, фашистські молодчики активізували свої виступи. Частина з них була зв'язана з деякими офіцерами і належала до союзу «Звено» та БЗНС⁴².

На початку 1945 р. в селах Караваново, Брастово, Сарбаново, Аселовець було виявлено 10 тис. фашистських листівок⁴³. Тільки за червень—серпень 1945 р. було викрито 30 конспіративних груп, по 60—90 чол. в деяких з них⁴⁴, наприклад, група «Цар Борис» налічувала 80 чол.⁴⁵. Фашисти в деяких еколіях вбивали комуністів⁴⁶.

Восени 1945 р. в місті Добрич (Толбухін) фашистські молодчики здійснили наліт на клуб Робітничої молодіжної спілки, стріляли в народну міліцію; в Шумені було підпалено клуб РМС, кинута бомба в квартиру околійського управителя; в Софії була викрита контрреволюційна організація — ТАНО (таємна антикомуністична організація)⁴⁷.

В тому ж році органи державної безпеки викрили і знешкодили шпигунський центр в Софії та його філіали у Плевені, Варні, Бургасі, Пловдиві, Враці⁴⁸. За 1945 р. контрреволюціонери вчинили 1054 кримінальних злочини⁴⁹.

³⁸ АМО СРСР, ф. 392, оп. 890, д. 159, арк. 291.

³⁹ ЦГА НРБ, ф. 28, оп. 1, арх. од. 26, арк. 145—146.

⁴⁰ «Работническо дело», 1 грудня 1967 р.

⁴¹ Центральний партійний архів при ЦК БКП, ф. 214, оп. 1, арх. од. 134, арк. 2, 3.

⁴² АМО СРСР, ф. 37-а, д. 128, оп. 8900, арк. 17.

⁴³ Там же, арк. 29.

⁴⁴ «Известия на Института по история на БКП», 1963, № 10, стор. 26.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ АМО СРСР, ф. 382, оп. 890, д. 128, арк. 88.

⁴⁷ «Исторически преглед», 1969, № 2—3, стор. 133—134.

⁴⁸ «Работническо дело», 13 вересня 1969 р.

⁴⁹ ЦГА НРБ, ф. 28, оп. 1, арх. од. 111, арк. 43—44.

З 17 березня по 1 жовтня 1945 р., за неповними даними, було притягнуто до відповідальності за антинародну діяльність 416 чол.⁵⁰ Ці факти свідчать про загострення класової боротьби в країні.

Проте опозиціонери і фашистські елементи не знайшли підтримки серед трудящих, і народна влада розгромила їх. Знешкоджуючи реакцію та її покровителів, БКП і Вітчизняний фронт зміцнювали своє становище в економічній і політичній сфері, зберегли за собою провідні позиції.

В кінці 1945 р. в Болгарії налічувалось 7 тис. комітетів Вітчизняного фронту⁵¹, які об'єднували 34652 чол.⁵² З них членів Робітничої партії було 14570, землеробців — 8887, соціал-демократів — 909, членів союзу «Звено» — 426, решта — безпартійні. З 9 обласних директорів, членів Робітничої партії було 3, землеробців — 2, членів союзу «Звено» — 2, соціал-демократів — 1. З 93 околіїських управителів членів Робітничої партії було 70, землеробців — 23⁵³. З 84 кметів міст членів Робітничої партії було 63, землеробців — 11, звенарів — 2, соціал-демократів — 2, безпартійних — 6. Кметів общин налічувалося 1165 чол., з яких членів Робітничої партії було 979, землеробців — 137, соціал-демократів — 8, звенарів — 2, безпартійних — 32⁵⁴.

Таким чином, адміністративний апарат околіїських і сільських органів влади перебував здебільшого під керівництвом Робітничої партії. Органи міліції та державної безпеки теж були під контролем Робітничої партії і колишніх партизан. Була створена єдність профспілкового руху.

Хоч Гемето був усунений, але, за словами Т. Павлова, геметовщина залишилась. Місце Гемето зайняли Н. Петков з БЗНС, К. Лулчев з БРСДП та ін. Опозиція виступила проти широких перетворень в країні. Але, відчуваючи своє безсилля, вона звернулась за підтримкою до представників імперіалістичних держав в СКК⁵⁵, прагнучи «змінити склад кабінету» за допомогою ззовні⁵⁶. Опозиція приховувала свою мету — реставрувати капіталізм — розмовами про західну демократію як ідеал для Болгарії⁵⁷.

Боротьба з опозицією — це гостра класова боротьба за шляхи розвитку країни. Відомо, що буржуазія намагається використати дрібнобуржуазні партії для ліквідації диктатури пролетаріату⁵⁸. Опозиція Петкова—Лулчева, як і Гемето, виступала проти всіх заходів народної влади, проти ліквідації монархії і створення республіки, проти виборів, конфіскації землі, націоналізації банків, промисловості і т. д. Логіка боротьби опозиції відкинула її в табір контрреволюції. Вона стала на шлях змов і диверсій, підготовки сил для повалення народної влади. Петков і його прибічники були зв'язані з фашистськими воєнними змовницькими організаціями «Цар Борис», «Нейтрален офіцер», «Смолянски заговорщици»⁵⁹. Петков відверто закликав готуватися до збройної боротьби⁶⁰.

Лише з серпня 1946 по серпень 1947 р. відбулося 30 судових процесів над змовниками і шкідниками, якими керувала група Н. Петко-

⁵⁰ Тр. Костов. Вказ. праця, стор. 838.

⁵¹ История на БПК. Вид. БКП, Софія, 1969, стор. 498.

⁵² Шаранов. Създаване и дейност на Отечествения фронт, юл 1942—септ. 1944 г., Софія, 1966, стор. 217.

⁵³ АМО СРСР, ф. 37-а, д. 128, оп. 8900, арк. 18—19.

⁵⁴ Там же, арк. 19.

⁵⁵ ЦДА НРБ, ф. 28, оп. 1, арх. од. 589, арк. 7—9.

⁵⁶ АМО СРСР, ф. 392, оп. 890, д. 128, арк. 100—101.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, 1953, стор. 496.

⁵⁹ ЦДА НРБ, ф. 28, арх. од. 175, арк. 206, 210, 222.

⁶⁰ Там же, оп. 1, арх. од. 589, арк. 78.

ва⁶¹. З 334 кримінальних злочинів, вчинених в 1947—1948 роках, багато було зв'язано з Петковим та ворожою діяльністю його прибічників.

Таким чином, однією з характерних особливостей класової боротьби в Болгарії, як і в інших народно-демократичних країнах, було широке використання в своїх інтересах реакцією керівництва дрібнобуржуазних партій, намагання з їх допомогою повернутися до влади. Події в Чехословаччині в 1968 р. також свідчать про це. Тому досвід боротьби у справі викриття контрреволюційної суті опозиції в Болгарії має інтернаціональне значення.

Однією з особливостей класової боротьби в Болгарії було також те, що поруч з пролетарською частиною нового державного апарату — членами Компартії — до роботи в ньому залучались представники інших партій, а також колишні чиновники. Значна частина з них всіляко чинила опір оздоровленню і зміцненню органів народної влади. Вони наполягали на збереженні Тирновської конституції, яка оберігала приватну власність.

Користуючись загальним виборчим правом, вороги народу проникали в державні органи. Лідери буржуазних і дрібнобуржуазних партій виступали проти чистки в армії, а також у всіх ланках державного апарату. Ламаючи їх опір, народний уряд лише з 9 вересня по 14 жовтня 1944 р. прийняв 22 рішення, спрямованих на оздоровлення становища в країні (про пресу, школу, з національного питання, про суд над військовими злочинцями і захист народної влади та ін.)⁶².

Згідно з законом про захист народної влади заборонялось створення підпільних організацій, пропаганда проти народної влади, терор, передбачались покарання за зрив виробництва, псування продукції тощо. Цей закон став гальмом для виступів реакції.

Судовий процес над військовими та іншими злочинцями викликав жорстокий опір буржуазії та частини керівництва БЗНС. Останні взяли під захист уряд К. Муравієва⁶³. Народна влада вжила рішучих заходів проти тих, хто намагався вигородити злочинні елементи. До кінця 1945 р. лише з суду і прокуратури було звільнено 336 осіб⁶⁴.

Особливо жорстокою була боротьба за армію. Армію намагався підкупити і використати союз «Звено», щоб з її допомогою ліквідувати народну владу. З ініціативи народної влади з армії було звільнено 1100 запеклих фашистів. Намагання Д. Велчева залишити їх в армії та прагнення використати армію для ліквідації народної влади зазнали невдачі. 14 вересня 1944 р. Велчев видав наказ, який забороняв арештовувати фашистських злочинців і віддав розпорядження відправити на фронт 150 офіцерів, щоб врятувати їх від суду⁶⁵.

В 1945 р. було прийнято закон про політичну роботу в армії, а 2 липня 1946 р. — закон «Про керівництво й контроль в армії»⁶⁶. До кінця 1946 р. з армії було звільнено 2 тис. офіцерів. БКП вказувала на необхідність трудовлаштувати їх. Вона засудила лівацькі загиби Плевенського окружного комітету партії⁶⁷, а також беззаконня, допущене в деяких частинах армії⁶⁸.

Боротьбі з бюрократизмом та чиновництвом за очищення державного апарату від фашистських елементів заважали міністри інших пар-

⁶¹ К. К у к о в. Вказ. праця, стор. 57—187.

⁶² АМО СРСР, ф. 243, оп. 2914, арк. 169; «Държавен вестник», № 227, 16 жовтня 1944 р.

⁶³ ЦДА НРБ, ф. 28, оп. 1, арх. од. 589, арк. 39.

⁶⁴ ЦДА НРБ, ф. 88, оп. 2, арх. од. 2-а, арк. 3 (за іншими даними — 314 чол.). Див.: Известия на института по история на БКП, 1963, № 10, стор. 30.

⁶⁵ ЦПА НРБ, ф. 1, оп. 9, арх. од. 48, арк. 661.

⁶⁶ Държавен вестник, № 153, 9 липня 1946 р.

⁶⁷ Г. Д и м и т р о в. Съч., т. 12, стор. 281.

⁶⁸ Ш. А т а н а с о в. Поход на Запад. Воспоминания. М., 1969, стор. 22, 31.

тій. Так, міністр фінансів П. Стоянов та його секретар П. Коев переслідували комуністів і захищали фашистів. Деякі міністри забороняли очищати на місцях органи влади від фашистських елементів⁶⁹. Нерідкими були випадки формального звільнення фашистів, переведення їх в інші райони. І навпаки, були випадки звільнення антифашистів⁷⁰.

В лютому 1945 р. заступник міністра освіти П. Петков скасував 36 рішень адміністративної ради про звільнення вчителів-фашистів, а сам міністр виправдовував професорів-фашистів (Ярапова та ін.)⁷¹.

Однак Болгарська комуністична партія, Вітчизняний фронт і його комітети пильно стежили за випадками реакції і давали їй відсіч. Характерно, що народні маси самі виявляли фашистські елементи і вимагали їх покарання.

Однією з форм опору буржуазії диктатурі пролетаріату був економічний саботаж, що виражався в скороченні виробництва, псуванні і випуску нестандартної продукції, ігноруванні контролю тощо. Хоч буржуазія не була абсолютним господарем виробництва, вона до націоналізації володіла 83,4% всієї промисловості і експлуатувала не менше 65—70% робітників, а на шахтах — 42%⁷².

Частина ремісників і селян також зазнавала експлуатації з боку заможних елементів. Аграрна реформа, конфіскація незаконно нажитого майна на суму 15 млрд. левів, націоналізація промисловості й банків поклали край експлуатації трудящих.

Установлення комітетами Вітчизняного фронту, а з травня 1945 р. — профспілками контролю за виробництвом, встановлення твердих цін і зарплати, трудових норм і т. д. призвели до того, що 80% доходу від підприємства надходило до державної скарбниці⁷³. Створені в грудні 1944 р. робочі комітети на підприємствах займалися питаннями зміцнення трудової дисципліни, розширення виробництва, економії сировини і матеріалів, слідкували за ходом виробництва та змагання тощо⁷⁴.

Незважаючи на ці заходи, буржуазія продовжувала чинити опір народній владі. Так, на фабриці «Бакиш» (Софія) з 1945 р. по 1947 р. з вини власника підприємства було недодано 850 тис. пар взуття, 9 тис. комплектів автомобільних шин⁷⁵. Часто зустрічалися випадки технічного обману, підбурювання робітників на страйки, невиконання плану, псування сировини, машин, готової продукції тощо. За перші шість місяців 1946 р. 35 приватних текстильних фабрик з вини господарів не виконали плану⁷⁶. Тільки пловдивські капіталісти за 1946 р. незаконним шляхом нажили 10 млрд. левів⁷⁷. Однак органи народної влади покладали край намаганням буржуазії чинити диверсії і займатися шкідництвом.

Виховання нової дисципліни, свідомого ставлення до праці — одна з форм класової боротьби. Багато робітників не розуміло, що з встановленням народної влади необхідно було змінювати і ставлення до праці. Партія, РМС та Вітчизняний фронт провели велику роботу по вихованню народу, по прищепленню йому нового ставлення до праці, і це дало свої наслідки.

⁶⁹ ЦДА НРБ, ф. 28, оп. 1, арх. од. 524, арк. 88.

⁷⁰ Там же, арх. од. 121, арк. 23; арх. од. 137, арк. 69 та ін.

⁷¹ Там же, арх. од. 135, арк. 1—3; арх. од. 611, арк. 5.

⁷² Див.: История на профсъюзното движение в България. София, 1969, стор. 34; В. Георгиев. Общият работнически професионален съюз в България. София, 1967, стор. 91.

⁷³ Б. Р. Божинев. Възникновение и развитие на социалистическата собственост в НРБ. София, 1959, стор. 32.

⁷⁴ ЦГА НРБ, ф. 28, оп. 1, арх. од. 284, арк. 121—122; арх. од. 2383, арк. 12.

⁷⁵ «Исторически преглед», 1955, № 5, стор. 20.

⁷⁶ ЦГА НРБ, ф. 28, оп. 1, арх. од. 170, арк. 163.

⁷⁷ ЦПА, ф. 146, оп. 613, арх. од. 5, арк. 121.

Виникнення ударних бригад (вересень 1945 р.), яких до кінця року налічувалось 751 (з них 583 були молодіжними)⁷⁸, а також культурно-трудова бригада — яскраве свідчення нового ставлення трудящих до праці. Такі бригади створювались по всій країні і охопили майже всіх трудящих. Так, в 1946 р. було створено 28576 культурно-трудова бригад⁷⁹. Що ж стосується забастовок, то БКП та Загальна робітнича професійна спілка роз'яснювали робітникам, в яких випадках необхідно їх проводити; коли капіталісти не виконують колективних договорів, порушують угоди, утискають робітників.

Частина капіталістів змушена була співробітничати з народною владою. Що ж стосується куркульства, то його поступово позбавляли економічної могутності. Колишні експлуататорські елементи змушені були трудитись на соціалістичних підприємствах.

Особливо жорстокий характер носила класова боротьба на ідеологічному фронті. Буржуазія була позбавлена свободи друку. Партії, що входили до Вітчизняного фронту, були лояльними до народної влади. Але в зв'язку з поглибленням революції буржуазія та її агенти в особі опозиції ополчились проти народної влади. Після дозволу свободи друку⁸⁰ (вересень 1945 р.) опозиційні партії зі своїми органами мали можливість легально пропагувати буржуазну та дрібнобуржуазну ідеологію. Посилили свою діяльність народняки (Г. Буров), радикали (Костурков), анархісти та група незалежних⁸¹. Все це вимагало викриття буржуазної ідеології, виховання партії, молоді, трудящих у дусі марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

БКП вжила ряд заходів щодо посилення ідеологічної роботи, видала масовими тиражами марксистську літературу, твори В. І. Леніна, Г. Димитрова, організувала Центральну партійну школу, розпочала видавання нових газет, журналів. До ідеологічної роботи були залучені видатні партійні та державні діячі, вчені, письменники тощо. Всі засоби ідеологічної роботи (радіо, кіно, преса, школи, вузи та ін.) були спрямовані на виховання трудящих. Особливу увагу Болгарська комуністична партія звернула на пропаганду ідеї союзу робітників і селян (бідняків і середняків) — опори Вітчизняного фронту, на розкриття фашистської та великодержавної ідеології⁸².

Таким чином, класова боротьба в Болгарії з розвитком революції не припинялась і не ставала менш гострою, а, навпаки, в окремі періоди посилювалась (кінець 1944 р., початок 1945 р., осінь 1946 р.). Однак тверда рука диктатури пролетаріату зуміла приборкати реакцію і не дозволила їй розв'язати громадянську війну — найгострішу форму класової боротьби.

И. В. ГАНЕВИЧ

ОСОБЕННОСТИ КЛАССОВОЙ БОРЬБЫ В БОЛГАРИИ В 1944—1948 гг.

Резюме

В статье на основе малоизученных, в основном архивных, а также опубликованных материалов сделана попытка вскрыть диалектику классовой борьбы в Болгарии в первый период диктатуры пролетариата.

Показаны расстановка классовых сил, основные формы и методы классовой борьбы, дан анализ литературы и источников.

⁷⁸ ЦДА НРБ, ф. 55, оп. 1, арх. од. 8, арк. 217, 218.

⁷⁹ ЦДА НРБ, ф. 28, оп. 1, арх. од. 55, арк. 159. В. Георгиев. Вказана праця, стор. 184.

⁸⁰ ЦПА, ф. 141, арх. од. 96, арк. 12.

⁸¹ АМО СРСР, ф. 392, оп. 890, д. 128, арк. 118.

⁸² ЦПА, ф. 141, арх. од. 96, арк. 12.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЛИСТОПАДОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ 1944 р. ПОЛЬСЬКОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ В СТВОРЕННІ НАРОДНОГО ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО І ПІДГОТОВЦІ ЙОГО ДО БОЙОВИХ ДІЙ

В ході літнього наступу 1944 р. Червона Армія звільнила від гітлерівців польські землі на схід від Вісли, що становили 1/4 частину території всієї країни. На них проживало понад 5 млн. чол¹. У визволенні цих районів брала участь і Перша польська армія. Кров'ю радянських солдатів, офіцерів і кращих синів Польщі, пролитаї в жорстоких боях зі спільним ворогом, зміцнились братство і дружба радянського та польського народів². З 22 липня 1944 р. відкрилась нова сторінка в історії польського народу і його відродженої Батьківщини. З цього дня трудящі країни під керівництвом Польської робітничої партії почали встановлювати народну владу. Декретом Крайової Ради Народової був створений вищий виконавчий орган влади — Польський Комітет Національного Визволення (ПКНВ). Остаточне вигнання з країни окупантів і утвердження нового суспільного ладу вимагали створення народної армії, здатної захистити інтереси трудящих. Першим кроком на шляху організації польських збройних сил було об'єднання партизанських загонів Армії Людової з частинами Першої польської армії, сформованої за ініціативою польських комуністів на території СРСР, в єдине Військо Польське³.

Радянський Союз подав руку братерської допомоги новій Польщі. Його Збройні Сили разом з Військом Польським звільнили польський народ з-під ярма фашизму. На основі угоди між Урядом СРСР і ПКНВ від 26 липня 1944 р. були визначені принципи бойової співдружності Червоної Армії з Військом Польським. Згідно з цією угодою, польські частини і з'єднання входили на час бойових дій в оперативне підпорядкування радянського командування, а в усіх інших відношеннях вони підпорядковувались польському командуванню⁴.

Дальший розвиток демократичного ладу в Польщі та необхідність внесення більшого вкладу з боку польського народу у справу повного визволення всієї країни від німецької окупації вимагали від ПКНВ і партії робітничого класу великих зусиль та напруженої організаторської роботи. В умовах господарської розрухи, слабкої технічної бази звільнених східних районів, впертого опору внутрішньої реакції потрібно було за короткий строк створити багатотисячну армію. Будівництво Війська Польського ускладнювалось майже повною відсутністю офіцерських кадрів для частин, що формувались. Питання воєнного

¹ Див.: Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. (Краткая история). М., 1967, стор. 380.

² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 4, стор. 240.

³ Sesja naukowa poświęcona wojnie wyzwoleniczej narodu polskiego w latach 1939—1945. Materialy. Warszawa, 1961, str. 84 (далі — SNPWWNP).

⁴ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы, т. 2. М., 1964, стор. 155.

будівництва всесторонньо обговорювались на засіданнях Політбюро Польської робітничої партії і на Листопадовій конференції ППР в 1944 р. Рішення цієї конференції лягли в основу практичної діяльності партії

Заходи ППР з воєнних питань знайшли своє відображення в роботах польських істориків⁵. В радянській історичній літературі ці питання висвітлені ще недостатньо. В цій статті автор поставив завдання розглянути історичне значення рішень Політбюро ЦК ППР з воєнних питань, прийнятих у жовтні і на Листопадовій конференції ППР 1944 р. Стаття написана на основі робіт польських і радянських істориків та архівних документів.

Польському демократичному рухові доводилося переборювати не лише об'єктивні труднощі, які постали перед ним у зв'язку з встановленням нового демократичного ладу, але й відбивати скаженілі наскоки і наклепи, організовані польським емігрантським урядом, якого активно підтримували на міжнародній арені імперіалістичні кола Англії, США та інших капіталістичних країн. Одночасно нова Польща все більше привертала до себе увагу світової громадськості. Зростав її авторитет серед трудящих світу. Як відзначає польський історик З. Залуський, «збройні зусилля народної Польщі, керованої Польською робітничою партією, запаловались ясними національними і політичними цілями, що диктували правильне і продумане в стратегічному відношенні використання великих воєнних зусиль народу»⁶.

В своїй боротьбі за створення нової держави польський революційний рух спирався на інтернаціональну підтримку з боку радянського народу і його воєнно-економічну допомогу. Верховне командування Червоної Армії у відповідності з довірливими обов'язками між обома країнами забезпечувало як нові військові формування, так і діючу Першу армію Війська Польського всім необхідним для ведення бойових дій. Вже в третьому кварталі 1944 р. на прохання польського уряду в розпорядження Головнокомандування Війська Польського з Червоної Армії було відряджено 11 513 радянських офіцерів⁷. В цей же період польські частини, що формувались, одержали з Радянського Союзу 150 тис. комплектів обмундирування, стільки ж білизни і взуття. Вони своєчасно забезпечувались бойовою технікою і зброєю, боеприпасами і пальним, харчуванням і транспортними засобами⁸. На польській землі успішно вела бойові дії Перша армія. Її 65 тис. солдатів та офіцерів, озброєних найновішою радянською бойовою технікою, добре навчених і вихованих на славних революційних традиціях свого народу несли свободу вітчизні⁹. Сотні воїнів цієї армії одночасно допомагали населенню звільнених міст і сіл створювати органи народної влади, вони роз'яснювали політику ППР і перші декрети ПКНВ. Протягом осені 1944 р. понад тисячу солдатів і офіцерів Першої армії проводили роботу в селянських комітетах у справі втілення в життя земельної реформи¹⁰. В цьому проявлялася яскрава демонстрація єдності армії з народом у загальній боротьбі за революційні перетворення в країні.

⁵ Blum J. Rola partii w organizacji i kształtowaniu ludowego charakteru Wojska Polskiego. — «Wojskowy przegląd historyczny», 1962, N 22; Zbiniewicz F. Rola PPR w kształtowaniu politycznego oblicza Wojska Polskiego w 1944 r. — «Z Pola Walki», 1963, N 3.

⁶ З. Залуський. Пропуск в историю. М., 1967, стор. 338.

⁷ Historia polskiego ruchu robotniczego 1864—1964, t. II, W., 1967, str. 191.

⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 4, стор. 241.

⁹ Anusiewicz M. i Czarnogodski Cz. XXV lat Ludowego Wojska Polskiego. W., 1968, str. 62.

¹⁰ Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943—1945. Wybór dokumentów. t. IV, W., 1963, str. 27 (далі — ODBLWP).

З другої половини серпня 1944 р. відповідно до наказу Головнокомандуючого Військом Польським у звільнених районах країни розпочалась мобілізація польських громадян. На 24 листопада в частини Війська Польського прибуло 58 500 чол. поповнення, з них 1731 чол. офіцерів резерву старої польської армії¹¹. Крім того, прибуло 50 тис. поляків із західних областей Радянського Союзу, направлених військоматами Червоної Армії¹². До кінця 1944 р. кількість мобілізованих в армію зросла до 110 тис. чол. і на початок 1945 р. Військо Польське налічувало в своїх рядах 286 тис. чол., у тому числі 182 тис. солдатів та офіцерів було в складі Першої армії на фронті¹³.

Однак швидкий приплив поповнення до народного Війська Польського не вирішив проблеми комплектування частин і з'єднань, що формувалися, офіцерськими кадрами. І навіть «допомога Радянського Союзу в цій справі не могла в достатній мірі забезпечити потреби Війська Польського в кадрах. Це стало зрозумілим уже восени 1944 року»¹⁴. Некомплект офіцерського складу в створених військових частинах досягав 40%. До кінця року необхідно було підготувати 30 тис. офіцерів, а всі польські офіцерські школи могли в той час підготувати лише 7 тис. молодих командирів¹⁵. Гостра потреба відчувалась в офіцерах політико-виховної служби і насамперед в частинах Другої польської армії. Тут при штатному розкладі 156 офіцерів на кожну дивізію в наявності було: у 5-й піхотній дивізії — 49, 6-й — 55, 7-й — 9, 8-й — 9 офіцерів¹⁶.

Найкраще була укомплектована офіцерами Перша армія, але і там внаслідок висунення значної частини політико-виховних офіцерів у нові частини, що формувались, а також відрядження деяких з них у народне господарство армія була недоукомплектована кадрами політпрацівників у жовтні 1944 р. — на 67, а в листопаді — на 68%¹⁷. Все це знижувало рівень ідеологічної роботи у багатьох частинах і з'єднаннях, а також відбивалось на стані військової дисципліни.

У той же час польській реакції вдалось (хоч і на короткий час) посилити дезорганізаторську діяльність всередині Війська Польського. Реакція намагалася розкласти армію шляхом організації дезертирства та засилкою у Військо Польське великої кількості офіцерів старої польської армії. «Практика показала, що більша частина цих офіцерів потрапила в армію не для боротьби з Німеччиною, а для боротьби з польською демократією»¹⁸. Користуючись педбайливістю окремих командирів, агенти Армії Крайової в ніч з 12 на 13 жовтня 1944 р. підняли по тривозі солдат 31-го піхотного полку Другої армії, вивели їх з розташування частини і намагались спровокувати до дезертирства¹⁹.

У жовтні значно зросла кількість дезертирств і в Першій армії. Якщо у вересні дезертирувало 66 чол.²⁰, то в жовтні — 197 солдат нового поповнення²¹. Збільшилось і число серйозних порушень вій-

¹¹ Anusiewicz M. i Czarnogóbski Cz. Op. cit, str. 69.

¹² Historia polskiego ruchu robotniczego, t. II, str. 191.

¹³ SNPWWNP. Materiały, str. 96.

¹⁴ Зб.: «Народное Войско Польское в 1943—1945 гг.». М., 1961, стор. 29.

¹⁵ SNPWWNP. Materiały, str. 97.

¹⁶ Zbiniwicz F. Op. cit, str. 91.

¹⁷ ODBLWP, t. IV, dokument N 200, str. 545.

¹⁸ Z materiałów Listopadowej konferencji PPR w Lublinie w 1944 r. «Zadania partii w zakresie organizacji siły zbrojnej odrodzonej Polski» — «Z Pola Walki», 1959, N 2, str. 133.

¹⁹ Blum J. Z dziejów aparatu politycznego Wojska Polskiego. (Szkiecy i dokumenty). W., 1957, str. 74.

²⁰ Blum J. Rola partii w organizacji i kształtowaniu ludowego charakteru Wojska Polskiego. — «Wojskowy przegląd historyczny», 1962, N 22, str. 75.

²¹ ODBLWP, t. IV, dokument N 200, str. 549.

ськової дисципліни — надзвичайних випадків (НВ). У 2-ій піхотній дивізії в жовтні мали місце 64 такі випадки²². І все ж таки ці факти не були свідченням негативного ставлення мобілізованих до революційних заходів ПКНВ та політики Польської робітничої партії.

Однією з головних причин зниження морально-політичного рівня особового складу частин Війська Польського була недостатня організаційна та політико-виховна робота. В цих умовах створились можливості, за яких «офіцери АК почали проводити нелегальну розкладницьку роботу»²³. Ці ж причини вказує в одній із своїх праць і польський історик Ф. Збіневич. Він пише, що в той час поповнення, яке прибуло в армію із звільнених районів Польщі, «було з тягарем різноманітних упереджень і сумнівів, разом з тим політична робота з метою виявлення таких настроїв в частинах з самого початку була незадовільною»²⁴. Отже, викорінення аморальних проступків і дезертирства серед військовослужбовців Війська Польського можна було домогтися лише посиленням всієї системи ідеологічної роботи, укомплектовацією офіцерами-політпрацівниками всіх польських частин і з'єднань.

У другій половині жовтня 1944 р. в Центральному Комітеті ППР двічі обговорювались питання, зв'язані з вирішенням проблеми кадрів і особливо з забезпеченням Війська Польського політико-виховними офіцерами. 22 травня 1944 р. на нараді керівного складу партії було заслухано доповідь члена Політбюро ЦК М. Спихальського, який доповів про стан справ у армії та вказав на необхідність посилення керівної ролі партії у Війську Польському. Заступник Головнокомандуючого Війська Польського по політико-виховній роботі генерал О. Завадський в своєму виступі звернув увагу керівного складу на недоліки роботи з членами ППР у військах, відзначив, що багато вищих офіцерів довоєнної польської армії, тісно пов'язаних з емігрантським урядом, перебуваючи у Війську Польському, ставлять на командні посади колишніх офіцерів старої польської армії. Він підкреслив, що пекучою проблемою залишається недостатня кількість кадрів політико-виховних офіцерів. В той час коли розвиток армії іде вперед, 1500 посад офіцерів політико-виховної служби залишаються не зайнятими. На нараді було запропоновано підготувати тези резолюції з військової роботи партії в армії²⁵.

З 29 по 31 жовтня 1944 р. на засіданні Політбюро ЦК ППР докладно обговорювались невідкладні заходи щодо поліпшення організаційної роботи партії у Війську Польському та проблема кадрів. Прийнята резолюція — «Відносно становища і роботи в армії» передбачала заходи ЦК партії щодо оздоровлення політичної обстановки у військах і забезпечення їх кадрами політпрацівників. В резолюції пропонувалось направити в офіцерські політико-виховні школи 500 членів ППР²⁶, зміцнити армію представниками робітничого класу, «взяти курс на створення офіцерського корпусу з молодих, справжніх демократів»²⁷ і послати в командні офіцерські школи не менше 1 тис. чол. досвідчених воїнів Армії Людової²⁸.

31 жовтня була прийнята друга резолюція: «Про завдання членів партії і партійних уповноважених в армії»²⁹. Ця резолюція пропонувала підвищити відповідальність членів ППР за стан справ у армії і мала на меті поліпшити партійну роботу з армійськими комуністами

²² Tamże, str. 550.

²³ Tamże, str. 549.

²⁴ Zbiniewicz F. Op. cit. — «Z Pola Walki», 1963, à 4, str. 97.

²⁵ Zbiniewicz F. Op. cit, str. 99

²⁶ Historia polskiego ruchu robotniczego, t. II, str. 191.

²⁷ Tamże.

²⁸ ODBLWP, t. IV. str. 29.

²⁹ Historia polskiego ruchu robotniczego, t. II, str. 191.

в зв'язку з введенням інституту партуповноважених в польських частинах і з'єднаннях. На партуповноважених покладалося завдання залучати членів ППР до активного втілення в життя політики партії та директивних вказівок Головоуправління у Війську Польському, контролювати політичну діяльність солдат і офіцерів — членів партії, своєчасно інформувати їх про внутріпартійне життя. Партуповноважені повинні були проводити роботу у справі залучення безпартійних військовослужбовців у партію. Комісія у складі 3 уповноважених (полкових і дивізійного) розглядали справи прийому в партію. Їх рішення затверджувалось партуповноваженими армії. В своїй діяльності партуповноважені підкорялись ЦК ППР і були перед ним відповідальними³⁰.

Як відомо, в той час ППР не мала в частинах Війська Польського первинних партійних організацій. Таке становище пояснювалось відповідними тодішніми умовами. Насамперед Польська робітничка партія проводила політику консолідації всіх політичних організацій і груп у боротьбі за єдність польського народу проти сил реакції та звільнення країни від іга іноземних поневолювачів. «ППР намагалась зміцнити політичне співробітництво з усіма партіями демократичного блоку, згуртувати навколо нього широкі верстви населення»³¹.

Таку політику вона проводила і в армії. Тому, як правило, політичний актив в частинах Війська Польського складався з представників різних партій і безпартійних. Наприклад, в кінці 1944 р. Головне політико-виховне управління об'єднувало заступників командуючих арміями, дивізіями, бригадами, полками по політчастині, начальників політорганів та ін. В ньому було членів ППР — 91, ВКП(б) — 14, ППС — 3, СЛ — 3, СД — 1, безпартійних — 41³².

Однією з причин відсутності парторганізацій в армії було також те, що у військах члени ППР становили відносно незначний процент. Так, з 2512 політико-виховних офіцерів, що були у Війську Польському за станом на 15 грудня 1944 р., тільки 380 були членами ППР³³. Обов'язком партуповноважених було «безпосередньо зміцнювати зв'язок політико-виховного апарату і членів ППР, направлених в армію, з Центральним Комітетом»³⁴.

Проблеми дальшого розвитку народного Війська Польського ЦК ППР вирішив винести на обговорення партконференції, яка відбулася в Любліні 12—13 листопада 1944 р. З доповіддю «Про завдання партії у справі організації збройних сил відродженої Польщі» виступив перший секретар ЦК ППР³⁵. Аналізуючи політичну діяльність партії, спрямовану на будівництво демократичної держави, він сказав у чому суть і відмінність нової влади та державного апарату народної Польщі від довоєнної польської держави. Зосереджуючи увагу делегатів на ролі армії в боротьбі за демократію, він сказав: «Будувати демократичну Польщу — означає насамперед будувати демократичну армію. Завдання стоїть так: без демократичної армії, без демократичного офіцерського корпусу не буде і демократичної Польщі»³⁶.

³⁰ Zbiniewicz F. Op. cit., str. 101.

³¹ Малиновский М., Павлович Е., Пшегонский В., Вилюш М., Потеранский В. Польское рабочее движение в годы войны и гитлеровской оккупации. М., 1968, стр. 431.

³² Zbiniewicz F. Op. cit. — «Z Pola Walki», 1963, N 4, str. 108.

³³ ODBLWP, t. IV, str. 29.

³⁴ Historia polskiego ruchu robotniczego, t. II, str. 191.

³⁵ Zadania partii w zakresie organizacji sily zbrojnej odrodzonej Polski. — «Z Pola Walki», 1959, N 2, str. 128.

³⁶ Op. cit., str. 133.

У доповіді відзначалось, що партія недостатньо приділяла уваги створенню Війська Польського. Цим скористалася реакція, яка поставила за мету підірвати відданість армії народній владі. У деяких партійних організаціях існувала самозаспокоєність. Дехто вважав цю проблему уже вирішеною в зв'язку з наявністю Першої польської армії. «В той же час досвід Першої армії, — вказував доповідач, — говорить про те, яке велике значення має в армії політико-виховний апарат. Саме йому зобов'язана та здорова політична основа, яка існує в Першій армії»³⁷.

Надаючи винятково важливого значення ролі, яку виконує політичний склад у формуванні політичного обличчя народної армії, доповідач підкреслив, що «без політико-виховних офіцерів неможливо просто і думати про армію, безмежно віддану справі демократії»³⁸.

У доповіді пропонувався розпочати призов до офіцерських політико-виховних шкіл добровольців, з добраних кожним повітовим партійним комітетом 10—20 членів ППР, і направлення їх в армію від імені ЦК. Крім того, в доповіді вказувалось на необхідність проведення широкої мобілізаційної кампанії для залучення в армію і для роботи в державному апараті воїнів з колишніх партизанських загонів Армії Людової. Зазначалось також, що необхідно добрати 10 тис. добровольців з робітничо-селянської молоді для підготовки молодшого командного складу в підофіцерських школах Війська Польського. Для виконання цього завдання рекомендувалось залучити профспілки підприємств, аграрних робітників на селі і особливо молодіжні організації — «Союз борсьби молодих»³⁹.

Партконференція закликала партію та громадські організації оточити увагою і турботою сім'ї воїнів польської армії, підприємствам і установам взяти шефство над кожною частиною Війська Польського. «Перед партією стоїть боротьба на два фронти — з гітлерівськими окупантами і їх об'єктивним помічником — польською реакцією. Нам не слід забувати, що наслідки першої боротьби залежать в більшій мірі від наслідків другої»⁴⁰.

Після виступів делегатів конференція прийняла рішення і доручила його реалізацію Военному відділу ЦК ППР.

Таким чином, Листопадова конференція Польської робітничої партії визначила основні напрямки в будівництві нової армії. Політика партії в боротьбі за перемогу демократичного ладу в новій Польщі витікала з ленінських положень про призначення революційної армії. «Пролетаріат, — вчить В. І. Ленін, — якщо тільки він хоче і буде панувати, повинен довести це і своєю військовою організацією»⁴¹.

Рішення партконференції лягли в основу практичної діяльності всіх партійних організацій на місцях, а також були керівництвом до дії для політорганів Війська Польського у справі поліпшення політико-виховної роботи серед особового складу.

Останні два місяці 1944 р. і початок січня 1945 р. були наповнені подіями великої політичної ваги в житті польського народу. На багатьох мітингах і зборах робітники, селяни, інтелігенція, польські воїни з гнівом засуджували провокаційну політику еміграційного уряду та командування АК, які поставили під удар варшавських повстанців, здійснивши нечуваний злочин проти народу. «Цей злочин зірвав маску

³⁷ Op. cit. str. 134.

³⁸ Op. cit. str. 135.

³⁹ Op. cit. str. 136—137.

⁴⁰ Op. cit. str. 138.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 129.

з обличчя реакції. В той же час цей злочин став вирішальним фактором їх смерті в очах всього народу»⁴². По всій країні розпочалася боротьба широких народних мас за створення національного руху визволення Польщі. Підтримуючи його, Крайова Рада Народова 31 грудня перетворила ПКНВ в Тимчасовий уряд, до складу якого ввійшли представники партій демократичного блоку⁴³.

Великою військово-політичною подією цього періоду була підготовка Верховним командуванням Червоної Армії Вісло-Одерської операції, яка проводилась «на головному, варшавсько-берлінському напрямі військами 1-го Білоруського, 1-го Українського і частиною військ 4-го Українського фронтів»⁴⁴. В операції брала участь і Перша армія Війська Польського. Взаємодіючи з 47-ю, 61-ю, 2-ю гвардійською арміями 1-го Білоруського фронту, вона мала завдання звільнити Варшаву⁴⁵.

Головне командування Польських Збройних Сил в кінці листопада 1944 р. закінчило створення центральних воєнних відомств і визначило їх завдання по керівництву і управлінню військами, формуванню нових частин і з'єднань⁴⁶. Воно намагалось швидше закінчити підготовку 2-ї армії і 1-го танкового корпусу для участі їх в бойових операціях у складі Червоної Армії по звільненню польських земель і остаточному розгрому фашистських військ на території гітлерівської Німеччини.

Головне політико-виховне управління Війська Польського, перетворюючи в життя директивні вказівки ЦК ППР, що спиралися на рішення Листопадової конференції з воєнних питань, розробило заходи, спрямовані на докорінне поліпшення ідейно-політичної роботи в військах. В політоргани частин і з'єднань було направлено введений в дію наказом Головнокомандуючого Військом Польським № 125 від 25 листопада 1944 р. «Статут політико-виховних офіцерів»⁴⁷.

Статут визначав права і обов'язки політофіцерів у справі організації політичного виховання особового складу підлеглих їм частин або підрозділів, роль і призначення політофіцерів в умовах навчання і в бойовій обстановці. Від них вимагалось показувати особистий приклад ідейності, добросовісності, дисциплінованості, а в бою — зразок самопожертвування в ім'я Вітчизни⁴⁸.

Заступник командира по політико-виховній роботі відповідав нарівні з командиром за морально-політичний стан особового складу ввіреної їм частини (підрозділу). Вся діяльність політико-виховного офіцера, підкреслювалось в Статуті, повинна бути направлена на служіння демократичній Польщі⁴⁹.

Головне політико-виховне управління додало до Статуту інструкцію «Про заходи щодо запровадження в життя «Статуту політико-виховних офіцерів». Вона визначала обов'язки командирів і їх заступників по політичній частині у проведенні вивчення всім офіцерським складом Статуту і організації політичної роботи відповідно до його вимог»⁵⁰. 4 грудня 1944 р. у війська було надіслано конспект, виданий відділом пропаганди та агітації головного політико-виховного

⁴² Kształtowanie się podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1942—1945. (Wybór materiałów i dokumentów). W., 1958, str. 298.

⁴³ Historia polskiego ruchu robotniczego, t. II, str. 219.

⁴⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 5, стор. 58.

⁴⁵ Там же, стор. 60.

⁴⁶ Dolota B. O naczelnych władzach i instytucjach Ludowego Wojska Polskiego w latach 1944—1945. — «Wojskowy przegląd historyczny». 1964, N 4, str. 25—26.

⁴⁷ ODBLWP, dokument N 192, str. 505.

⁴⁸ Там же, документ N 193, str. 506.

⁴⁹ Там же, документ N 193, str. 509.

⁵⁰ Там же, документ N 199, str. 525—528.

управління «Про роль і значення політико-виховних офіцерів» для проведення політичних занять і бесід з солдатами. В ньому викладалась історія виникнення, розвитку і призначення Війська Польського, введення інституту політпрацівників у польській армії та їх завдання⁵¹. Зміст, форми, методи та принципи організації політико-виховної роботи в Польських Збройних Силах були запозичені і мали багато спільного з організацією партійно-політичної роботи в Червоній Армії. «Такі форми роботи, перенесені в Військо Польське, витримали екзамени в період формування польських частин і в період боїв з гітлерівськими окупантами»⁵².

Одночасно принципи навчання та політичного виховання в народному Війську Польському відображали національні специфічні особливості, які потрібно враховувати при вивченні організації політико-виховної роботи на різних етапах розвитку Польських Збройних Сил у роки війни. Найбільш сприятливі умови у вивченні досвіду роботи політорганів Червоної Армії та використанні його мала Перша польська армія. А вже формування її частин і з'єднань проходило під керівництвом Верховного командування Радянських Збройних Сил, навчання — за допомогою інструкторів і командирів Червоної Армії. Тому Головне політико-виховне управління надавало великого значення досвіду роботи політорганів Першої армії, систематично узагальнювало кращі форми політичного виховання солдатів і офіцерів і впроваджувало їх в інших частинах Війська Польського⁵³.

Політичне піднесення, викликане першими успіхами демократичних перетворень в країні, сприятливо позначилося на морально-політичному рівні польських всійців. Політоргани вміло використовували в ідеологічній роботі успіхи здійснення земельної реформи та інших декретів ПКНВ. Значне місце в політичній роботі знайшли питання зміцнення радянсько-польської бойової співдружності. Це виражалось у різних формах масово-політичних заходів. Наприклад, в день святкування 27 роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції та у День артилерії Червоної Армії — 19 листопада — в польських частинах і з'єднаннях пройшли урочисті збори. Головне політико-виховне управління Війська Польського підготувало спеціальні матеріали під назвою: «День святкування нашого союзника»⁵⁴.

В Першій армії в дні святкування Великого Жовтня командири і політпрацівники виступили з доповідями на зборах, в яких глибоко пояснювали значення революції та роль Радянського Союзу в створенні демократичної незалежної польської держави. В багатьох частинах збори і мітинги, присвячені цій знаменній даті, проходили з участю цивільного населення та набирали характеру всенародного свята. Особливо добре це свято відмічалось в частинах 3-ої піхотної дивізії, де на мітингах польські воїни та трудящі висловлювали подяку Червоній Армії за визволення їх батьківщини від ярма фашизму⁵⁵.

Головне політико-виховне управління, надаючи великого значення вихованню солдатів у дусі непорушної дружби радянського і польського народів, рекомендувало провести у всіх частинах політичні за-

⁵¹ Tamże, dokument N 195, str. 511—516.

⁵² Zbiniewicz F. Z dziejow aparatu politycznego Wojska Polskiego. — «Wojkowy Przegląd historyczny», 1958, N I, str. 402.

⁵³ Див., наприклад, ODBLWP, dok. N 201, str. 553—567; «Sprawozdanie z pracy wydziału ogólnorganizacyjnego Głównego Zarządu Polityczno-Wychowawczego WP oraz pracy politycznej w Wojsku Polskim w listopadzie 1944 r.».

⁵⁴ Blum J. Z dziejow aparatu politycznego Wojska Polskiego. (Szkice i dokumenty.). W., 1957, str. 189. v

⁵⁵ Kaczmarek K. Osmu Bydgoski, W., 1962, str. 144 i ODBLWP, dok. N 200, str. 540.

п'яття і бесіди на тему: «Основи радянсько-польського союзу»⁵⁶. Великою подією для воїнів Першої армії було нагородження дивізії ім. Т. Костюшко орденом Червоного Прапора. В полках цієї дивізії відбулися збори і мітинги, святкові обіди і виступи ансамблю пісні і танцю одного із з'єднань Червоної Армії. «Солдати виражали радість, що уряд Країни Рад так високо оцінив їх ратний труд. Обіцяли і надалі разом з Червоною Армією бити фашистських окупантів до повної перемоги»⁵⁷. В політдонесенні начальника політуправління Першої армії відмічалось, що «свята в листопаді створили атмосферу патріотичного піднесення і зміцнили дружбу з Радянським Союзом і Червоною Армією»⁵⁸.

В прифронтовій смузі військ Першої армії великого поширення набув шефський зв'язок між польськими воїнами та цивільним населенням. Політуправління армії направило 45 солдатів і офіцерів — уповноважених ПКНВ — для надання допомоги в проведенні земельної реформи на території Варшавського воеводства. Була створена агітбригада з 16 політофіцерів для роботи серед жителів Праги (передмістя Варшави). Солдати 1-го піхотного полку в районі дислокації відремонтували школу і забезпечили її паливом на зиму⁵⁹. Особовий склад 5-ї важкоартилерійської бригади взяв шефство над дітьми-сиротами військових у Празі, виділяючи їм продукти зі свого скромного пайка і т. д.⁶⁰.

Серед селян у прифронтовій смузі почали створюватись «Комітети солдатських товариств» з метою конкретної допомоги армії⁶¹. Виражаючи свою єдність з армією, населення багатьох міст і сіл вручало полкам і дивізіям Першої армії пам'ятні прапори. 5-а важкоартилерійська бригада одержала прапор від населення Варшавського повіту⁶². 10-му піхотному полкові прапор вручили жителі 15-го району Праги, «як символ палкої любові і довір'я до своїх визволителів»⁶³. В листах до солдатів їх автори закликали польських воїнів швидше визволити батьківщину від фашизму. Одна учениця з м. Жешува писала: «Знай, солдат, що мої слова виходять з глибини серця. Пам'ятай, що серця польської молоді завжди будуть вічно з солдатами, що билися за свободу і щастя»⁶⁴.

Значно поліпшилася ідеологічна робота після залучення до виховання солдатів стрійових офіцерів. У Війську Польському до листопада 1944 р. командний склад, в основному, не займався політичним вихованням особового складу. 20 жовтня 1944 р. заступник Головнокомандувача по політико-виховній роботі генерал О. Завадський наказав залучати до масово-політичної роботи стрійових офіцерів. У Першій армії політуправління розробило інструкцію для політскладу «Про форми і методи залучення стрійових офіцерів до політико-виховної роботи»⁶⁵.

Політпрацівникам довелося докласти чимало зусиль, щоб домогтися перелому в цій справі. Деякі командири недооцінювали роль стрійових офіцерів у політичній роботі, а частина не хотіла нею зай-

⁵⁶ Blum J. Z dziejów aparatu politycznego Wojska Polskiego. (Szkice i dokumenty). — «Konspekt pogadanki», N 7, ss. 182—188.

⁵⁷ Gutowski J. i Wellfeld Z. Historia 3 berlińskiego pułku piechoty. W., 1955. str. 106.

⁵⁸ ODBLWP, dok. N 200, str. 549.

⁵⁹ Там же, str. 540.

⁶⁰ Błagowieszczński I. Z dziejów 5 Pomorskiej brygady artylerii ciężkiej, W., 1957, str. 85.

⁶¹ ODBLWP, dok. N 200, str. 540.

⁶² Błagowieszczński I. Op. cit. str. 85.

⁶³ Wajs St. Ot Stecówki do Łaby. W., 1962, str. 103.

⁶⁴ Błagowieszczński I. Op. cit. str. 90.

⁶⁵ ODBLWP, dok. N 168, str. 439—441.

матись. Лише тоді, коли командири дивізій і полків самі почали брати участь у політико-виховній роботі та вимагати цього від командирів батальйонів і рот, це питання було розв'язане⁶⁶. В цей час політапарат полків і дивізій почав регулярно проводити семінари з командним складом, на яких вивчалися форми масово-політичної роботи.

Для офіцерів частин і з'єднань в листопаді та грудні 1944 р. лектори політуправління прочитали доповіді на теми: «Варшавське повстання», «Селянське питання в Польщі», «Внутрішнє становище» та ін.⁶⁷. Політуправління армій і політвиховні відділи дивізій в листопаді провели ряд нарад з різними категоріями командного складу про форми і методи масово-політичної роботи стройових офіцерів з військовослужбовцями. Якщо до листопада вихованням солдатів в основному займалися командири взводів і рот і їм рівні, то в грудні цією справою почали займатись також командири батальйонів, полків, штабні офіцери тощо.

У політичній роботі з офіцерським складом поширилися нові форми виховання. Наприклад, в танковій бригаді Першої армії в листопаді та грудні, крім читання лекцій і доповідей про міжнародне становище, були організовані вечір поезії і 12 товариських вечорів на різні політичні теми⁶⁸.

Основними формами політроботи стройових офіцерів з рядовими в умовах оборони були індивідуальні бесіди з солдатами про їх настрої, відношення до реакційної політики польського емігрантського уряду, проведення бесід, політінформації і політичних занять про міжнародне та внутрішнє становище Польщі; про перетворення в життя декретів ПКНВ, про звірства фашистів на окупованій території⁶⁹. Широке залучення командного складу до організації ідеологічної роботи виробляло у нього педагогічні якості, а це сприяло поєднанню навчання і виховання підлеглих. Активна участь стройових офіцерів у політико-виховній роботі до деякої міри розв'язувала проблему нестачі політпрацівників у підрозділах і частинах армії.

Політико-виховне управління Першої армії великого значення надавало солдатському активу і роботі з ним. У Війську Польському солдат-активіст виконував майже таку ж роль, як у Червоній Армії політбоєць або агітатор. Політико-виховне управління армії та політвідділи з'єднань регулярно проводили з солдатським активом семінари, а в умовах оборони були організовані курси навчання активістів формам і методам роботи з солдатами. Політуправління складало інструкцію для командирів і політпрацівників частин і підрозділів під назвою «Про роботу з солдатським активом», у якій вказувалось, що активістом може бути той, хто в повсякденному житті роз'яснює солдатам завдання, які стоять перед ними і підрозділами, а в бою показує приклад мужності і може повести за собою всіх воїнів підрозділів на розгром ворога⁷⁰.

В ході підготовки до наступу командування армії та політуправління провели армійську конференцію снайперів і майстрів артилерійського вогню. Після цього був виданий відповідний наказ командуючого армією, надруковані масовим тиражем листівки про кращих снайперів, артилеристів і танкістів⁷¹. Автовідділ армії провів технічну конференцію з майстрами і техніками з питань ремонту автотранспорту, на якій були присутні понад 200 солдатів і офіцерів⁷². Політвідділ

⁶⁶ Там же, dok. N 200, str. 531.

⁶⁷ Там же, str. 532—542.

⁶⁸ Там же, dok. N 200, str. 532.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Там же, str. 533—535.

⁷¹ Там же, str. 542.

⁷² Архів МО СРСР, ф. 233, оп. 548345, д. 156, арк. 3.

4-ї польської змішаної авіадивізії, що входила до складу Першої армії, в грудні виконав велику роботу по наданню допомоги заступникам командирів авіаескадриль по політико-виховній частині у плануванні та організації масово-політичної роботи з льотчиками, техніками і молодшими авіаспеціалістами⁷³.

В період підготовки Першої армії до Вісло-Одерської операції значно активізувало свою роботу видавництво армійської газети «Звіщеннями» («Переможемо»). Кожний день редакція одержувала чимало кореспонденцій безпосередньо від офіцерів і солдатів. Більше стало друкуватись матеріалів про снайперів і танкістів, майстрів артилерійського вогню, про кращих саперів. Газета викривала реакційну суть «аковської» пропаганди, піднімала політичну пильність у читачів, вела боротьбу проти порушників дисципліни і дезертирства⁷⁴. Були видані кілька «Бюлетенів слави», на сторінках яких пропитувались героїчні подвиги польських воїнів в боях за визволення батьківщини.

На допомогу політпрацівникам політуправління видало «Довідник політико-виховного офіцера». Відділом пропаганди для 6-го і 7-го номерів цього «Довідника» були підготовлені матеріали: «Пропаганда ненависті», «Про кооперацію», «Значення моря для Польщі», «Політична пильність — службовий обов'язок офіцера», «Активісти різних родів військ в наступі», «Червона Армія — головна сила перемоги над гітлеризмом» і т. д.

Для солдатів готувались 2 номери літературних збірників «Боремось» і 2 збірники «До слави Вітчизни»⁷⁵. Почав працювати армійський пересувний «Дім польського солдата». Все більшого значення набували «Солдатські світлиці» (кімнати культосвітроботи в ротах. — *Г. М.*), оновлювались програми армійських і дивізійних театрів тощо⁷⁶.

При політуправліннях функціонувала політико-виховна офіцерська школа, де навчалось 300 курсантів. В листопаді на курсах, у школах і в системі семінарських занять пройшли підготовку 735 політико-виховних підфіцерів — заступників командирів рот по політчастині. До початку наступу політоргани змогли добитись повного забезпечення всіх підрозділів і частин армії політико-виховними офіцерами⁷⁷. В листопаді в Першій армії більше ніж на 30% скоротилось дезертирство, значно поліпшилася військова дисципліна⁷⁸. В грудні значно зросла активність масово-політичної роботи. Особливо напруженою вона стала безпосередньо в січні 1945 р. напередодні наступу.

Таким чином рішення ЦК ППР, прийняті на засіданнях політбюро в жовтні та на Листопадовій конференції, здійснені в зв'язку з цим заходи, заклали основи для дальшого розвитку Війська Польського. В той же час вони відіграли найважливішу роль у докорінному поліпшенні керівництва партією формуванням морально-політичного стану польського воїна, вихованням його в дусі відданості революційно-демократичному ладові.

Найбільш результативно заходи ЦК ППР виявились у праці командирів і політорганів Першої армії Війська Польського, частини і з'єднання якої в тісному взаємозв'язку з військами Червоної Армії успішно готувались до бойових дій у майбутній Вісло-Одерській операції. Польські воїни Першої армії, виконуючи поставлене завдання, 17 січня 1945 р. разом з військами 47-ї та 61-ї радянських армій визволили столицю своєї Батьківщини Варшаву.

⁷³ Архів МО СРСР. ф. 366, оп. 5227, д. 21, арк. 125—126.

⁷⁴ ODBLWP, dok. N 200, str. 544.

⁷⁵ Tamże, dok. N 248, str. 652.

⁷⁶ Tamże, str. 633.

⁷⁷ Tamże, dok. N 200, str. 547.

⁷⁸ Tamże, str. 549.

И. М. МИРОШНИЧЕНКО

**ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НОЯБРЬСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ 1944 г.
ПОЛЬСКОЙ РАБОЧЕЙ ПАРТИИ В СОЗДАНИИ НАРОДНОГО ВОЙСКА
ПОЛЬСКОГО И ПОДГОТОВКЕ ЕГО К БОЕВЫМ ДЕЙСТВИЯМ**

Резюме

В статье показана деятельность ППР в борьбе за создание Народного Войска Польского на основе претворения в жизнь резолюций ЦК партии от 31 октября и Ноябрьской партконференции 1944 г. Автором использованы документы и материалы, опубликованные в Польше, архивные документы, а также работы советских и польских историков.

**ПОЛКОВИЙ КОМІТЕТ І СОЛДАТИ-БІЛЬШОВИКИ — ОРГАНІЗАТОРИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ ПРОТИ РЕАКЦІЇ У БЕЛГОРОДСЬКОМУ ПОЛЬСЬКОМУ ЗАПАСНОМУ ПОЛКУ
(травень—липень 1917 р.)**

Белгородський польський запасний полк займав особливе місце серед всіх національних формувань, створених у російській армії під час першої світової війни. Він відіграв значну роль у ліквідації планів польської і російської контрреволюції, зв'язаних із створенням в Росії польських реакційних національних формувань. Після Жовтневої революції полк негайно перейшов на бік Радянського уряду. Він брав участь у розгромі контрреволюційних загонів генерала Корнілова, що прорвалися на Дон у листопаді 1917 р., і одержав найменування 1-го Польського революційного полку. Пізніше на його основі формувалися польські інтернаціональні частини Червоної Армії: Варшавський революційний полк, Західна польська стрілецька дивізія та інші польські інтернаціональні частини, що виступили на захист завоювань Великого Жовтня. Важливу роль у житті полка відігравали полковий комітет і солдати-більшовики, що були організаторами та керівниками боротьби солдатів проти реакції.

Ця тема все ще не висвітлена ні в радянській, ні в польській історіографії. Її попутно торкаються в своїх роботах, присвячених більш широким темам, радянські історики — П. Голуб, О. Манусевич, П. Калениченко, автор цієї статті¹, а також деякі польські історики — Л. Гросфельд, А. Заторський, М. Вжосек, В. Найдус, М. Пирко².

Автор поставив собі за мету висвітлити роль полкового комітету і польських солдатів-більшовиків як організаторів і керівників революційної боротьби солдат Белгородського запасного полку проти реакції в травні—липні 1917 р. У цей період відбулися знаменні події, що мали велике значення для солдатів-поляків: Всеросійський з'їзд військово-вотслужбовців-поляків і створення на ньому верховного органу польського реакційного офіцерства — «Начполю» (Начельни польські комітет войскови), з'їзд польської воєнної лівниці та створення на ньому Голов-

¹ П. А. Голуб. Польские революционные войска в России в 1917—1920 гг. — «Вопросы истории», 1958, № 3; А. Я. Манусевич. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России (февраль—октябрь 1917 г.). М., 1965; Pamel Kaleniczenko. Polacy w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie 1917—1920, Warszawa, 1969; И. И. Белякевич. Революционное содружество польских и российских трудящихся в 1917 г. Львов, 1957.

² Leon Grosfeld. Polskie reakcyjne formacje w Rosji, 1917—1919. Warszawa, 1956; Aleksander Zatorski. Dzieje pułku Białgorodzkiego i Polskiego pułku rewolucyjnego w Rosji. Warszawa, 1960; Mieczysław Wrzosek. Przyczynek do historii I Rewolucyjnego pułku polskiego, — «Przegląd historyczny», 1957, Nr 4; Walentyna Nайдус. Żołnierze Polacy w Rewolucji Październikowej. — «Wojskowy przegląd historyczny», 1957, Nr 4; там же. Polacy w rewolucji 1917 roku, Warszawa, 1967; П. Пирко. I-й Польский революционный полк в России. — 36.: «Октябрьская революция и пролетарский интернационализм», М., 1970.

ного комітету союзів військовослужбовців-поляків (лівиці)³, значне загострення боротьби за польські солдатські маси в зв'язку з початком формування реакційного 1-го Польського корпусу.

Основними джерелами дослідження цієї теми були архівні документи, що зберігаються в радянських і польських архівах Москви і Варшави, радянські та польські публікації документів та матеріалів, спогади учасників подій, російська і польська преса 1917 р.

Запасний полк польської стрілецької дивізії був розквартирований у м. Белгороді Курської губернії та формувався на базі запасного батальйону польської стрілецької бригади. За штатним розкладом в ньому мало бути 5131 чол. — 43 офіцери, 1088 солдатів і унтер-офіцерів постійного складу, 4 тис. перемінного складу⁴. Чисельний склад полку в період, який ми досліджуємо, збільшився у зв'язку з тим, що офіцери і солдати-поляки, які служили в російських частинах, звертались до командування з проханням про переведення їх в польський полк⁵, прибували солдати-поляки з російських запасних полків⁶, деякі переходили в полк самовільно. Так, У. Маляновський в своїх неопублікованих спогадах пише про масову втечу в полк солдатів-поляків з ешелонів 4-ї маршевої роти Сибірського запасного полку по шляху на фронт⁷.

На початку червня, за даними С. Вацького, в полку налічувалося близько 14—15 тис. солдатів⁸. Генерал Радовський, що проводив інспекцію полку, повідомив Головне управління генерального штабу (ГУГШ), що на 22 червня в ньому налічувалося 261 офіцер і 16291 солдат⁹. На 14 липня 1917, за даними командира полку, в ньому налічувалося 326 офіцерів і 16887 солдатів¹⁰. Цікавий демографічний склад полку. Більшість солдатів — 7523 — походила з Королівства Польського, 3112 — з Литви, 3058 — з Білорусії, 3038 — з України, 115 — з Латвії. Незначна частина солдатів походила з європейських і сибірських губерній Росії¹¹. За національним складом у полку переважали поляки при порівняно невеликій кількості литовців.

Про революційний характер полку стало відомо солдатам-полякам російської армії¹². Тому він приваблював ліві демократичні елементи з числа польських солдатів, що переходили в Белгородський полк з частин російської армії. Полк поповнюється членами польських робітничих партій — СДКПіЛ, ППС-лівиці, а також солдатами — членами РСДРП. Поява цих сил значно зміцнила революційну позицію полку і стурбувала польське командування¹³. Орган Московської Ради відмічав, що в Белгородський польський полк прагнуть всі «істинно демократичні елементи»¹⁴.

³ Докладніше див.: І. І. Белякевич. Боротьба польських революційних сил проти реакції на I Всеросійському з'їзді військовослужбовців-поляків. — Зб.: «Велика Жовтнева соціалістична революція та її міжнародне значення», Львів, 1967; його ж. Створення Головного комітету союзів військовослужбовців-поляків (лівиці) та його роль у боротьбі з Начполем. — «Українське слов'янознавство», вшн. 4, Львів, 1971.

⁴ Centralne Archiwum Wojskowe (далі — САВ), 122/99/26.

⁵ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 2003, оп. 2, од. зб. 328, арк. 45, 106.

⁶ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 328, арк. 70, 81.

⁷ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ), ф. 70, оп. 2, од. зб. 626, арк. 8.

⁸ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 574, арк. 6—7.

⁹ Centralne Archiwum KC PZPR (далі — САКС), zesр. 392, RPZM, t. 4, k. 15.

¹⁰ САВ, 122/99/26.

¹¹ САВ, 122/1/170, к. 36.

¹² Докладніше див.: І. І. Белякевич. Революціонування Белгородського польського запасного полку (листопад—травень 1917 р.). — «Питання нової та новітньої історії», вшн. 14, К., 1972.

¹³ САВ, 122/1/170, к. 115.

¹⁴ «Известия Московского Совета рабочих и солдатских депутатов», 1917, № 212.

Не випадково польська реакційна преса, особливо «Жолнеж Польскі», що формально був органом Союзу військовослужбовців-поляків Західного фронту, а фактично — органом 1-го Польського корпусу, формування якого почалось у Білорусії, виступили з брехливими наклепами щодо кадрового складу в полку.

Сучасний польський військовий історик М. Вжосек некритично повторює твердження газети про нібито низький моральний стан солдат Белгородського полку. Він пише, що полк поповнювався різними елементами і «поряд з прогресивними людьми, яких притягував активний революційний політичний характер військової частини, сюди прибували також різні кар'єристи, що надіялись на швидке підвищення військового звання або підвищення по службі»¹⁵.

З такими твердженнями погодитись не можна. «Політичні і військові авантюристи» шукали притулку не в Белгородському полку, а в 1-му Польському корпусі, де для них були сприятливі умови. Не можна погодитись також зі спробою М. Вжосека показати основну частину полку як безлику масу солдат, «позбавлених здебільшого прагнень і глибокої ідеологічної свідомості», змучених війною, що лише прагнули далеко від фронту «знайти тривалий відпочинок після бойових турбот»¹⁶.

Отже, М. Вжосек некритично повторює твердження реакційної польської газети про те, що основна маса солдатів-поляків прибула в Белгородський полк не з політичних переконань, а сподіваючись тут сховатись від фронту. Ця оцінка різко розходиться навіть з характеристикою складу полку ендецьким діячем Г. Багинським, який писав, що Белгородський полк «складався з добре мислячих солдат»¹⁷.

Насправді в Белгородський полк тяглись революційні польські елементи. Радянський історик П. Голуб справедливо пише, що полк «був притяжним центром для всіх революційно настроєних польських солдатських мас»¹⁸, які прагнули служити в польській революційній частині, категорично відмовляючись від вступу в 1-й Польський корпус в зв'язку з його реакційним характером. Підтвердженням цього є прохання 200 солдатів 2-ї польської роти 305 піхотного полку в м. Вязьмі про переведення їх у Белгородський полк. Свою відмову від служби в Польському корпусі вони мотивували тим, що бажають бути там, де «знаходиться головна польська військова частина, що існує з 1914 р.¹⁹ з дійсно демократичними цілями, яка йде пліч-о-пліч з російською демократією, де ми принесемо більше користі, ніж зараз, будучи в руках антидемократичних елементів»²⁰ (підкреслено нами. — Ів. Б.).

Це прохання було підтримане комітетом 305-го полку і виконкомом Вяземської Ради солдатських депутатів перед комісаром Тимчасового уряду при головнокомандуючому Західним фронтом, який під тиском солдатів-поляків і Вяземської Ради змушений був дати згоду на переведення їх в Белгородський запасний полк²¹. Таким чином, Белгородський полк поповнювався здебільшого політично свідомими солдатами.

¹⁵ M. Wrzosek, op. cit., — «Przegląd historyczny», 1957, Nr 4, str. 707.

¹⁶ Ibidem, str. 708.

¹⁷ Henryk Bagiński. Wojsko Polskie na Wschodzie 1914—1920. Warszawa, 1921, str. 192.

¹⁸ П. А. Голуб. Вказ. праця. — «Вопросы истории», 1958, № 3, стор. 51.

¹⁹ Мова йшла про Пулавський польський легіон, створений в 1914 р. На його базі в 1915 р. було сформовано бригаду польських стрільців, яку в свою чергу було переформовано в Польську стрілецьку дивізію, до складу якої входив Белгородський польський запасний полк.

²⁰ САУ, 122/99/5, poz. 72.

²¹ Там же, poz. 70. 71.

Белгородський запасний полк складався з 4 батальйонів по 4 роти в кожному і 6 команд. Безперервне поповнення його викликало серйозні утруднення з розміщенням солдатів. Лише 1-й і 2-й батальйони мали казарми. Інші 2 батальйони і команди займали шкільні приміщення і дерев'яні бараки²². З дозволу місцевої Ради робітничих і солдатських депутатів використовувались семінарія і, частково, приватні будинки. Влітку частина солдатів ночувала в міському парку, а восени «де доведеться, на неопалюваних горищах військових бараків і в палатках»²³.

Важкі побутові умови ускладнювалися антисанітарним станом казарм і відсутністю госпіталю. Головний лікар — ендек Я. Залуска — замість організації лікування хворих солдатів, яких було багато, займався націоналістичною пропагандою. Він поводився з солдатами грубо, за що загальні збори полку вимагали зняття політикаєствуючого лікаря²⁴. Становище солдатів не цікавило ні командира полку підполковника Винницького, ні його штаб. В той же час були створені непогані умови для офіцерів, вони мали свій клуб і ресторан з дешевим харчуванням²⁵.

На озброєнні полк мав два важких кулемети «максим» і 3236 гвинтівок, в тому числі 2390 трофейних²⁶. Такого озброєння вистачало для несення караульної служби і навчання.

Белгородський запасний полк, що складався переважно із досвідчених солдатів-фронтовиків, мав велике значення для формування 1-го Польського корпусу. Головне управління Генерального штабу вважало, що полк повинен стати ядром резервних і лінійних частин корпусу і що його необхідно передислокувати до Мінська²⁷. Якби Белгородський полк увійшов до складу Польського корпусу, то це значно прискорило б формування його частин. У зв'язку з цим штаб головнокомандуючого Західним фронтом, в розпорядженні якого знаходився Польський корпус, просив Ставку і ГУГШ прискорити передислокацію Белгородського полку. Штаб підкреслював, що до передислокації полку неможливо почати формування корпусу²⁸. Отже, доля планів російської контрреволюції та польської реакції сформувати польський корпус залежала від Белгородського полку.

Белгородський запасний полк зайняв позицію рішучого і послідовного опору цим планам. Солдати-поляки негативно ставилися до створення в Росії окремої польської армії, яку б реакція використала для продовження війни і придушення революції в Росії. Ця позиція полку визначилась після Лютневої революції на з'їзді Польської дивізії у Києві в квітні 1917 р., де делегати полку виступили проти планів реакційного командування²⁹.

Виразниками та захисниками інтересів солдатів Белгородського запасного полку були солдатські комітети, створені за прикладом частин російської армії проти волі командування. Ще 26—27 березня 1917 р. в Белгородському полку на демократичній основі було обрано полковий і ротні комітети, які користувалися визнанням і підтримкою всіх солдатів³⁰. Вирішальну роль відігравав полковий комітет, в який входило 49 чол. — 40 солдатів, обраних на загальних зборах, і 9 офіце-

²² САУ, 122/99/5, роз. 70, 71.

²³ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 626, арк. 9, 10; ЦДВІА, ф. 1606, оп. 2, од. зб. 1031, арк. 71; оп. 1, од. зб. 162, арк. 76.

²⁴ А. Zatorski, op. cit., str. 32.

²⁵ САУ, 122/99/26.

²⁶ Там же

²⁷ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 328, арк. 368.

²⁸ Там же, арк. 276, 277.

²⁹ САКС, zesp. Wspomnienia, A. Cichoński, tecz. osob. 9329, t. I, kk. 82—85.

³⁰ «Jedność Robotnicza», Nr. 16, 8 липня 1917 (далі всі дати подаються за новим стилем).

рів, обраних на офіцерських зборах полку. Солдати — члени комітету — були тісно зв'язані з ротними і командними комітетами: вони одночасно являлись головами і заступниками ротних і головами командних комітетів³¹. Це не лише забезпечувало тісний зв'язок полкового комітету з солдатами, а й створювало умови для виконання ролі керівника і організатора опору полку планам реакції.

Головою полкового комітету було обрано поручика К. Вальца. Він завоював довіря солдатів промовами, в яких вміло жонглював революційною фразою. К. Вальц нібито був зв'язаний з меншовиками-інтернаціоналістами. Насправді ж він орієнтувався на прихильників Державної Ради — маріонетки австро-німецьких окупантів — та польські ліберально-демократичні кола в Росії, очолювані О. Ледницьким³². Такої ж політичної орієнтації дотримувався і його заступник підпоручик Задровський. Секретарем комітету був молодший унтер-офіцер Радлінський. К. Вальц зумів протягом кількох місяців видавати себе за революційного діяча і навіть замішати Белгородського військового комісара Л. Меранвіля, коли той був відсутній³³.

Але, незважаючи на таке керівництво, неоднорідність складу полкового комітету, наявність у ньому випадкових і навіть ворожих революції людей, в комітеті діяла активна, добре згуртована і численна група, що користувалася великим впливом серед солдатів, фактично керувала роботою комітету. Вона була виразником настроїв і прагнень солдатських мас³⁴. До цієї групи належало кілька офіцерів. Серед них командир 11-ї роти, поручик, а пізніше штабс-капітан М. Яцкевич — син політичного заслання, учасника січневого повстання 1863 р. в Польщі. М. Яцкевич користувався великим авторитетом і був провідником революційної дисципліни в полку. Формально він був прихильником меншовиків-інтернаціоналістів, підтримував зв'язок з ППС-лівницею, Польським соціалістичним об'єднанням в Харкові та Головним комітетом союзів військовослужбовців-поляків (лівіці), у створенні якого брав участь³⁵. М. Яцкевич тісно співробітничав з революційними елементами полку.

У революційну групу полкового комітету входив також штабс-капітан П. Борович — колишній вчитель з м. Лодзі. П. Борович — учасник революції 1905—1907 рр. Після Лютневої революції — активний діяч польської солдатської революційної лівіці в Росії, а з травня 1917 р. — член комітету Белгородського полку. Він належав до СДКПІЛ, а в кінці 1917 р. став членом партії більшовиків. Після Жовтневої революції брав участь у будівництві Червоної Армії, був одним з її командирів. Нагороджений орденом Червоного Прапора³⁶.

До революційної групи полкового комітету належав також підпоручик В. Дашкевич, член РСДРП(б) з травня 1917 р. Пізніше він служив у Червоній Армії³⁷.

³¹ САКС, zesp. Wspomnienia, A. Cichoński, t. osob. 9329, t. I, kk. 59—61.

³² A. Zatorski, op. cit., str. 50—51.

³³ САУ, 122/99/26. Лише після Жовтневої революції стало відомо, що Вальц співробітничав з учасниками корніловського заклосту, прикривав їх, видавав фальшиві документи. В зв'язку з цим його було вигнано з полкового комітету. (Див.: М. Wrzosek, op. cit., «Przegląd historyczny», 1957, № 4, str. 7). Сам Вальц в листі від 6 березня 1918 р. до голови Начполю В. Рачкевича писав про своє вороже ставлення до революції (САУ, 122/99/15, к. 15).

³⁴ A. Zatorski, op. cit., str. 50.

³⁵ Див.: ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 626, арк. 9; САУ 122/1/170, к. 153; Kwestja wojska Polskiego w Rosji w 1917 r. Opracował Wacław Szczęśny, Warszawa, 1936, str. 258.

³⁶ Памятник борцам пролетарской революции, погибшим в 1917—1921 гг. М., 1925, стор. 85—86; Wspomnienia Polaków o Rewolucji Październikowej. Warszawa, 1957, str. 198—199; Księga Polaków uczestników Rewolucji Październikowej 1917—1920, Biografie (dalej — Księga Polaków). Warszawa, 1967, str. 100—101.

³⁷ Księga Polaków, str. 177.

Активними діячами полкового комітету були також солдати: колишній робітник-бетонщик, член ППС-лівизи, а з травня 1917 р. — РСДРП(б) С. Дзяткевич³⁸, робітник-токарь, член СДКПіЛ з 1905 р. і РСДРП(б) з 1917 р. А. Цихонський, робітник-столяр, член РСДРП з 1915 р. Ч. Гузовський, член ППС з 1902 р. В. Чижевський, член СДКПіЛ Г. Пончковський, член РСДРП(б) М. Левандовський, варшавський кравець Б. Гаврись, член СДКПіЛ і РСДРП(б) К. Пиш, селянин Ю. Блажевський, член СДКПіЛ і РСДРП(б) з 1917 р. А. Чернецький³⁹ та інші. М. Вжосек активними діячами комітету вважав солдатів Палню, Стефанського, Янковського і капітана Очасальського⁴⁰. В звіті комісії Начполю, крім вказаних осіб, згадуються ще члени полкового комітету солдати Ренкавек і Кончицький⁴¹.

Командування полку і солдати вважали, що найбільш революційну позицію в полковому комітеті займали А. Цихонський, М. Левандовський та В. Чижевський⁴². Полковник Я. Богуш-Шишко писав у своїх спогадах про них як про відомих агітаторів⁴³, а в донесеннях повідомляв, що в полковий комітет попав «небезпечний елемент», який «захопив невластиві йому права і вирішував майже всі справи полку»⁴⁴. Таке визнання ворога стверджує той факт, що полковий комітет, точніше його революційне ядро, було хазяїном становища в полку.

Були в полковому комітеті й ворожі елементи: прапорщик-еюдек А. Робаковський і п'ястовець М. Лянглер, колишні військовослужбовці австрійської армії. Звільнені з допомогою впливових польських буржуазних кіл з російського полону, вони вступили до полку⁴⁵. До них приєднались поручик Хмелевський, старший унтер-офіцер С. Уляновський⁴⁶ і невеличка група солдатів. Вони становили праве крило полкового комітету.

Наявність в комітеті угодовських і відверто ворожих елементів утруднювала його діяльність, викликала нерішучість, хитання і непослідовність при прийнятті рішень. Революційному ядру доводилось вести боротьбу в комітеті як проти ворогів, так і проти угодовців. Наприклад, на одному з засідань комітету Вальц запропонував вносити в списки солдатів, призначених в маршеві роти, лише тих, що погоджуються виконувати розпорядження командування⁴⁷. Однак під тиском солдатів Вальц змушений був змінити свою позицію. Комітет прийняв нову постанову, в якій заявлялось, що до одержання відповідних директив від членів комітету М. Яцкевича, Г. Пончковського і В. Чижевського, які виїхали в Петроград для з'ясування долі полку в зв'язку з одержанням суперечливих директив, ніяка передислокація полку неможлива⁴⁸.

Пропозиція Задровського про необхідність підкоритися рішенням Всеросійського з'їзду військовослужбовців-поляків, в яких схвалювалося створення польської армії, і про визнання Начполю також була відхилена А. Цихонським, С. Дзяткевичем і більшістю членів комітету.

³⁸ ЦДВІА, ф. 3857, сп. 3, од. зб. 23, арк. 255. З травня 1918 р. С. Дзяткевич був командиром Червоного Люблінського полку, а пізніше — комісаром Західної дивізії польських стрільців Червоної Армії. Див.: Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА); ф. 1458, оп. 2, од. зб. 482, арк. 36 зв.

³⁹ Księga Polaków, str. 82, 147—148, 167, 250—251, 300, 301, 496, 652, 703.

⁴⁰ M. Wrzosek, op. cit., — «Przegląd Historyczny», 1957, Nr 4, str. 708.

⁴¹ САВ, 122/99/26.

⁴² M. Wrzosek, op. cit., — «Przegląd Historyczny», 1957, Nr 4, str. 708.

⁴³ САКС, zesp. Wspomnienia, J. Bohusz-Szyszkó. t. osob. 8649, kłk. 20—21.

⁴⁴ САВ, 122/1/170, к. 15.

⁴⁵ A. Zatorski, op. cit., str. 50.

⁴⁶ Див.: САВ, 122/99/17, к. 22.

⁴⁷ САВ, 122/99/26.

⁴⁸ «Dziennik Polski», 4 листопада 1917 р.

Задровський змушений був зняти пропозицію про визнання Начполю⁴⁹.

Задровський вніс також пропозицію «про припинення насильства, самосудів і свавілля», яких взагалі в полку не було. Але в той час, коли польське реакційне командування готувало розправу проти революційних елементів полку, така пропозиція була прсявом угодовської позиції частини полкового комітету. Проти неї різко виступив А. Цихонський, який заявив: «Насилля і арешти повинні бути, а якщо хто-небудь буде заважати нашій роботі, то ми повишні будемо його заарештувати»⁵⁰. Конкретно мова йшла про арешт офіцерів Хехлача і Антоновича, а також рядового Лисовського. Хехлач влітку 1916 р. командував взводом при виконанні смертного вироку над солдатами стрілецької бригади Булецьким і Зоркою, а Лисовський брав участь в екзекуції. Антонович пропонував сформувати маршеві роти⁵¹. Останнього було звільнено, а Хехлач і Лисовський, незважаючи на спроби Вальца і намагання прибічників Начполю звільнити їх, залишались під арештом⁵².

Той факт, що під тиском правого крила комітету було прийнято рішення про обов'язковість виконання розпоряджень уряду, Ради і військового міністра Керенського кожним членом комітету⁵³, пояснюється тим, що більшість навіть революційно настроєних членів комітету в той час ще не розуміла імперіалістичної антинародної суті політики Тимчасового уряду.

Все це послаблювало діяльність комітету, але не зупинило її. Політична свідомість солдатів полку швидко зростала. Угодовськи настроєні члени комітету змушені були більш активно брати участь у роботі комітету, якщо вони не хотіли бути виключеними з його складу. Слід відмітити, що частина помилкових рішень була прийнята тоді, коли найбільш активні представники революційного ядра перебували у відрядженнях. Та, незважаючи на відмічені недоліки, революційне ядро полкового комітету знайшло сили і засоби для зміцнення революційної дисципліни і більш інтенсивного проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед солдатів Белгородського полку.

Позиція революційної частини полкового комітету посилювалася тісними зв'язками з місцевим робітничим активом, залізничниками⁵⁴, з російськими солдатами ремонтної майстерні, команди видужуючих і, особливо, з Белгородською Радою робітничих і солдатських депутатів. Її депутатами були революційно настроєні солдати: С. Дзяткевич, А. Цихонський, Г. Пончковський, М. Левандовський, С. Зелінський, Б. Гавриць, К. Пиш, Б. Поплавський, Б. Козар та інші. Майже всі вони були членами СДКПіЛ і РСДРП(б). А. Цихонський входив до складу виконкому Ради. Контакт революційного ядра полкового комітету з Радою дав йому змогу брати активнішу участь у житті міста і полку⁵⁵.

Полк брав участь у масових демонстраціях, мітингах, виборах в органи міського самоуправління. Під час виборів у міську думу солдатів полку голосували за більшовицький список. Як свідчив С. Зелінський, більшовицька організація Белгорода одержала велику перемогу.

⁴⁹ САУ, 122/99/26.

⁵⁰ Документи и материалы по истории советско-польских отношений (далі — ДМИСПО), т. I. М., 1963, док. № 52, стор. 101.

⁵¹ Там же, стор. 99.

⁵² «Gazeta Polska», 13 жовтня 1917 р.

⁵³ САУ, 122/99/26.

⁵⁴ В Белгороді налічувалось 25 тис. організованих робітників. (Див.: «Известия Московского Совета рабочих и солдатских депутатов», 5 грудня 1917 р.).

⁵⁵ САКС, sygn. 60/III с. poz. 39 а; «Księga Polaków», str. 147, 207, 250, 323, 389, 469, 652, 689, 703; САКС, zesp. Wspomnienia, S. Zieliński, t. osob. 8409, poz. 6. str. 10, 16; A. Zatorski, op. cit., str. 48.

Йі список отримав на виборах більшість голосів, і міське управління складалось переважно з більшовиків. Жителі Белгорода говорили, що одержали це нове міське самоуправління від польських солдатів⁵⁶.

Полковий комітет прагнув встановити контакти з революційним Петроградом. З цією метою була направлена делегація у складі унтер-офіцерів В. Чижевського, Г. Пончковського для з'ясування ряду питань, зв'язаних з полком⁵⁷. За даними В. Найдуса, полк підтримував тісний зв'язок з Петроградською Радою⁵⁸, але це твердження ще не підкріплено джерелами.

Значну роль полковий комітет відіграв у організації боротьби солдатських мас проти створення окремої польської армії в Росії, а також проти спроб включити Белгородський полк в 1-й Польський корпус, що вже формувався. Полковий комітет відіграв вирішальну роль у провалі місії генерала Радовського. 22 червня в полк у супроводі ротмістра Волицького і поручика Млодзяновського прибув генерал Радовський. Головнокомандуючий Південно-Західним фронтом генерал Гутор доручив йому переконати солдатів полку в необхідності добровільно вступити в польські частини, що вже формувались, попередньо підписавши розроблені Начполем індивідуальні зобов'язання. З солдатів, які не погодяться на це, Радовський мав створити маршеві роти і негайно направити їх на фронт в російські частини⁵⁹.

Зобов'язання вимагали від солдатів підкорення наказам безпосередніх начальників, старим уставам, встановленому в польських частинах порядку сліпої покірності. В них говорилось: «Ясно усвідомлюючи, які зобов'язання приймаю на себе, роблю це цілком добровільно, а тому вірю в себе і заявляю, що цього зобов'язання не порушу і тому честі імені польського не зганьблю. У випадку ж, коли вищевикладене не буде виконано, знаю, що мене спіткає, крім суворої кари, вилучення з лав окремих польських збройних сил»⁶⁰.

Таким чином, любов до батьківщини польське реакційне офіцерство використовувало, щоб одержати в своє розпорядження безсловесну солдатську масу, зв'язану добровільними кабальними зобов'язаннями.

Проте солдати Белгородського полку швидко зорієнтувалися у планах польської реакції та відмовились підписати зобов'язання. Було скликано надзвичайне засідання полкового комітету, на якому делегати одностайно заявили, що полк таких зобов'язань не підпише, тому що не бажає залежати від невідомого вищого командування і вважає себе складовою частиною російської армії⁶¹. Комітет запропонував генералові Радовському виступити перед полком і скликати мітинг. У своєму виступі Радовський висловив надію, що всі присутні «з радістю підуть за ним, щоб підтримати польську справу». Але члени полкового комітету Чижевський, Цихонський, Левандовський та інші категорично відкинули пропозицію генерала. Солдати не приховували ворожого ставлення до Радовського. Як свідчить Ю. Посядло, Радовський вирішив безпосередньо звернутись до солдатів, зігравши роль «батька-командира» і «демократа». Солдати 1-ї роти полку висміяли його⁶². Після такого провалу Радовський негайно виїхав з Белгороду.

⁵⁶ S. Zieliński. *Zołnierz Polski w służbie Rewolucji*. — «Za wolność i lud», 1959, Nr 11, str. 4.

⁵⁷ CAW, 122/99/26, poz. 3.

⁵⁸ W. Nайдус. *Polacy w Rewolucji Październikowej*. — «Przegląd historyczny», 1952, zes. 3—4, str. 468.

⁵⁹ САКС, zesp. 392, t. 4, kk. 15, 16.

⁶⁰ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 328, арк. 363; CAW 122/99/26, poz. 3.

⁶¹ САКС, sygn. 60/III с. poz. 40, A/III, k. 4.

⁶² САКС, zesp. Wspomnienia. J. Bohusz-Szyszkó, t. osob., 8649, kk. 20—21; J. Podsiadlo. *W szeregach Rewolucyjnego polku czerwonej Warszawy*. — «Z pola walki», 1958, N 1, стор. 150. Ю. Посядло помилково називає А. Радовського Разводовським і неправильно визначає його посаду як начштабу Польського корпусу.

24 червня члени комітету на зборах полку доповіли про переговори з генералом Радовським. Полк одногосно схвалив їх дії. Солдати підкреслювали необхідність солідарності з російською армією, заявляючи, що не будуть зброєю в руках польської та російської реакції. Вони вітали виступ на зборах члена Харківського робітничого комітету Польського соціалістичного об'єднання. Він визначив завдання революції, вказав на прагнення робітників до припинення війни, до миру без анексій і контрибуцій, за самовизначення всіх народів. Солдати бурхливо вітали заяву, що лише революційна боротьба польського пролетаріату в зв'язку з російською і європейською революцією може забезпечити незалежність і об'єднання польських земель. Після зборів полк в строю повернувся в казарми, співаючи революційну пісню «Червоний прапор»⁶³.

Генерал Радовський в рапорті до ГУГШ повідомляв, що полк складається з революційно настроєних солдатів і що вони «із польської військової організації добровільно не підуть»⁶⁴. В телеграмі до командування Південно-Західного фронту і Київського військового округу вказувалось, що «добровільне виділення маршових рот неможливе»⁶⁵. Так безславно закінчилась спроба перетворити польських солдатів у сліпу зброю російської та польської реакції.

Щоб привернути увагу до цієї події солдатів-поляків у різних частинах російської армії і викрити ендеків, орган СДКПіЛ в Росії — газета «Трибуна» — надрукувала повний текст зобов'язання і прокоментувала його словами: «Досить! Якщо хтось сумнівається, що організується тишком польська воєнна контрреволюція, готова залежати від будь-якого командування, тому це відкриє очі». «Трибуна» вітала рішучість Белгородського полку і закликала польських солдатів в російській армії наслідувати його приклад. Одночасно «Трибуна» попереджала белгородців, що ендецькі офіцери хочуть роздробити і розосередити полк в різних місцях Росії⁶⁶. Цей факт свідчить про те, що Белгородський полк перебував у полі зору Виконавчого комітету груп СДКПіЛ в Росії, який відкликався на події в ньому.

Солдати Белгородського полку не виконали також рішення російського командування про виділення маршових рот для поповнення польських частин і передислокації полку в район формування Польського корпусу. Спочатку ГУГШ планувало для полегшення створення корпусу сформувати на Південно-Західному фронті польську запасну бригаду, до складу якої ввійшов би полк. Потім було запропоновано формувати бригаду на Західному фронті, а полк перевести в Рославль Смоленської губернії для поповнення 50 корпусу, на базі якого формувалася Польський корпус. Це рішення мотивувалось нібито перенаселенням Белгорода військами і біженцями. Ставка погодилася з пропозицією командування Західного фронту, але запропонувала передислокувати полк у Мінськ⁶⁷.

Від командування фронтів Західного та Південно-Західного, Київського і Московського округів у полк надходили суперечливі розпорядження, які викликали незадоволення в полку. Він взагалі не був готовий до передислокації — 4 тис. солдатів не мали чобіт, обмундирування все ще знаходилось у дорозі⁶⁸. Передислокація полку із Белгорода передбачала в першу чергу вилучення з нього революційних елементів, розправу з солдатами подібно до того, як це було зроблено в Поль-

⁶³ «Jedność Robotnicza», 8 липня 1917 р.

⁶⁴ САКС, zesp. 392, t. 4, k. 15 zw.

⁶⁵ Там же, k. 16 zw.

⁶⁶ «Трибуна», № 7, 21 липня 1917, str. 3.

⁶⁷ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 328, арк. 102, 202—203.

⁶⁸ Там же, арк. 231—232.

ській стрілецькій дивізії. Як вказував Верховний головнокомандувач О. О. Брусилов, полк збирались «профільтрувати», виділити з нього «справжніх поляків» для направлення в 169 і 178 дивізії, які военний міністр вирішив послонізувати⁶⁹. 11 липня командування Західного фронту наказало командирі Белгородського полку направити маршові польські роти «лише в запасні полки фронту: 303 — в Жиздру, 305 — у Вязьму, 51 і 289 — в Зубцов»⁷⁰. Розбивка полку на дрібні частини і направлення їх у віддалені населені пункти полегшили б розправу з революційними солдатами.

У відповідь на цей наказ солдати зібрались на мітинг і постановили: «Досить проливати кров! Геть імперіалістичну війну!». Мітинг одногослосно вирішив не виконувати наказ про виїзд на фронт⁷¹.

Позицію полку підтримала Белгородська Рада робітничих і солдатських депутатів і военний комісар міста Л. Меранвіль. За дорученням Ради він надіслав ГУГШ телеграму, в якій просив залишити кадровий полк в Белгороді, мотивуючи необхідністю «зміцнення порядку і боротьби з контрреволюцією міста і повіту, що активізувалась». Одночасно він повідомляв, що маршові роти виїдуть у Мінськ згідно з наказом⁷². Але і маршові роти нікуди не виступили. Полк у повному складі залишився в Белгороді, рішуче відмовившись вислати поповнення частинам російської армії, кинутим Керенським у наступ, і взяти участь у формуванні Польського корпусу. Г. Багінський, характеризуючи цю подію, відмічав, що вплив польських лівих «зумів пустити міцні корені серед полку так глибоко, що не можна було примусити його до виїзду», більшість солдатів «рішуче чинили опір виконанню наказу» і «лише мінімальна меншість... перейшла в Зубцов у другу дивізію і ввійшла в її склад»⁷³. Визнання Г. Багінського свідчить, що солдати полку перебували під сильним впливом революційної частини полкового комітету. Це стверджує і Я. Богуш-Шишко⁷⁴.

Слід відмітити, що напередодні I Всеросійського з'їзду військово-службовців-поляків польські реакційні офіцери провели в полку так званий «референдум», щоб зібрати голоси за створення польської армії в Росії. В анкеті «референдуму» стояло одне питання: чи бажають солдати «брати активну участь у боротьбі за незалежність і об'єднання Польщі». Таке формулювання було розраховане на патріотичні почуття солдатів-поляків, їх любов до батьківщини. Це була явна спекуляція. Кожна позитивна відповідь вважалася згодою на створення польської армії. Частина солдатів не розібралась у цьому. За даними лікаря Я. Залуска, 7 тис. солдатів нібито позитивно відповіли на провокаційне питання, 3 тис. — утримались, а 2 тис. — голосували проти⁷⁵. Генерал Радовський пише, що «за активну участь в боротьбі за незалежність і об'єднання Польщі» нібито висловилося 70% солдатів, 20% утрималось, 10% голосувало проти⁷⁶. Однак солдати полку досить швидко зрозуміли суть «референдуму» і характер рішень з'їзду військовослужбовців-поляків і зайняли щодо них негативну позицію, рішуче відмовившись вступати в I-й Польський корпус. Ще під час роботи з'їзду полковий комітет розгорнув агітацію проти створення окремих польських військових частин. Белгородський полк негативно поставив-

⁶⁹ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 328, арк. 234.

⁷⁰ Там же, арк. 227.

⁷¹ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 644, арк. 1.

⁷² ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 328, арк. 226.

⁷³ Н. Вагінський, *op. cit.*, str. 154. В Польський корпус ввійшло лише 400 солдатів. (Див. J. Dowbór-Muśnicki. *Krótki szkic do historii Polskiego korpusu*, cz. I. Warszawa, 1918, str. 19).

⁷⁴ САКС, zesp. Wspomnienia. J. Bohusz-Szyszko, t. osob. 8649, kk. 21—22.

⁷⁵ «Gazeta Polska», 30 липня 1917 р.

⁷⁶ САКС, zesp. 392, t. 4, k. 15.

ся також до створеного на з'їзді верховного органу польського реакційного офіцерства — Начполю. Звіт про роботу з'їзду зробили в полковому комітеті делегати з'їзду прапорщики Робаковський і Лянґлер⁷⁷. Але, оскільки ці офіцери були реакціонерами, полковий комітет не дозволив їм звітувати на зборах солдатів полку. Делегат з'їзду унтер-офіцер В. Чижевський закликав солдатів не підкорятись Начполю, тому що він (Начполь) «тільки дезорганізує людей»⁷⁸. Виступаючи на зборах підкреслювали, що «полк повинен підлягати лише Раді робітничих і солдатських депутатів (мова йшла про Белгородську Раду — Ів. Б.) і якщо ця Рада накаже, полк виділить поповнення для дивізії» Оратори підкреслювали, що «Начполь має буржуазний характер і з революційним полком не має нічого спільного»⁷⁹.

Члени полкового комітету, зокрема А. Цихонський, різко засудили виступи на з'їзді Робаковського, Лянґлера і Залуска, кваліфікувавши їх як контрреволюційні, і виразили їм недовіря. Засуджувалась також позиція офіцерів 1-ї Польської дивізії, які від імені дивізії і Белгородського полку без їх згоди висловились за створення польської армії. В знак протесту полковий комітет прийняв схвалену солдатами постанову, згідно з якою солдати полку категорично відмовлялись від підкорення дивізії і виділення для неї поповнення. Постанова доводилась до відома Генштабу, Ставки і Военного міністерства⁸⁰.

Таким чином, Белгородський полк не визнавав ні рішень Всеросійського з'їзду військовослужбовців-поляків про формування польської армії, ні створеного на ньому Начполю — реакційного органу польського офіцерства. Це надзвичайно загостило політичну боротьбу у Белгородському полку і прискорило розмежування класових сил. Командування полку, більшість офіцерів і невелика купка їх прибічників із солдатів повністю солідаризувались з реакційним російським і польським вищим командуванням і висловились за підкорення Начполю. На протилежному полюсі була переважна більшість солдатів на чолі з полковим комітетом. Констатуючи цей факт, «Бюлетень Московського воєнного скругу» стверджував, що полковий комітет і більшість солдатів поділяли погляди «лівої партії»⁸¹, тобто партії більшовиків.

Про зростання класової свідомості польських солдатів-белгородців свідчить лист польського комуніста-солдата Я. Чеховича, опублікований в «Трибуні». Він писав: «Польські офіцери хочуть створити окреме польське військо, щоб це військо визнало їх погляди, щоб польські солдати слухались і виконували всі накази без будь-яких протестів, хочуть показати російській армії, як воювати, щоб за братовбивчу війну могли одержати нагороди і чини ціною чужого життя і здоров'я, хочуть завоювати собі славу чужими руками. Ні! Досить цих злочинів буржуазії, досить панщини, з якої селянин нещодавно виліз, досить цієї палки, із-під якої працював на цього благодійника, який його гнобив і гнобить за його працю»⁸².

Про посилене революціонування полку згадує прапорщик С. Вацький, що спієробітничав з полковим комітетом і був обраний головою полкового суду. Він писав: «Було ясно, що тут революція, хоч частково і в своєрідній формі, прийнята кожним цілком і повністю. Не залишалось сумніву, що полк повністю, як і окремі його частини

⁷⁷ ДМИСПО, т. I, док. N 52, стор. 101; САУ, 122/99/26.

⁷⁸ САКС, зesp. Wspomnienia, J. Bohusz-Szysko. t. osob. 8649, k. 48.

⁷⁹ САУ, 122/99/26.

⁸⁰ САКС, зesp. Wspomnienia, A. Cichoński, t. osob. 9329, t. i, kk. 123—125.

⁸¹ ЦДВІА, ф. 1606, оп. 2, од. зб. 1007, арк. 22.

⁸² «Трибуна», 18 серпня 1917 р.

(щодо формування полків) на фронт не піде»⁸³. Белгородський полк не підкорився наказу генерала Довбур-Мусніцького про розпуск полкових комітетів і відновлення старого дисциплінарного статуту, введеного в частинах Польського корпусу, що формувався⁸⁴.

Опір полку польському і російському вищому командуванню не пройшов безслідно. В липні територія Курської і Харківської губерній була передана до складу Московського воєнного округу. В зв'язку з цим полк було знято з постачання Київським воєнним округом, а Московським не взято на постачання. В полку виникли серйозні продовольчі утруднення. Становище набуло загрозливого характеру, тому що в Росії взагалі в цей час була нестача продовольства. Таке становище виникло з вини командування Польського корпусу, в підпорядкуванні якого формально перебував полк. Воно нібито «забуло» повідомити Московський округ про перехід полку на постачання до останнього. В дійсності, як пише С. Жбиковський, командування намагалось настроїти полк вороже щодо місцевої влади Белгорода, яка нібито з власної ініціативи хотіла морити голодом «іногородців»⁸⁵. Насправді ж командування Західного фронту хотіло примусити полк підкоритись і передислокуватись. Полк опинився в тяжкому стані.

Проте репресії реакції проти полку не увінчались успіхом. На допомогу йому прийшла Белгородська Рада робітничих і солдатських депутатів. Вона віддала розпорядження забезпечити постачання полку до взяття його на облік Московським воєнним округом. Одночасно Рада перешкодила переводу полку з Белгорода. «Полк як свого роду гвардія революції залишився на варті її в Белгороді»⁸⁶.

Полковий комітет зумів повести переважну частину солдатів по революційному шляху, виховати в них почуття класової непримиренності і зосередити в полку польські революційні сили. Полковий комітет в більшості проводив відкриті засідання, що створювало можливість солдатам безпосередньо спостерігати за роботою своїх обраців. Відкриті засідання і часті мітинги стали школою виховання солдатів, яких командування до цього всіляко прагнуло ізолювати від активної участі в політичному житті Росії.

Солдатам довелось вести боротьбу і проти свого офіцерства, більшість якого стояла на контрреволюційних позиціях. Так, на одному з мітингів полку виступив полковник Я. Богуш-Шишко, що прибув із 36-го Сибірського стрілецького полку для проходження служби. Він закликав солдатів до продовження війни і співробітництва в формуванні польських військових частин. Його виступ піддали гострій критиці унтер-офіцери В. Чижевський, А. Цихонський і підпоручик В. Дашкевич. Останній назвав його «полковником-злочинцем». В усіх виступах звучали заклики до класової солідарності солдатів-поляків з солдатами російської армії, вимоги вирішення аграрного питання шляхом передачі поміщицької землі селянам. В промовах звучала ненависть до реакційного польського офіцерства⁸⁷.

Отже, становище в полку було подібне до становища в революційних частинах російської армії. Під впливом революційної пропаганди і досвіду боротьби з польською реакцією полк все більше еволюціонував вліво. З початком формування Польського корпусу «почалась складна боротьба між польським полком і корпусом Довбур-Мусніцького»⁸⁸. Полк зрозумів контрреволюційну суть наступу Керенського.

⁸³ ЦПА ІМЛ, ф. 70, сп. 2, од. зб. 574, арк. 7.

⁸⁴ A. Zatorski, op. cit., str. 64.

⁸⁵ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 600, арк. 31.

⁸⁶ Там же.

⁸⁷ САКС, зesp. Wspomnienia. J. Bohusz-Szyszko, t. osob. 8649, k. 29.

⁸⁸ «Известия Московского Совета рабочих и солдатских депутатов», 23 вересня 1917 р.

На мітингу солдати закликали, щоб кожного офіцера, який буде «агітувати за участь в наступі, негайно заарештовувати і розправлятись з ним на місці»⁸⁹. Революційні ідеї проникали в свідомість навіть неосвічених солдатів-селян, які починали розуміти, що стали зброєю польської буржуазії та поміщиків, що їх місце в лавах революції.

Цікавими були форми агітаційної роботи в полку. Тут організовувались диспути на теми: «Земля селянам», «Питання миру і повернення в Польщу», «Вузлові питання революції» та інші⁹⁰. М. Вжосек також наводить ряд тем, що обговорювали солдати: «Як закінчити війну», «Буржуазія — ворог солдата», «Пролетарські річниці — єдино народні свята». Він же вказує на великий успіх лекцій про джерела експлуатації та причини злиднів у класовому суспільстві, на те, що більшість лозунгів висувалась під впливом більшовицької агітації⁹¹. Однак М. Вжосек некритично повторює інформацію «Жолнежа Польського» про те, що частина лозунгів мала «демагогічний» характер і була розрахована на завоювання симпатій солдатів. Такими він вважає антиімперіалістичний лозунг, спрямований проти продовження війни, незгоду поповнювати Польську дивізію, передислоціюватись тощо. Він повторює, що ці заклики «відповідали інтересам всіх тих, хто сховався в полку, щоб відпочити після бойових трудів»⁹².

Можливо, що такі люди були в полку, але не вони визначали його політичне обличчя. Далі М. Вжосек твердить, що нібито значна частина солдатів байдуже ставилась до політичної роботи комітету і використовувала перебування в Белгороді, щоб «займатись ремеслом, торгівлею, спекуляцією». Але визнає, що більшість солдатів «сприяла ідеологічній роботі полкового комітету»⁹³. Звичайно, сумістити ці дві оцінки важко.

У діяльності полксового комітету, а також у житті полку активну участь брав воєнний комісар Белгорода Л. Меранвіль, який деякий час був головою Белгородської Ради робітничих і солдатських депутатів. За професією він був адвокатом і належав до меншовиків-інтернаціоналістів. Його характеризують як людину інтелігентну, вольову. Л. Меранвіль підтримував революційні дії полкового комітету. Діяльність Меранвіля викликала ненависть польського реакційного офіцера. Представники Начполю характеризували його «як химерного суб'єкта, який прагнув використати полк в кар'єристських цілях»⁹⁴. Особливо ненавиділи його реакційні офіцери полку. Так, Богуш-Шишко вважав, що Меранвіль вводить в полку «крайні ліві порядки», «дуже шкодить», «перевищує свою владу» і т. д. Він писав, що «полковий комітет на чолі з його головою, підбурюваний Меранвілем, загрожує офіцерам шістнадцятьма тисячами солдатських штиків»⁹⁵.

Після Лютневої революції в полку панувала сувора дисципліна, але загальний процес змін, що відбувалися в старій армії під впливом революції, охопив і Белгородський полк. Солдати відмовлялись від муштри, офіцери перестали проводити заняття тощо. Полковий і ротні комітети почали боротьбу за встановлення в полку революційної дисципліни. Їх дії підтримував солдатський актив і місцева Рада робітничих та солдатських депутатів. Це підтверджується матеріалами слідчої комісії, створеної комітетами Белгородського полку і команди російських солдат, яка перевіряла скарги місцевих жителів на солда-

⁸⁹ ДМИСПО, т. I, док. № 52, стор. 100.

⁹⁰ A. Zatorski, op. cit., str. 52.

⁹¹ M. Wrzosek, op. cit. — «Przegląd historyczny», 1957, Nr 4, str. 709—710.

⁹² Ibidem, str. 710; «Żołnierz Polski», 9 листопада 1917 р.

⁹³ M. Wrzosek, op. cit., — «Przegląd historyczny», 1957, Nr 4, str. 710.

⁹⁴ CAW, 122/99/26.

⁹⁵ CAW, 122/1/170, к. 15.

тів-поляків⁹⁶. Ці скарги надходили від ворожих революції елементів, тому спільний розгляд їх російськими і польськими представниками мав велике значення. Обвинувачення поляків в «ексцесах», направлених проти мирних жителів, не підтвердились.

Виступаючи проти дій польської реакції, полковий комітет вживав рішучих заходів щодо зміцнення революційного порядку і дисципліни в полку. Щоб позбавити реакційне польське офіцерство можливості звинувачувати революційні елементи в розвалі дисципліни в полку і позбавити його підтримки російського командування у проведенні «чистки» із застосуванням сили, полковий комітет закликав солдатів до зміцнення дисципліни. Одночасно він намагався вплинути і на офіцерів, що не виконували своїх обов'язків. В одній з постанов відмічалось, що неявка офіцерів в строк на чергування шкідливо впливає на дисципліну, тому такі офіцери повинні суворо каратись з одночасним повідомленням цього факту в наказі по полку⁹⁷.

Полковий комітет прийняв рішення про встановлення в міському парку постів, а також про направлення патрулів на міський ринок. Комітет розпочав рішучу боротьбу з хабарництвом, що дуже поширилось серед працівників полкової канцелярії. Велась боротьба і з пияцтвом. Було також прийнято рішення, щоб солдати, які перебували під арештом (за винятком злочинців) використовувались на роботах під наглядом охорони. З кожної роти виділялись 1—2 солдати для контророзвідувальної служби. Полковий комітет направив унтер-офіцерів, що не мали певних обов'язків у взводах, в полкову школу для навчання⁹⁸. Полковий комітет слідкував за діями реакційного офіцерства, вносив рішення про його вилучення з полку, виконував функції суду та ін.⁹⁹.

Встановлення тісного контакту між комітетом полку та командою видужуючих солдатів відіграло позитивну роль у поліпшенні ідейно-виховної роботи в полку. Змішана комісія двох комітетів прийняла рішення про створення ради гарнізону і про посилення виховної роботи серед солдатів в соціалістичному, революційному дусі. Представники команди видужуючих запропонували створити культурно-просвітну лігу, яка мала організувати бібліотеку, читальню, курси самоосвіти, драмгурток, доповіді та книжковий кіоск з соціалістичною літературою¹⁰⁰. Ця робота здійснювалась під контролем полкового комітету. Навіть представники Начполю змушені були констатувати, що полковий комітет придбав книги для ротних бібліотек, що в ротах було створено школи ліквідації неписьменності. При відвідуванні 14-ї роти представники Начполю з'ясували за навчанням 100 чол., а в 13-й роті — 40. Такі ж школи були і в інших ротах, але не вистачало вчителів¹⁰¹. Розвитку політичної свідомості солдатів полку сприяло вільне розповсюдження російських і польських соціалістичних газет — «Солдатська правда», «Трибуна», «Промень», «Єдність робітніча» та інші. До речі, ці газети не допускались ні в полки Польської стрілецької дивізії, ні в частини Польського корпусу.

Характеризуючи результати політичної діяльності полкового комітету Белгородського полку, «Трибуна» писала: «Не бажаючи плестись в хвості революції, наші солдати організувались цілком «по-руськи», як ми бачимо, вони мають свій полковий комітет, хочуть захищати свої демократичні права і керуватись ними. Вони правильно розуміють,

⁹⁶ ЦДВІА, ф. 1606, сп. 2, од. зб. 975, арк. 5 і наст.

⁹⁷ САУ, 122/99/26.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ САУ, 122/1/170, кк. 15, 29.

¹⁰⁰ ЦДВІА, ф. 1606, оп. 2, од. зб. 975, арк. 5 і наст.

¹⁰¹ ДМІСПО. т. I, док. № 52, стор. 102.

якщо тут навчатися користуватися свободою, то і після повернення на батьківщину не дозволять польським панкам пограбувати її»¹⁰². В умовах цілковитої бездіяльності командування полку полковий комітет став єдиною силою, що підтримувала порядок і займалась налагодженням культурного життя в частині.

Діяльність полкового комітету сприяла зміцненню його авторитету. За ним йшло $\frac{3}{4}$ особового складу полку. Збільшення числа прихильників комітету пояснювалось великою агітаційно-пропагандистською роботою, що проводилась серед солдатів. У ході її викривалась реакційна політика Начполю, командування 1-го Польського корпусу, командування і офіцерів Белгородського полку.

Ця робота проводилась і за межами полку шляхом надсилання відозв і звернень до солдатів частин Польського корпусу, що формувались. В результаті цієї агітації «солдати з дивізії Довбор-Мусіницького тікали в Белгородський полк»¹⁰³.

Ініціатором і організатором всієї агітаційно-пропагандистської роботи була невелика полкова більшовицька організація, що встановила тісний контакт з белгородською міською організацією більшовиків. Організатором у Белгороді групи більшовиків з березня 1917 р. і головою міського комітету більшовицької партії, створеного в травні, був Я. Озембловський, член РСДРП з 1905 р., за походженням поляк, що раніше переселився в Росію. Він викладав фізику в місцевих гімназіях і був офіцером запасу. Крім Я. Озембловського, в міський більшовицький комітет входило ще три поляки: слюсарі Ф. Загнер, М. Піонтковський і голова більшовицької організації Белгородського полку молодший унтер-офіцер А. Цихонський¹⁰⁴. Я. Озембловський проводив інтенсивну пропагандистську діяльність серед солдатів Белгородського полку і відіграв значну роль в їх революційному вихованні¹⁰⁵. Белгородський «більшовицький комітет став справжнім революційним керівником белгородських робітників і польського революційного полку»¹⁰⁶. Як свідчить Ю. Посядло, поряд з Я. Озембловським пропагандистську роботу в полку вів і секретар Белгородського більшовицького комітету Подзолков¹⁰⁷.

Одночасно із зростанням чисельності міської організації більшовиків посилювалася і більшовицька організація полку. За даними її колишнього секретаря солдата С. Зелінського, в перший тиждень після її створення в ній налічувалося 30 чол.¹⁰⁸. Восени 1917 р. в ній вже було 100 чол.¹⁰⁹, а пізніше до неї входило понад 300 комуністів-поляків¹¹⁰.

С. Зелінський серед найбільш активних діячів польської більшовицької організації виділяє А. Цихонського і Я. Чеховича¹¹¹. Активно працювали в партійній організації солдати-більшовики. А. Чернецький, Ю. Поплавський, Ч. Гузовський, С. Дзяткевич, Г. Пончковський, М. Левандовський, Б. Гаврись, С. Зелінський, К. Пиш, підпоручик

¹⁰² «Trybuna», 21 липня 1917 р.

¹⁰³ ЦПА ІМЛ, ф. 70, сп. 2, од. зб. 644, арк. 1.

¹⁰⁴ САКС, zesp. Wspomnienia, A. Cichoński, t. osob. 9329, t. I, k. 178.

¹⁰⁵ S. Zieliński, op. cit. — «Za wolność i Lud», 1959, № 11, str. 4. Про утворення і початок діяльності більшовицької організації полку див.: І. І. Беляєвич. Революціонування Белгородського польського запасного полку (лютий—травень 1917 року). — «Питання нової та новітньої історії», вип. 14, Київ, 1972.

¹⁰⁶ П. А. Голуб. Вказ. праця. — «Вопросы истории», 1958, № 3, стор. 51.

¹⁰⁷ J. Podsiadło, op. cit. — «Z pola walki», 1958, Nr 1, str. 148.

¹⁰⁸ S. Zieliński, op. cit. — «Za wolność i lud», 1959, Nr 11, str. 4.

¹⁰⁹ A. Zatorski, op. cit., str. 150.

¹¹⁰ САКС, zesp. Wspomnienia, S. Zieliński, t. osob. 8409, poz. 11, str. 2; S. Zieliński, Żołnierze Zachodniej Dywizji. — «Za wolność i lud», 1966, Nr 8, str. 11.

¹¹¹ A. Zieliński, op. cit. — «Za wolność i lud», 1959, Nr 11, str. 4.

В. Дашкевич¹¹² та інші. Ю. Посядло в своїх спогадах пише, що польські більшовики К. Пиш, Б. Гаврись, В. Швайковський, С. Зелинський, А. Цихонський, Ч. Гузовський, Канчуцький та багато інших були відомими в кожній роті, в кожному батальйоні¹¹³. Незмінним секретарем більшовицької організації полку був робітник, уродженець Варшави С. Зелинський. З 1915 р. він був солдатом Польської стрілецької бригади, з лютого 1917 р. служив у Белгородському запасному полку. В 1918 р. був командиром взводу та головою полкового суду 1-го Варшавського революційного полку, пізніше — комісаром Варшавського полку гусарів. З 1918 р. — член СДКПіЛ, а потім КРПП. С. Зелинський, характеризуючи діяльність польських більшовиків, пише в своїх спогадах, що «всі вони були однаково віддані великій справі і всі слухали їй з повним самовідреченням»¹¹⁴.

Наслідуючи приклад белгородської організації партії більшовиків, польські більшовики — С. Дзяткевич, А. Цихонський, Я. Чехович, К. Пиш, Ч. Гузовський та інші в роботі виявляли «самовідданість, відвагу, захоплено популяризували соціалістичні ідеї. Вони найкраще, найбільш переконливо, найбільш глибоко і всебічно роз'яснювали в дискусіях складні питання»¹¹⁵: аграрну проблему, про закінчення війни без анексій і контрибуцій, про соціалістичну революцію, про робітничо-селянський союз у час і після перемоги революції та ін. Ю. Посядло пише, що партійні збори в полку проходили при дуже великій активності учасників. Серед безпартійних солдатів було багато активно співчуваючих, що цікавились політикою партії більшовиків, щоденно читали газети і дискутували. Так, «С. Дзяткевич відзначався логічним мисленням, переконливо зіставляв факти, його слухачі завжди довіряли йому як старшому товаришу. Як член солдатського комітету він виявляв до кожного солдата повагу і піклування»¹¹⁶.

Більшовицька організація полку надавала організованого характеру виступам солдатів. Вона боролася за активізацію діяльності полкового комітету, спрямовувала її по революційному шляху. Вона співробітничала з Белгородським комітетом партії більшовиків і Радою робітничих і солдатських депутатів. Несучи польським солдатам слово революційної правди, борючись з силами реакції, більшовицька організація полку поступово залучила на свій бік не лише революційно настроєних солдатів, але і частину офіцерів. Так, з нею співробітничали поручик М. Яцкевич, штабс-капітан П. Борович та інші. Організація вміло використовувала для антивоєнної пропаганди всі сприятливі обставини.

Кожний виступ поляків-більшовиків залучав на сторону революції нових прихильників, збільшував серед польських солдатів вплив партії більшовиків. Солдати вірили більшовикам, бо бачили в них послідовних захисників своїх інтересів, серйозну політичну силу полку.

Окремі члени полкового комітету підтримували зв'язок з Польським соціалістичним об'єднанням, що виникло в Харкові в 1917 році. Харків був у той час одним із найбільших центрів політичного життя польських біженців на Україні. Тут було багато польських робітників, евакуйованих разом з промисловими підприємствами з Королівства Польського. Вони організували Польське соціалістичне об'єднання. Спочатку до нього входили члени СДКПіЛ, ППС-лівіці, численна група ППС-фракції, в тому числі з «Унії незалежної молоді», що склада-

¹¹² САКС, zesp. Wspomnienia. A. Cichoński, f. osob. 9329, t. II, k. 274; «Księga Polaków», str. 167, 177, 207, 250, 300, 496, 652, 686, 703, 971.

¹¹³ J. Podsiadło, op. cit. — «Z pola walki», 1958, Nr 1, str. 150.

¹¹⁴ S. Zieliński, op. cit. — «Za wolność i lud», 1966, Nr 8, str. 12.

¹¹⁵ J. Podsiadło, op. cit. — «Z pola walki», 1958, Nr 1, str. 148.

¹¹⁶ Ibidem, str. 150.

лась зі студентів-поляків. У Харкові було розміщено евакуйовані разом з робітниками декілька великих польських заводів: «Герлах і Пульст», гвинтівочна майстерня Козловського, завод механічних виробів Круслінського¹¹⁷. Оскільки в той час у Харкові ще не було груп СДКПіЛ і секції ППС-лівиці, це об'єднання було єдиною польською робітничою організацією. Воно мало свій орган «Єднось робітніча». Керували об'єднанням представники лівого крила ППС-фракції — З. Заремба і Т. Жарський.

Польське соціалістичне об'єднання вело значну роботу серед солдатів-поляків. «Єднось робітніча» публікувала статті, викриваючи польську реакцію, реакційний режим в польському уланському полку, реакційний характер з'їзду військовослужбовців-поляків. Газета відгукнулася статтею Т. Жарського на наступ, що почав Тимчасовий уряд¹¹⁸. Все це сприяло прояву інтересу солдатів Белгородського полку до цього об'єднання. Щоб зміцнити свій вплив на польських солдатів, керівництво об'єднання зменшувало ціну на свою газету і навіть висилало її безкоштовно. Однак створити солдатську організацію Польському соціалістичному об'єднанню не вдалось. Саме воно, відігравши об'єктивно прогресивну роль збирача сил польських робітників на першому етапі революції в Росії, пізніше розпалось. З розвитком революції об'єднання ставало на неправильний шлях, замикаючи польських робітників в національні рамки і відволікаючи їх від революційної боротьби, яку вів пролетаріат Росії.

Польське соціалістичне об'єднання встановило зв'язок з Белгородським полком. Його представники були учасниками мітингів, в газеті «Єднось робітніча» друкувалися кореспонденції про життя полку тощо. Посередником у встановленні контактів з об'єднанням був член полкового комітету унтер-офіцер В. Чижевський¹¹⁹. Частина солдатів полку перебувала під впливом об'єднання¹²⁰. Проте його вплив зменшувався, а вплив більшовицької організації зростав. Це пояснюється тим, що діяльність більшовицької організації полку більш повно відповідала антивоєнним настроям солдатських мас, ніж розпливчасті, абстрактні заклики Польського соціалістичного об'єднання.

Ад'ютант генерала Павловського корнет Моравський в замітці про полк писав, що «полковий комітет підтримується масою солдатів, поскільки він проголошує більшовицькі антивоєнні ідеї, в той час як група офіцерів відірвана від солдатів і ніякого впливу на них не має»¹²¹. Позиція полкового комітету зміцнювалась також через зв'язок його з Белгородською і Московською Радами робітничих депутатів, які надавали комітету необхідну підтримку, особливо в період максимально напруженої боротьби з реакційними силами. Полковий комітет, спираючись на підтримку Белгородської організації більшовиків, встановив також зв'язки з Московським комітетом більшовицької партії.

Групи СДКПіЛ і їх провідна Петроградська група в цей період мали порівняно слабкий зв'язок з Белгородським полком, полковим комітетом і більшовицькою організацією. Спробу встановити контакт з виконкомом груп СДКПіЛ у Петрограді зробив голова полкової більшовицької організації А. Цихонський, який «звернувся в комітет груп СДКПіЛ в Петербурзі від імені 13 тис. солдатів Белгородського полку із проханням про надання практичної партійної допомоги рідній

¹¹⁷ Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР, ф. 1318, оп. 1. спр. 1589, арк. 75.

¹¹⁸ «Jedność Robotnicza», 9 травня 1917 р., 13 травня 1917 р., 29 травня 1917 р., 24 травня 1917 р., 1 липня 1917 р., 15 липня 1917 р.

¹¹⁹ A. Zatorski, op. cit., str. 24.

¹²⁰ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 600, арк. 21.

¹²¹ A. Zatorski, op. cit., str. 150—151.

пролетарській організації СДКПіЛ в польському полку»¹²². Очевидно, контакт було встановлено, але не в такому обсязі, на який розраховував А. Цихонський. Навряд чи Виконком груп СДКПіЛ у той час міг надати більш значну допомогу партійній організації полку, яка не була оформлена як група СДКПіЛ. Якщо зважити на те, що в той час навіть оформлені групи СДКПіЛ діяли в тісному контакті з місцевими партійними організаціями більшовиків, то стане зрозуміло, що і польська більшовицька група полку повинна була працювати в тісному зв'язку з Белгородським комітетом партії більшовиків.

Все ж зв'язок між Белгородським полком і Виконкомом груп СДКПіЛ в Росії існував. В його органі — газеті «Трибуна» — друкувались матеріали про боротьбу полку проти польської реакції, що навізувала солдатам полку кабальні зобов'язання, складені Начполем. В газеті прямо вказувалось, що ці матеріали вона одержала від «полкового комітету». Вони рекомендувались польським солдатам «дуже часто і в багатьох місцях обдурених... націонал-демократичними іудами»¹²³. Відомо також, що представники полкового комітету В. Чижевський і Г. Пончковський виїжджали в Петроград¹²⁴. Я. Чехович надрукував у «Трибуні» статтю, спрямовану проти створення окремої польської армії¹²⁵.

Отже, можна зробити висновок, що зв'язки СДКПіЛ з Белгородським полком у період від Всеросійського з'їзду військовослужбовців-поляків до корніловського заколоту були спорадичними. Головну підтримку полку надавала в цей час Белгородська більшовицька організація, а з кінця серпня — Московський комітет партії більшовиків.

Таким чином, завдяки протидії полкового і ротних комітетів, більшовицької організації полку і революційних солдатів, що йшли за ними, зусилля польського реакційного офіцерства, яке спиралось на підтримку контрреволюційної Ставки верховного головнокомандувача, зазнавали краху. Плани російської і польської реакції — включити Белгородський полк до складу Польського корпусу, так як від цього, за визначенням самого Довбур-Мусніцького, залежала швидкість формування корпусу¹²⁶, — були зірвані завдяки революційній стійкості, що проявили солдати полку. Незважаючи на тиск, зняття полку з продовольчого постачання, загрозу застосування карних засобів, солдати полку залишились вірними революційному інтернаціональному обов'язку і в переважній більшості відмовились вступити в частини реакційного 1-го Польського корпусу.

Організатором і керівником боротьби солдатів-белгородців були полковий комітет, більшовицька організація і революційне ядро полка, що спиралось на підтримку і допомогу Белгородської Ради робітничих і солдатських депутатів і міського комітету белгородської організації, а також Московського комітету партії більшовиків. З їх допомогою революційні сили домоглись перемоги в боротьбі за солдатські маси.

¹²² САРС, zesp. Wspomnienia, A. Cichoński, t. osob. 9329, t. I. k. 121.

¹²³ «Трибуна», 21 липня 1917 р.

¹²⁴ САРС, 122/99/26, roz. 3.

¹²⁵ «Трибуна», 18 серпня 1917 р.

¹²⁶ САРС, 122/1/170, к. 135.

И. И. БЕЛЯКЕВИЧ

**ПОЛКОВОЙ КОМИТЕТ И СОЛДАТЫ-БОЛЬШЕВИКИ — ОРГАНИЗАТОРЫ
РЕВОЛЮЦИОННОЙ БОРЬБЫ ПРОТИВ РЕАКЦИИ В БЕЛГОРОДСКОМ
ПОЛЬСКОМ ЗАПАСНОМ ПОЛКУ (май—июль 1917 г.)**

Резюме

Используя разнообразные источники, автор освещает роль полкового комитета как выразителя интересов солдат Белгородского запасного полка и организатора их борьбы против реакционного командования, а также против формирования отдельной польской армии в России. В статье рассматривается многогранная политическая деятельность полкового комитета, агитационно-пропагандистская работа большевистской организации полка, сыгравшая большую роль в укреплении ее влияния на солдатские массы и активизацию революционной деятельности полкового комитета. Освещено также значение организующей и руководящей деятельности полкового комитета, большевистской организации и революционного ядра Белгородского полка, действовавших при поддержке местного Совета и городского комитета партии большевиков, в срыве контрреволюционных планов российского и польского командования, рассчитанных на включение полка в состав формирувавшегося реакционного 1-го Польского корпуса.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Галичина епохи імперіалізму неодноразово була об'єктом дослідження радянських і польських істориків та економістів. Соціально-економічний розвиток Галичини початку ХХ ст. вивчали В. Осечинський, М. Кравець, П. Свежинський, В. Макаєв та ін.¹ Багато цікавих робіт з історії Галичини опубліковані в Польській Народній Республіці. Їх автори — В. Найдус, І. Бушко, К. Дунін-Вонсович, С. Кеневич² та ін. — внесли чимало цінного у вивчення історії та економіки Галичини в епоху капіталізму та його вищій стадії — імперіалізму. Але поки що немає жодного дослідження, в якому була б показана соціальна структура населення цього краю. Тим часом вивчення структури його населення, яка обумовлює дійсні суспільно-економічні відносини між різними соціальними групами, є, як говорив В. І. Ленін, «найвище завдання всякого науково-економічного дослідження»³.

В цій статті ми намагалися показати соціальну структуру населення Галичини на початку ХХ ст., яка характеризувалася надзвичайною строкатістю. Це було однією з причин дуже гострих соціальних суперечностей у всіх сферах суспільного життя краю.

В основу статті покладено різноманітні статистичні матеріали про кількість населення Галичини, його соціальний склад, промисловість, торгівлю тощо. Коли мова йде про склад сім'ї, ми вважаємо, що вона налічувала в середньому 4 чол.⁴

В кінці ХІХ—на початку ХХ ст., коли в центральних районах Австро-Угорщини визначився перехід до імперіалізму, Галичина була

¹ В. Осечинський. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів, 1954; М. М. Кравець. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині ХІХ ст. Вид-во Львівського ун-ту, 1964; П. В. Свежинський. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ—на початку ХХ ст. Вид-во Львівського ун-ту, 1966; В. Макаєв. Робітничий клас Галичини в останній третині ХІХ ст. Вид-во Львівського ун-ту, 1968.

² W. Najdus. Szkice z historii Galicji, tom I, 1900—1904, Warszawa, 1958; tom II, 1905—1907, Warszawa, 1960; J. Buszko. Galicja w latach 1864—1914, Warszawa, 1959; J. Buszko. Szkice z dziejów ruchu komunistycznego w województwie krakowskim, Kraków, 1956; K. Dunin-Wąsowicz. Dzieje stronnictwa ludowego w Galicji, Warszawa, 1956; S. Kieniewicz. Galicja w dobie autonomicznej 1850—1914, Warszawa, 1952; Polska klasa robotnicza. Studja historyczne, tom I i II, pod redakcją S. Kalabińskiego, Warszawa, 1970; Uprzemysłowienie ziem Polskich w ХІХ і ХХ wieku. Studia i materiały, Warszawa, 1970.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 391.

⁴ Вивчення сімейно-побутового укладу робітників на початку ХХ ст. в Росії показало, що в середньому сім'я робітника налічувала 4 чол., сім'я селянина — 6 чол. Див.: Е. О. Кабо. Очерки рабочего быта (опыт монографического исследования домашнего рабочего быта), т. I, М., 1928, стор. 78, 124. В Галичині більшість селянських сімей налічувало 5 чол., робітничі сім'ї — в середньому 4 чоловіка. Підраховано автором згідно різних статистичних матеріалів.

однією з найбільш відсталих провінцій монархії. На 1000 чол., зайнятих в народному господарстві, у промисловості працювало лише 57, в торгівлі і на транспорті — 30, на різній приватній службі — 15, а в сільському господарстві — 815 чол.⁵ З 8625 тис. населення в містах та містечках проживало лише 1595 тис. — 19,8% всього населення краю, а на селі — 6430 тис. чол., тобто 80,2%⁶. Це свідчить про те, що навіть в епоху імперіалізму Галичина належала до «прикордонних областей капіталізму», де тенденція до погіршення становища трудящих мас виявлялася з особливою силою.

Відсталі форми економічного розвитку, живучість залишків феодалізму та колоніальне становище краю в системі Австро-Угорської монархії породжували надзвичайну строкатість соціальної структури населення. Майже до другої світової війни розвиток капіталізму переплітався тут з натуральним та дрібнотоварним укладом на селі, поряд з великими підприємствами у містах існувало багато кустарних та мануфактурних промислових підприємств.

Багатоукладність економічної структури, переплетення передових на той час форм господарства (монополістичні об'єднання, значна кількість акціонерних компаній, зв'язаних з банківським капіталом) з відсталими була відома і в інших країнах. Але мало де існувала така багаточисельність економічних укладів, як у Галичині. Тут на відміну від більш розвинутих країн багатоукладність економіки мала постійний характер. Вона була ліквідована лише після встановлення Радянської влади.

Різноманітність економічних укладів наклала відбиток на соціальну структуру всього населення. Вона позначилася як на пануючих, так і на експлуатованих класах.

Пануючі класи. Буржуазія, поміщики та вищі чиновники становили приблизно 550 тис. чол., тобто 7% всього населення Галичини⁷. Однак вони розпоряджалися всім народним багатством країни, гнобили і експлуатували всіх трудящих. Серед пануючих класів були різні верстви. Найбільш чисельною була міська та сільська буржуазія. Економічну основу її панування становила капіталістична власність, яка давала буржуазії можливість привласнювати додаткову вартість, що створювалася працею найманих робітників.

На початку ХХ ст. (1910 р.) в Галичині було разом з членами сімей близько 460—470 тис. чол. буржуазії⁸. Вона вийшла з рядів багатих міщан, сільської верхівки і феодальних елементів. Але на відміну від західноєвропейської буржуазії нагромадження її багатств відбувалося не стільки за рахунок розвитку промисловості, скільки в результаті спекуляції та лихварства.

У Західній Європі на певному етапі історичного розвитку буржуазія відіграла прогресивну роль. Під її керівництвом був повалений феодалізм, зруйнована вікова замкнутість дрібного виробництва, відбулось гігантське усупільнення праці, наслідком якого було величезне зростання її продуктивності. Буржуазія створила велику промисло-

⁵ W. Najdus. Szkice z historii Galicji, t. I, str. 31.

⁶ Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych. Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaniowy (1881—1910), t. XXIV, zeszyt II, Lwów 1912, str. 4—11; t. XXV, zeszyt II, Lwów, 1909, str. 5—11.

⁷ Підраховано за даними: Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in Österreich. OS (Hrsg.) Statistische Zentralkommission Bd. 3, Wien 1916, II. 1; Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych. J. Buzek. Stosunki zawodowe i socjalne ludności w Galicji według wyznania i narodowości, t. XX, Zeszyt II, Lwów, 1905, str. 11—29.

⁸ Обчислено за даними: Podręcznik Statystyki Galicji pod red. T. Pilata, t. VIII, cz. I, Lwów, 1908, str. 126—151; cz. II, Lwów 1908, str. 185—192; 206—219; 236—253; tom IX, cz. I, Lwów 1913, str. 138—160; cz. II, Lwów 1913, str. 161—196; 210—249; 257—264.

вість, світовий ринок, швидкими темпами розвинула продуктивні сили суспільства.

В Галичині ж буржуазія в кінці XIX ст. не піднімалася до послідовно революційної боротьби за встановлення своєї влади, за перебудову соціально-економічної структури суспільства. Навіть тоді, коли вона гостро критикувала політику австрійського уряду, домагаючись розширення автономії краю, вона відзначалася полохливістю і підлабузництвом перед місцевими поміщиками та іноземними капіталістами. Це пояснюється тим, що тут вона сформувалася як клас значно пізніше, ніж буржуазія центральних областей монархії. Вона стала «класом для себе» в той час, коли буржуазія західних районів Австрійської імперії вступила в період занепаду, коли «буржуазія з висхідного передового класу стала низхідним, занепадницьким, внутрішньо-мертвим, реакційним»⁹. Це в значній мірі визначило її характер, який був типовим для буржуазії колоній. Він виявлявся в тому, що більшість її представників вважали за краще здійснювати капіталовкладення в торгівлю, посередництво та інші невиробничі галузі, ніж у промисловість.

В кінці XIX ст. Крайовий сейм під впливом суспільної думки стимулював капіталовкладення в промислове виробництво. І все ж таки значна частина приватних інвестицій була спрямована не у виробничу сферу, а в торгівлю, домобудівництво, банківську справу. В той час гірничодобувна та обробна промисловість занепадали через нестачу капіталів. Все це було обумовлено пануванням аграріїв у економічному та політичному житті краю, особливою економічною політикою австрійського уряду щодо Галичини.

Влада земельних магнатів тривалий час обплутувала найновіші форми капіталізму напівфеодальними відносинами, гальмувала розвиток промислового виробництва та нагромадження капіталів в руках місцевої промислової буржуазії. Внаслідок цього мінеральні багатства краю не перероблялись, а енергетичні ресурси не використовувались.

Поміщики були зацікавлені в збереженні відсталості краю, тому що лише в умовах нерозвинутого капіталізму вони могли експлуатувати мільйони безземельних та малоземельних селян. В цьому вони зустрічали повну підтримку з боку австрійського уряду.

Щодо буржуазії, то вона співробітничала з монархією Габсбургів, підтримувала її внутрішню і зовнішню політику, тому що в системі двоєдиної монархії вона бачила надійну гарантію своїх класових привілеїв, «гарантію можливості дальшої експлуатації трудящих краю»¹⁰.

Економічне і політичне співробітництво західноукраїнської буржуазії з монополістичним капіталом Австро-Угорщини фактично перетворилось у прислужництво місцевої буржуазії австро-угорському та німецькому капіталу, обумовило спотворений, пристосований до обслуговування іноземного господарства, характер економіки краю.

Тривале панування поміщиків та австрійських властей було причиною того, що навіть в епоху імперіалізму капіталістичні відносини не охопили всі сторони економічного життя краю. Тому буржуазія як клас теж відзначалася надзвичайною строкатістю. Серед власників засобів виробництва була невелика група крупних капіталістів, промисловців і банкірів, які разом з земельними магнатами-латифундистами вели жваву торгівлю на закордонних ринках, були тісно зв'язані з австро-угорським та німецьким фінансовим капіталом. До цієї групи ми відносимо власників підприємств, на кожному з яких працювало понад 100 робітників (таких підприємств в промисловості було 176,

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 122.

¹⁰ В. Маланчук. Торжество лєнінської національної політики. Львів, 1963, стор. 117.

на транспорті та в інших галузях господарства — понад 20)¹¹, великих торговців, акціонерів, землевласників-капіталістів, доходи яких були досить значними.

Для цієї верстви землевласницької та промислово-фінансової буржуазії характерними були жадоба до наживи, паразитизм, грубість, прикрита зовнішнім блиском. Таку буржуазію В. І. Ленін вважав представницею капіталізму «епохи первісного нагромадження»¹², який на Заході Європи давно себе зжив.

Незважаючи на малочисельність (разом з утриманнями ця група налічувала приблизно 25—30 тис. чол.¹³), вона відіграла основну роль у політичному та економічному житті краю. Разом з поміщиками великі буржуа мали більшість місць у Крайовому сеймі. Її представники верховодили в торгово-промислових палатах і правліннях акціонерних товариств з іноземним та змішаним капіталом.

До середньої буржуазії належали власники промислових, торговельних та транспортних підприємств, на кожному з яких працювало понад 20 найманих робітників (таких підприємств було понад 760), значна група торговельної буржуазії, посередники-компрадори, лихварі, власники нерухомого майна тощо¹⁴.

На початку ХХ ст. ця верства буржуазії налічувала 60—70 тис. чол. (разом з членами сімей). Жадобою до збагачення, хижацтвом і грубістю вона ні в чому не поступалася буржуазії часів початкового капіталізму. На її підприємствах і в торговельних закладах капіталістичні методи експлуатації пов'язувалися з патріархальними, середньовічними формами.

Серед міської буржуазії найбільш чисельними були власники засобів виробництва, які мали значно менші доходи, ніж середні буржуа. Проте на їх підприємствах кількість експлуатованої робочої сили була достатня для звільнення експлуататора від фізичної праці і перетворення дрібного господаря в капіталіста. До цієї категорії капіталістів слід віднести власників підприємств, на яких працювало від 6 до 20 найманих робітників, значну частину торговців, чиновників, людей «вільних професій» (лікарів, юристів та інших службовців), а також інженерно-технічний персонал залізниць, промислових та торговельних підприємств — разом з утриманнями приблизно 120 тис. чол.¹⁵. Дехто з цієї групи вибиває у міцних капіталістів, ставав експлуатором значної кількості робітників. Але переважна більшість з них розорювалися і поповнювали ряди пролетаріату.

На малих підприємствах умови праці були значно гіршими, ніж на великих. Намагаючись якнайшвидше розбагатіти, власники малих підприємств застосовували допотопні методи експлуатації: встановлювали надмірно довгий робочий день, накладали велику кількість штрафів, брали величезні проценти за позики тощо.

Найбільше було сільської буржуазії. В Галичині селянство дуже поволі втягувалося в орбіту капіталістичного способу виробництва. Однак внаслідок спорудження залізниць та поширення австрійського капіталізму на східні окраїни серед класу селян все більше виділялася верства заможних землевласників, які дедалі більше втягувались у товарно-грошові відносини. І хоч селянство Західної України продов-

¹¹ Rocznik Polski. Tablice Statystyczne, wydali E. Romer i J. Weinfeld, Kraków, 1917, str. 63, tabl. 121.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 102.

¹³ Підраховано за даними: Jahrbuch der österreichischen Industrie, herausgegeben von R. Hanel. Bd. I i II, Wien 1908, S. 1056—1376.

¹⁴ Rocznik Polski., str. 63, tabl. 121; Podręcznik Statystyki Galicji, t. IX, cz. II, Lwów. 1913, str. 138—164, 161—196.

¹⁵ Підраховано за даними: Podręcznik Statystyki Galicji, t. VIII, cz. I, str. 30—53; cz. II, str. 194—317; t. IX, cz. II, str. 161—256, 278—364.

жувало зберігати риси старого феодально-кріпосницького ладу, залишаючись ще надовго класом кріпацького суспільства, тобто класом-станом, воно дедалі більше розшаровувалося на сільський пролетаріат та сільську буржуазію.

На початку ХХ ст. сільська буржуазія Галичини (разом з утриманцями) налічувала близько 240—250 тис. чол.¹⁶. Вона все більше зміцнювалася за рахунок експлуатації безземельних та малоземельних селян, лихварських операцій, віддачі в аренду землі, широкої торгівлі сільськогосподарськими товарами.

Значна частина сільської буржуазії була організована в кооперації, товариства по збуту товарів та в інші господарські організації, які представляли її інтереси в Крайовому сеймі та інших урядових установах.

Найбільш впливовою верствою пануючого класу були поміщики. Клас поміщиків складався не лише з представників родової шляхти. Крім поляків серед поміщиків були українці, німці та євреї. На початку ХХ ст. в Галичині було 4 084 поміщицьких господарства. Власники їх становили 0,62% загального числа землевласників. Вони володіли 2 229 466 га (40,3%) землі¹⁷. Разом з членами сімей клас поміщиків налічував приблизно 40 тис. чол.¹⁸. Вони мали стільки посівної землі, скільки два мільйони селян.

На початку ХХ ст. більшість поміщиків вели господарство на капіталістичній основі. Разом з тим збереглися і напівфеодальні методи експлуатації. Частину земель поміщики обробляли за допомогою найманої робочої сили. Нерідко в одному господарстві працювало 300—400 робітників. Частину землі поміщики здавали в короткострокову аренду за гроші або натуральну оплату. В період імперіалізму тут ще досить поширеною була половинщина, здольщина та інші напівфеодальні форми землекористування. Половинщина і здольщина замінювали плату поміщику натурою — відробітком. Це свідчить про те, що «влада землі», тобто влада кріпосників-поміщиків, була ще досить сильною. І це було однією з причин загальної економічної відсталості краю, відносної слабкості пролетаріату.

Складовою частиною пануючого класу було велике чиновництво. В 1910 р. воно налічувало (разом з членами сімей) приблизно 40 тис. чол.¹⁹. Ця верства населення походила, головним чином, з польської земельної аристократії і ревно зберігала свої привілеї. З розвитком капіталізму серед цієї верстви теж відбувались зміни. Їх вплив на політичне життя дедалі зменшувався. Вони зливались з промисловою та фінансовою буржуазією в єдиний експлуататорський клас.

Трудящі маси. Особливо строкатою була структура трудящого населення. Серед нього були пролетарі і напівпролетарі, дрібні ремісники та господарі, кустарі та чорнороби.

Найбільш організованою і дисциплінованою верствою робітничого класу в Галичині був фабрично-заводський пролетаріат відносно великих підприємств Дрогобича, Борислава, Львова, Хжанова, Підгуже, Бяла, Ясло, Жешува, Перемишля, Кракова, Тарнова та інших міст. Ці робітники були найважливішим дітищем промислового перевороту, який відбувся в Галичині на початку ХХ ст. І хоч він залишився незавершеним, тут виник пролетаріат, зовсім чужий старому селянству,

¹⁶ П. В. Свежинський. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ—на початку ХХ ст. Львів, 1966, стор. 22.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Підраховано за даними: *Wiadomości Statystyczne...*, J. Buzek. *Własność tabularna w Galicji*, t. XX, zeszyt III. Lwów, 1908, str. 2—63.

¹⁹ *Podręcznik Statystyki Galicji*, t. IX cz. I, Lwów, 1913, str. 51—82; 134—160, cz. II, Lwów, 1913, str. 300—364.

«що різняться від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних»²⁰.

Фабрично-заводський пролетаріат формувався і поповнювався перш за все за рахунок бідного міського населення — підмайстрів та учнів ремісничих майстерень, кустарів, ремісників, що розорялися.

В кінці XIX та на початку XX ст. фабрично-заводськими робітниками нерідко ставали безземельні селяни. Класове розшарування на селі в той час набирало широких розмірів. Тисячі селян, не маючи змоги прожити за рахунок невеликого клаптика землі і не знаходячи вдома заробітків, шукали їх в інших місцях. Багато з них стали вільнонайманими робітниками на підприємствах нафтопереробної, металообробної, лісообробної, харчової промисловості. На початку XX ст. (1902 р.) кількість робітників, зайнятих на підприємствах фабрично-заводської промисловості, становила 73,2 тис. чол.²¹. Ця верства робітників, об'єднана спільною працею на великих підприємствах, відрізнялася від інших груп робітничого населення пролетарською психологією, прагненням знайти вихід з важкого становища, готовністю боротися за інтереси всього пролетаріату.

Найбільш численним прошарком робітників були робітники, зайняті в кустарно-ремісничих підприємствах. Таких підприємств в Галичині у 1902 р. було 52 585, тобто 94,7% промислових підприємств краю²². Тут працювало понад 100 тис. чол. — понад 60% усієї робочої сили Галичини²³.

Ці робітники зазнавали різноманітних форм експлуатації — від патріархально-феодальних до капіталістичних. Заробітна плата була мізерною. Робочий день тривав 14—16 годин. Харчування робітників було дуже поганим, житлові умови значно гіршими, ніж у робітників фабрично-заводської промисловості. Робітники кустарних підприємств терпіли не лише від розвитку капіталізму, а й від недостатнього ступеню його розвитку.

Робітники кустарно-ремісничих підприємств брали активну участь у революційних виступах пролетаріату. Чимало з них прийшли в Галичину з інших районів монархії, а дехто побував за кордоном, де робітничий рух стояв на вищому рівні. Там вони познайомились з марксизмом і, коли повернулись до рідних місць, не мирилися з залишками патріархальщини та особистої залежності. Вони відрізнялися «зневажливим ставленням до минулого» і виступали як організатори робітничого руху.

Правда, ця категорія робітників легко піддавалася впливу анархізму і синдикалізму. Багато з них ще не мали чіткого класового світогляду. На них в значній мірі впливала також ідеологія лассальянства. Однак революційні ідеї, які поширювались серед передових робітників Галичини, швидко підхоплювались цією верствою робітничого населення. Доказом цього є її активна роль у розгортанні страйкової боротьби швейників, столярів, шевців, друкарів та інших робітників кустарних і ремісничих майстерень Львова, Станіслава, Коломиї, Кракова та інших міст Галичини на початку XX ст.²⁴.

Слід відмітити, що в результаті концентрації виробництва значно швидше зростала кількість найманої робочої сили на середніх і великих підприємствах Галичини. Якщо в 1902 р. налічувалось 73,2 тис. фабрично-заводських робітників, то у 1910 р. їх стало 91,5 тис.²⁵.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 471.

²¹ *Uprzemysłowienie ziem Polskich...*, str. 95.

²² В. Осечинський. Вказ. праця, стор. 20.

²³ В. Макаєв. Вказ. праця, стор. 38—42.

²⁴ К. Г. Каковський. На шляху до Великого Жовтня. Вид-во Львівського ун-ту, 1970, стор. 33—35, 70—72.

²⁵ *Uprzemysłowienie ziem Polskich...*, str. 95.

В той же час кількість робітників, зайнятих в кустарній промисловості, зменшилась на 36%.

Значна кількість робітників була зайнята в гірничо-добувній промисловості, лісопильному виробництві, на підприємствах харчової промисловості, які знаходилися в маєтках поміщиків, на будовах та на різних «чорних роботах». На початку ХХ ст. було понад 60 тис. таких робітників²⁶.

Пролетаріат гірничо-добувної та лісопильної промисловості, будівництва та інших робіт поповнювався, головним чином, безземельними та малоземельними селянами. Багато з них ще були зв'язані з сільським господарством, володіли шматочком землі, хатою. Щоб зберегти своє господарство, вони готові були продавати свою робочу силу за будь-яку плату. Не дивно, що їх становище було значно гірше, ніж робітників фабрично-заводської промисловості. Вони одержували меншу заробітну плату. Їх робочий день тривав від зорі до зорі. Тут форми експлуатації були напівкріпацькі.

На підприємствах гірничо-добувної промисловості та лісопильних розробках, на різних земляних роботах експлуатація робітників мала первинний і вторинний характер. Це означає, що робітники одержували надзвичайно низьку заробітну плату, мали подовжений робочий день, винятково погані побутові умови. Крім того, вони терпіли від штрафів, продажу харчових продуктів у кредит з високим процентом, лихварських позик. Становище цих робітників теж було надзвичайно тяжким. Такі умови життя і побуту позначалися на їх інтересах, звичаях, політичних поглядах.

Невисока класова свідомість цієї верстви робітників негативно впливала і на становище передових пролетарів. Робітники, які були ще зв'язані з сільським господарством, гальмували економічний розвиток краю в цілому та загальнокультурний розвиток його населення.

Багато спільного з цими робітниками мали баграки, безземельні і малоземельні селяни, які змушені були працювати за наймом у поміщиків і куркулів. На початку ХХ ст. кількість сільськогосподарських робітників, зайнятих на постійних і сезонних роботах в господарствах поміщиків та куркулів Галичини, становила близько 500 тис. чол. (496 277), з яких постійних було 198 592, сезонних — 297 685²⁷. Разом з членами їх сімей (в сільських сім'ях не працювали лише малі діти, хворі і зовсім старі) ця верства трудящого населення налічувала 2,0 млн. чол.

На початку ХХ ст. армія сільськогосподарських робітників становила «нижчу верству пролетаріату»²⁸. Вони відрізнялись від пролетарів промисловості не лише гіршими умовами життя, гіршим побутом, іншими інтересами і звичаями, але й низьким рівнем культури.

Економічне становище сільськогосподарських робітників було надзвичайно тяжким. Позбавлені будь-яких соціальних і політичних прав, вони повністю залежали від волі хазяїна-експлуататора. Навіть у період між двома світовими війнами капіталістична експлуатація в сільському господарстві поєднувалася з кабальними та патріархально-феодальними формами гноблення. Гніт капіталу був тут зв'язаний з елементами особистої залежності і формами позаекономічного примусу.

До цієї категорії сільських пролетарів близько стояв значний прошарок поденників, слуг, малоземельних селян, які шукали будь-якої

²⁶ A. Szczerpański. Stan wytwórczości przemysłowej i górniczej w Galicji w roku 1910, Lwów, 1912, tablice 1—15.

²⁷ В. Макаєв. Вказ. праця, стор. 41.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 252.

можливості продати свою робочу силу. За даними М. М. Кравця, кількість сільських господарств, власники яких вдавались до посторонніх заробітків, становила у 1902 р. лише у Східній Галичині понад 335 тис.²⁹ Ці трудівники — напівселяни, напівпролетарі — працювали на тимчасових роботах у господарствах поміщиків, в гірничодобувній промисловості і на лісових розробках. Разом з сім'ями вони налічували понад 1,3 млн. чол.³⁰ Ця група трудящих була продуктом аграрного перенаселення краю, яке набрало особливо великих розмірів у період імперіалізму.

Напівпролетарями була значна кількість населення міст і містечок Галичини, зарахована австрійською статистикою до «людей без певних занять». До цієї соціальної групи належали міські декласовані бідняки. Це були люди, що жили випадковими заробітками: поденники, жебраки, що давно вже втратили надію знайти будь-яку постійну роботу. «Більшість з них перебивались з дня на день, самі не знаючи з чого живуть і як живуть, пастільки мінімальними були їх потреби»³¹.

В період імперіалізму ця соціальна група налічувала понад 200 тис. чол. Вона була роз'єднана національними і релігійними бар'єрами, терпіла експлуатацію своїх панів і австро-угорського та іноземного капіталу. Ці люди терпіли і від того, що монополістичний капіталізм був облєтений густою сіткою докапіталістичних відносин, які посилювали економічну відсталість країни.

В соціальному плані економічна відсталість краю виявилась перш за все у зубожінні народних мас і у відносному перенаселенні. Обидва ці явища були тісно пов'язані.

Мабуть, ніде в Європі відносно перенаселення не виступало так різко, як у Галичині. Злидні, голод та безземелля вигнали з сіл в міста тисячі людей. Однак і міста не могли забезпечити їх постійною роботою. Багато з них емігрували за океан, виїжджали на сезонні сільськогосподарські роботи в Німеччину, Австрію, Угорщину, де теж терпіли гніт. З кінця ХІХ ст. до першої світової війни з Галичини емігрувало понад півмільйона чоловік. Але це майже не зменшило резервну армію праці, яка зростала з кожним роком.

Відносно перенаселення міст і сіл Галичини було однією з основних причин низької зайнятості міського населення. Невисокому рівню промислового виробництва не відповідали гіпертрофія примітивної сфери обслуговування. Надзвичайно велика кількість дрібних установ мала незначну питому вагу у валовому суспільному продукті. Така ненормальність економічної структури господарства в цілому, зокрема промисловості, ще більше поглиблювала всі соціальні протиріччя.

Зростаюче відносно перенаселення обумовило і швидке збільшення числа жителів міст, що набагато випереджувало природний приріст населення. Це було викликано, головним чином, припливом безробітних з сіл, розоренням маси дрібнотоварних виробників у містечках.

Серед промислового пролетаріату Галичини існувала невелика група добре оплачуваних робітників. Їх економічне становище і умови життя не відрізнялись від становища і життя заможних міщан. Будучи економічно забезпеченими, вони становили робітничу аристократію. До них належали іноземні та місцеві висококваліфіковані робітники, які керували виробничим процесом у нафтовій, машинобудівній та інших галузях промисловості. На початку ХХ ст. ця верства налічувала

²⁹ М. М. Кравець. Вказ. праця, 1954, стор. 75.

³⁰ В. Макаєв. Вказ. праця, стор. 39—42.

³¹ J. Marchlewski. Z podróży po Galicji. Pisma wybrane, t. I, Warszawa, 1951, str. 657.

приблизно 6 тис. чол., а разом з утриманнями — не більше 25 тис.³². Вона співробітничала з пануючими класами, підтримувала політику місцевих і австро-угорських властей.

Більшість цієї групи робітників належала до буржуазно-націоналістичних партій, християнсько-католицьких профспілок. Вони були релігійними, мали буржуазно-міщанську мораль. Вони не спілкувались з простими робітниками і напівпролетарями, «допомагали буржуазії експлуатувати, давити, гнітити, мучити масу пролетарів і напівпролетарів»³³.

Отже, соціальна структура трудящого населення Галичини на початку ХХ ст. відзначалася надзвичайною строкатістю. Серед них були пролетарі і напівпролетарі — різні соціальні групи, економічне становище і умови життя яких різко відрізнялись одна від одної.

Дрібна буржуазія. Особливістю соціальної структури Галичини в період імперіалізму була відносна багаточисельність дрібної буржуазії. Ремісники, кустарі, дрібні торговці становили більшість населення міст і містечок.

У промисловому виробництві кустарі та власники карликових майстерень становили на початку ХХ ст. 97,87% всіх підприємців³⁴. Ремісничий характер виробництва позначався навіть на провідних галузях промисловості. Більшість власників майстерень і кустарних підприємств не були дрібною буржуазією в класичному значенні цього слова, для якої засоби виробництва і експлуатація найманої праці забезпечують достаток.

У Галичині власність ремісника, кустаря (робоче приміщення, обладнання і інструмент) була незначною за своїм розміром. Вони часто жили у гірших матеріальних умовах, ніж робітники.

Г. І. Ковальчак підрахував, що для найскромнішого життєвого рівня сім'ї з чотирьох чоловік необхідно було мати на початку ХХ ст. 110 крон доходу в місяць³⁵. Тим часом більшість дрібних товаровиробників мали на місяць від 60 до 80 крон доходу³⁶. Отже, дохід переважної частини дрібної буржуазії Галичини був нижче прожиткового мінімуму.

Дрібний власник вів відчайдушну боротьбу за своє існування і часто поділяв долю пролетарів. Поки він володів дрібними засобами праці, його виробництво мало товарний характер. Власник виробничої майстерні виробляв товари для ринку і там же купував усе необхідне. Стосунки купівлі-продажу, з одного боку, забезпечували йому існування, а з другого — невблаганні закони ринку позбавляли його, врешті-решт господарської самостійності. Втративши засоби виробництва, дрібний товаровиробник, як правило, потрапляв у залежність від багатого хазяїна (торговця, лихваря), тому що належне йому виробництво за своїм характером, технічним оснащенням було неспроможним конкурувати з великими капіталістичними підприємствами. Ця обставина стала однією з причин занепаду традиційних ремесел в Галичині.

Дрібнотоварний виробник, ремісник чи кустар мав потребу у безперебійному забезпеченні його сировиною і матеріалами, банківським

³² Die Arbeitsvereine in Österreich., I Bd. Wien, 1905, SS. 325—412; II Bd. Wien, 1906, SS. 451—456; III Bd. Wien, 1907, SS. 423—439; I Bd. Wien, 1909, SS. 488—499.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 100.

³⁴ В. Осечинський. Вказ. праця, стор. 20.

³⁵ Г. І. Ковальчак. Економічне становище робітничого класу Східної Галичини в період імперіалізму. — «З історії західноукраїнських земель», випуск 5, 1960, стор. 80.

³⁶ Підраховано на основі даних: S. H o s z o w s k i. Ceny we Lwowie, Lwów, 1934, str. 144—226; P. S i o m p a. Drożyzna w Galicji i pędza urzędnicza, Lwów, 1913, str. 12—34. K. J. Przeciw biedzie, Lwów, 1894, str. 23.

кредитом, йому необхідно було збувати виготовлену продукцію на вигідних умовах. Всі ці важливі для власника невеликої майстерні обставини перетворювались у складні проблеми, яких він часто-густо був неспроможний вирішити.

Якщо обладнання для майстерні, яке складалося з простих інструментів і пристроїв, дрібний товаровиробник здобував без особливих перешкод, то вишукування коштів на покриття поточних витрат часто було пов'язано для нього з великими труднощами. Не маючи власної сировини, ремісник змушений був здебільшого купувати її у багатого торговця, який продавав йому дуже дорого. Все необхідне для виробництва ремісник позичав. А оскільки банки не фінансували кустарних закладів, дрібному виробничнику доводилось звертатися за кредитом до лихваря або заможного торговця, який, користуючись нагодою, брав втридорога. Все це часто приводило до розорення товаровиробників, поповнення ними рядів пролетаріату і напівпролетаріату.

На початку ХХ ст. дрібна буржуазія Галичини налічувала близько 3,1 млн. чол. (разом з членами сімей), тобто 38,7% всього населення краю. З них 2600 тис. були дрібними товаровиробниками села, тобто селянами-середняками, 510 тис. чол. налічувала дрібна буржуазія міст та містечок³⁷. Така велика кількість дрібних товаровиробників у складі міського населення краю була безпосереднім наслідком господарювання феодалів і промислово-фінансової місцевої та австрійської буржуазії, яка активно гальмувала розвиток капіталістичних виробничих відносин.

В містах і містечках Галичини болісний процес розорення дрібних товаровиробників в епоху імперіалізму набирав особливо затьяжного характеру. Він супроводжувався постійним погіршенням умов праці і життя селян та ремісників. Більшість з них не перетворювались ні в буржуа в класичному розумінні цього слова, ні в пролетарів.

Перетворенню паупсризованих мас у сучасний пролетаріат перешкоджала відсутність великого попиту на найману робочу силу внаслідок відсталості та одностороннього розвитку економіки краю. Лише порівняно небагато з розорених селян і ремісників могли знайти собі застосування у промисловості та в сфері обслуговування. Внаслідок цього розорення селян і робітників Галичини набирало характеру пролетарського зубожіння: воно вело до посилення гніту поміщиків, великих торговців, лихварів, збереженню перехідних верств населення і економічних укладів.

Мабуть, ні в одній країні Європи не було таких різноманітних перехідних соціальних груп, а також такої кількості дрібних та найдрібніших кустарів, ремісників, торговців, нарешті, маси людей без будь-яких занять, як це мало місце в Галичині. Всю цю неоднорідну масу дехто з буржуазних соціологів та публіцистів за аналогією з капіталістично розвиненими країнами Західної Європи зараховує до середньозабезпечених груп населення і ставить її на відповідну ступінь соціальної структури суспільства. Проте такий підхід не можна вважати правильним. В дійсності, ця частина населення в таких країнах, як Німеччина, Франція, Англія, США та ін., становить ядро середніх класів. В Галичині ж вона була в значній частині економічно незабезпеченою групою міського населення.

У промислово-розвинених країнах Європи формування і збільшення числа дрібної буржуазії було зв'язане з розвитком «глибиного капіталізму», з розширенням товарно-грошових відносин. В цих умовах певна частина дрібної буржуазії мала змогу збільшити розмір авансо-

³⁷ Підраховано за даними: Podręcznik Statystyki Galicji, t. VIII, cz. I, str. 13—38, 126—151; cz. II, str. 190—222, 227—235, 243—317; t. IX, cz. I, str. 138—160; cz. II, str. 161—175, 203—232, 233—244.

вого капіталу, здійснювати розширене відтворення, стати на шлях широкого капіталістичного нагромадження.

В інших умовах розвивалось дрібне виробництво в Галичині. Тут більшість дрібних товаровиробників обмежувалась лише простим відтворенням свого капіталу. Це не значить, що серед дрібних товаровиробників і дрібних торговців не було верстви, яка дедалі міцніла економічно та соціально. З розвитком капіталізму чисельність дрібно-буржуазних верств населення продовжувала зростати. Це було наслідком взаємодії ряду факторів. Важливу роль відігравали розвиток промисловості, урбанізація, структурні зміни в економіці. Розвиток промисловості, хоч і йшов дуже поволі, але посередньо він сприяв зростанню кількості дрібних товаровиробників у виробничій сфері, торгівлі та побутовому обслуговуванню.

Наводимо підсумкові дані з соціальної структури населення Галичини на початку ХХ ст.³⁸

Класові групи	Всього в тис. чол. (разом з членами сімей)	% всього населення
Трудящі	4365	54,3
в тому числі промисловий пролетаріат	865	10,8
сільськогосподарський пролетаріат	2000	24,8
напівпролетаріат міст, містечок і сіл (поденники, люди без певних занять, селяни-бідняки)	1500	18,7
Пануючі класи	550	7,0
в тому числі велика і середня буржуазія міст і сіл.	470	5,9
поміщики, крупні чиновники	80	1,1
Дрібна буржуазія	3110	38,7
селяни-середняки, кустарі і ремісники з 2—5 найманими робітниками, дрібні торговці, службовці, дрібне чиновництво		
Всього	8025	100,0

Ці дані свідчать, що експлуаторські класи становили незначну меншість — 7,0% населення краю. Однак вони привласнювали левову частку національного продукту. В той час трудящі, які становили більшість населення краю, одержували незначну частину національного доходу. Велику кількість становили дрібні товаровиробники — 38,7% населення краю, що свідчить про те, що в Галичині в той час були початкові форми розвитку капіталізму.

Такий склад населення створював основу для найширшого союзу демократичних сил на усіх етапах соціального і національно-визвольного руху.

Я. С. ХОНИГСМАН

СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ ГАЛИЦИИ В НАЧАЛЕ ХХ ст.

Резюме

Население Галиции в начале ХХ в. отличалось чрезвычайной пестротой. Наиболее многочисленными были трудящиеся массы — пролетарии и полупролетарии, мелкие ремесленники, кустары, мелкие хозяйчики, — материальные и духовные потребности которых были весьма ограничены. Господствующие классы — буржуазия и помещики — составляли ничтожное меньшинство, но они распоряжались всем народным богатством, угнетали и эксплуатировали трудящихся.

³⁸ Wiadomości Statystyczne o stosunkach krajowych. Red. T. Pilat, Lwów (1874-1914). Wyd. Krajowe Biuro Statystyczne; Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in Osterreich., Wien, 1916. H. 1; PSG, t. VIII, cz. I i II, t. IX, cz. I i II. Lwów, 1908, 1913.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1848 р. В ГАЛИЧИНІ

В першій половині XIX ст. українське населення Галичини перебувало під австрійським пануванням. Становище його було дуже важким. Трудящі українці зазнавали соціального і національного гніту, були здебільшого неписьменними. Українська культура і мова були жахливо заперечені. Незважаючи на це, австрійські панівні кола та бюрократія лицемірно твердили, що вони захищають український народ, а насправді віддавали його на поталу польській шляхті¹.

Документи неспростовно свідчать про те, що австрійські політики хвалили українців лише у хвилини небезпеки для держави², а як тільки минали важкі часи, вони одразу ж забували свої слова. Опорою їм ставала польська аристократія і шляхта, які постійно лякали Відень російською небезпекою і тим, що греко-католицьке духовенство та українські діячі схилиються на бік Росії³.

Передові елементи українського народу брали активну участь у польських революційних гуртках і організаціях, які виникали в 30—40-х роках XIX ст.⁴, виступали проти соціального і національного гніту. Особливо велику роль в українсько-галицькому відродженні відіграли діячі «Руської трійці», які були прихильниками співробітництва з прогресивними діячами польської культури. Однак діячі «Руської трійці» не могли погодитися з поглядами більшості польських шляхетсько-буржуазних діячів на Галичину як на частину Польщі, а на її населення як на частину польської нації, з запереченням права українців на національну незалежність⁵. Цінним у діяльності «Руської трій-

¹ М. Возняк. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. Львів, 1924, стор. 35; Омелян Терлецький. Національно-політичні відносини в Галичині. Центральний державний історичний архів у Львові (далі — ЦДА у Львові), ф. 309, оп. 1, спр. 1896, арк. 30. О. Терлецький справедливо вважає, що «легенда начебто австрійська влада пособляла українцям на шкоду поляків цілком неправильна і її раз на все треба усунути з поля науки»; І. Брик. Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа. ЗНТШ, т. 129, стор. 159—160.

² ЦДА у Львові, ф. 201, оп. 4-б, спр. 769 (1848), арк. 5. В меморандумі Головної Руської Ради від 31 липня 1848 р. говорилося так: «Австрія знала нас лише в хвилинах небезпеки, а як тільки ця проходила, нас зразу забували».

³ ЦДА у Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 3275. В повідомленні до Крайової президії у Львові від 11 квітня 1845 р. директор львівської поліції Захер Масох скаржився, що українське духовенство в Галичині було раніше настроєне на користь Австрії, а тепер воно більше схиляється до Росії. Зрештою, таку версію поширювали і українці польської орієнтації, що брали участь у польській конспіративній роботі, як, наприклад, Дмитро Мохнацький, а також такі впливові політики, як намісник Галичини та міністр Австрії польський поміщик граф Агенор Голуховський.

⁴ Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в 1831—1846 рр. ЗНТШ т. 80 і 82, Львів, 1907—1908 рр.

⁵ Торжество історичної справедливості (далі — Торжество...). Вид-во Львівського ун-ту, 1968, стор. 199.

ці» було, зокрема, те, що вона ідейно наближалася до лівого крила Кирило-Мефодіївського товариства⁶, яке виникло дещо пізніше.

В кінці 40-х років XIX ст. криза феодально-кріпосницької системи в Австрії, отже, і в Галичині, досягла найвищої точки. Там склалася революційна ситуація, коли «низи не хочуть», а «верхи не можуть жити по-старому»⁷. Реакційний режим князя Меттерніха був повалений виступом народних мас Відня 13 і 14 березня 1848 р., і до влади прийшла ліберальна буржуазія.

Події у Відні мали великий вплив на Галичину, де чекали вирішення аграрне і національне питання. Особливість і складність революційних подій 1848 р. в Галичині полягала в тому, що національно-визвольну боротьбу проти монархії Габсбургів намагалися очолити спочатку польсько-шляхетські ліберальні і буржуазні елементи, які прагнули зберегти соціальний і національний гніт над українським народом. Більше того, польські панівні верстви заперечували саме існування українського народу, вважаючи його частиною польського, а українську мову — діалектом польської. Реакційні польські кола приписували навіть виникнення українського питання губернатору Галичини графу Стадіону, що заперечували не лише австрійські⁸, але й деякі реакційні польські історики⁹.

У зв'язку з цим проблема польсько-українських відносин у період буржуазно-демократичної революції 1848 р. в Галичині стала надзвичайно гострою.

13 квітня 1848 р. у Львові виникла польська «Рада народова», до складу якої увійшли представники поміщиків, духовенства і буржуазії. «Рада народова» була шляхетсько-буржуазним органом. В польському суспільстві в Галичині того часу визначилися три політичні напрямки: буржуазно-демократичний, ліберальний і консервативний. Буржуазні демократи відбивали інтереси молоді польської буржуазії, а ліберали — інтереси поміщиків, що ставали на шлях капіталістичного розвитку сільського господарства. І буржуазні демократи, і ліберали, і консерватори стояли на великодержавних позиціях відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Буржуазні демократи дивилися на селянство як на найважливішу силу в боротьбі за незалежну демократичну Польщу. Тому вповні можна погодитися з твердженням, що «ідея незалежності породила ідею демократії»¹⁰.

Керівна роль в українському національно-визвольному русі належала Головній Руській Раді, створеній 2 травня 1848 р. Вона мала буржуазно-ліберальний характер¹¹. Впливову роль в цій Раді посідало вище уніатське духовенство під керівництвом перемишльського єпископа Григорія Яхимовича, якого заміщав в обов'язках голови і фактично керував справами крилошанин М. Куземський. До формального виникнення Головної Руської Ради вище духовенство вирішило взяти український визвольний рух під свій контроль, надавши йому мирного характеру. 19 квітня 1848 р. графу Стадіону була вручена петиція, яка містила культурно-просвітительські вимоги. Якщо верхівка (і, зокрема, вище духовенство) Ради була виразником консервативних, австрофіль-

⁶ Там же. Докладніше про «Руську трійцю» див.: Г. Ю. Гербільський. Передова суспільна думка в Галичині. Львів, 1959; його ж: Розвиток прогресивних ідей в Галичині в I половині XIX ст. Львів, 1964.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 181.

⁸ M. V. Sala. Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846. Wien. 1867, стор. 102. М. Заля говорить так: «Граф Франц Стадіон не мав потреби винаходити українців у 1848 р. — він їх уже там застав».

⁹ J. Starghel. Rok 1848. Lwów, 1899, str. 217.

¹⁰ И. С. Миллер. Накануне отмены барщины в Галиции. Уч. записки Института славяноведения, т. I, М., 1949, стор. 143.

¹¹ Торжество..., стор. 221.

ських поглядів, то низові ради — окружні, деканальні, сільські, які склалися з рядових священників, вчителів, дяків, міщан та селян, мали більш демократичний характер. Вони підтримували безпосередній зв'язок з народом і знали краще його корінні потреби та сподівання.

15 травня 1848 р. почала виходити як орган Головної Руської Ради газета «Зоря Галицька». В ній опубліковано звернення до українського народу, в якому йшла мова про конституцію Австрії та її значення для 15-мільйонного українського народу, з якого на Галичину припадало приблизно 2,5 мільйона чол.¹² В той спосіб підкреслювалася національна єдність Західної України та Східної, тобто Наддніпрянської, а це мало велике історичне значення.

Проте сама програма діяльності Головної Руської Ради мала обмежений характер. Вона зводилася до організації культурно-національного життя українців Галичини, до захисту конституційних прав, зрівняння уніатської церкви в правах з римо-католицькою тощо. Суттєвим недоліком цієї програми була відсутність в ній вимог соціально-економічних перетворень, таких важливих для широких мас селянства¹³.

Головна Руська Рада була неспроможна виробити більш радикальну програму внаслідок своєї ліберально-буржуазної обмеженості¹⁴ та впливу реакційного вищого духовенства, яке надало українському національно-визвольному рухові австрофільську орієнтацію. Такій орієнтації сприяла, зрештою, і шовіністична політика польської «Ради народової», яка поставилася неприхильно до українського національно-визвольного руху. Бажаючи відігравати роль єдиного представника польського національного руху, борючись за автономію Галичини, а далі і за приєднання до майбутньої польської держави, «Рада народова» розгорнула широку кампанію проти українського національно-визвольного руху, не хтуючи при тому негідними засобами.

Щоб підпорядкувати собі цей рух «Рада народова» 23 травня 1848 р. утворила організацію «Руський собор» з полонізованої української шляхти і буржуазної інтелігенції. Органом цієї організації став «Дневник руський», а його редактором — колишній член «Руської трійці» Іван Вагилевич. «Руський собор», в якому впливову роль грали К. Ценглевич, князь Л. Сапега, граф Ю. Дзедушицький та інші, виступав нібито за українсько-польську згоду, а в дійсності вважав українське населення Галичини частиною польської нації, заперечуючи самостійний розвиток українського народу¹⁵. Така позиція була, на жаль, панівною в тодішній польській публіцистиці.

Прагнучи показати Галичину Європі як країну в національному відношенні монолітну, польська преса того часу заперечувала існування українського народу, причому не обходилося без погроз і залякування українців. Водночас в ній до нудоти писалося про згоду, любов і дружбу, лунав лозунг «свобода, рівність і братерство». Першість

¹² Слід відмітити, що тоді офіційним терміном на означення української національності був «рутенець». «рутенський» або «русин», «русинський». Число 15 млн. всіх українців в той час наводилося дуже часто у різних меморандумах, зверненнях, промовах тощо. В «Бесіді», що була видана в Перемишлі у 1848 р. з нагоди заснування Руської Ради в Дрогобичі 22 травня цього ж року говорилося про 2731 615 чол. українців у Галичині. Цікаво, що з того числа на землі за Саном припадало близько 700 тис. чол. українського населення.

¹³ Торжество..., стор. 221.

¹⁴ І. С. Міллер. Революционное движение и национальная борьба в Галиции в 1848 г. — Зб.: Революция 1848—1849 гг. М., 1952, т. I, стор. 407. Автор дуже влучно вказав на реакційний характер польських низових «Рад народоових», які стали органом польських поміщиків у Східній Галичині (стор. 408).

¹⁵ Торжество..., стор. 223; І. С. Міллер піддав справедливій критиці цю псевдоукраїнську організацію, яка була позбавлена підтримки народу. (Див.: І. С. Міллер. Революционное движение..., стор. 408).

в антиукраїнській кампанії впевнено утримував «Дзеннік народови». Ця газета грубо заперечувала, що українці і поляки становлять дві різні слов'янські національності. Вона зводила поняття національної приналежності до відмінностей в релігії, мовляв, українці і поляки — це лише два різні релігійні обряди. Посилаючись на антинаукову норманську теорію, газета твердила, що «не було племені, не було руського народу, а були лише поневолювачі слов'ян Русь і Рюрики, які користувалися скапдінавською мовою»¹⁶. «Дзеннік народови» називав українську мову діалектом польської, а український національно-визвольний рух вважав вигадкою графа Стадіона, графа А. Голуховського¹⁷ тощо.

Більш гнучку позицію в цьому питанні зайняла газета «Рада народова» — орган «Ради народовой». Проте це була лише тактика, і окремі неширі заяви цієї газети не могли приховати справжньої суті політики «Ради», яка фактично не відрізнялася від політики крикливо-демагогічного «Дзенніка народowego».

19 квітня «Рада народова» помістила відозву «Від Ради народовой до братів українців», в якій закликала до єдності і згоди¹⁸. На яких умовах ця єдність повинна була здійснитися, бачимо з відозви від 9 травня 1848 р., в якій українцям було обіцяно відбудову історично великодержавної Польщі¹⁹. В цій відозві є спроба виправдати мовчання з приводу українських питань, викладених в адресах від 18 березня і 6 квітня 1848 р. до австрійського імператора. У відозві було сказано категорично, що «українська народність не може мати інших потреб, ніж польська»²⁰.

Серед польських публіцистів, які намагалися довести українцям, що вони поляки, були Й. Супінський та І. К. Цибульський — «знавці» українського питання з «Дзенніка народowego». Й. Супінський радив українцям залишити спроби відродження української народності й мови, яку занедбали діди і прадіди, а прийняти польську і стати поляками в ім'я згоди між Польщею, Україною та Литвою²¹. В іншому місці Й. Супінський проголосував ідею злиття української народності з польською²².

Ще більш завзято проти українців виступав І. К. Цибульський в цій же газеті. Він зводив українське питання до проблеми селянства, яке не має жодного поняття про будь-яку народність і ставиться до поляків ворожо з класових мотивів та внаслідок підбурювання з боку священників і австрійських урядовців. Польський публіцист настільки захопився, що погресував верхівці уніатського духовенства капчуком і Сибіром, тріумфом православ'я та Миколи I²³, бажаючи вказати на

¹⁶ «Dziennik Narodowy», 25 березня 1848 р.

¹⁷ Граф А. Голуховський довго вважався польськими колами завзятим австрійсько-габсбурзьким чиновником. Його прозвали «шварцгельбором» (чорно-жовтий), а «Газета народова» (1848 р., № 147) називала його «Тартюф». Насправді, А. Голуховський проводив хитру політику, спрямовану на полонізацію Східної Галичини. Його можна справедливо назвати попередником політики партії «станьчиків», яка, починаючи з 60-х років XIX ст., зуміла добитися значної автономії для польських поміщиків і буржуазії в Галичині з допомогою цього ж графа А. Голуховського.

¹⁸ «Rada Narodowa», 19 квітня 1848 р. Пізніше «Рада народова» була переіменована в «Газету народову».

¹⁹ «Rada Narodowa», 10 травня 1848 р.

²⁰ Таку ж відозву до українців видала «Рада народова» в м. Станіславі. Вона зберігається в бібліотеці Академії Наук УРСР у Львові, фонд «Листівки». Ця відозва має дату 10 травня 1848 р., м. Станіслав.

²¹ «Dziennik Narodowy», 9 травня 1848 р.

²² «Dziennik Narodowy», 10 червня 1848 р. В цій статті Й. Супінський висловив одночасно свою віру в те, що гноблений віками народ Росії здобуде волю і, озброївшись сокирами, розправиться з аристократією та її посібниками — попами. Як знаємо, до сокири закликав народ Росії російський революційний демократ М. Г. Чернишевський.

²³ «Dziennik Narodowy», 27 травня 1848 р.

те, що з українсько-польських незгод матиме користь царське самодержавство. Подібні «доводи» зустрічаємо в тодішніх памфлетах та брошурах, яких була величезна кількість.

Як не дивно, але на подібних позиціях стояли і такі діячі, як К. Ценглевич²⁴ та Ю. Горошкевич. Їх діяльність в 30-х роках ХІХ ст. мала революційний характер, вони вели антикріпосницьку агітацію. К. Ценглевич в брошурі, виданій в 1848 р.²⁵, твердив, що «Польща між Одрою і Дніпром» має три народності: мазурську, руську, тобто українську, і литовську. Згадуючи такі магнатські роди, як Ходкевичі, Жолкевські, Острозькі, Потоцькі, Сапеги, Чарторизькі та ін., він називав їх українськими і вказував, що «в Польщі вони займали найвищі пости». Таким чином, поляки і неполяки тішились одним щастям і разом переборювали труднощі. Отже, К. Ценглевич стояв у 1848 р. на великодержавних позиціях, будучи прихильником так званої історичної Польщі 1772 р. Подібну позицію зайняв і Ю. Горошкевич. Зрештою, вони обидва знайшли місце в «Руському соборі» — організації, що складалася з полопофілів²⁶ і завданням якої було протидіяти Головній Руській Раді.

Ю. Горошкевич теж твердив, що Русь — це невід'ємна частина Польщі, яку він називав «спільною матір'ю поляків і українців». Він вважав, що уніати не були переслідувані поляками, тільки православними. Він негативно оцінював роль і особу Б. Хмельницького²⁷. Ю. Горошкевич стверджував: «кожний знає, що поляки розкинулись від Вісли до Дніпра, а назви Русь, русини були накинута варягами так, як сьогодні назви Галичина і галичани — німцями»²⁸.

Як бачимо, в Горошкевича що крок, то історична неточність. По-перше, польські поляни жили не над Віслою, а над Вартою, а руські поляни — над Дніпром довкола Києва, а зрештою, назву поляни зустрічаємо в усіх трьох слов'янських групах і походить вона від слова «поле». По-друге, назва Галичина походить від м. Галича, столиці Галицько-Волинського князівства, і австрійці лише германізували цю назву на «Галіцієн». Що ж до норманської теорії, яку визнавав Ю. Горошкевич і його сучасники, то слід сказати, що марксистська радянська історіографія давно її розвінчала²⁹.

Орган найбільш реакційних польських елементів «Польща», яку редагував краківський публіцист Г. Мецішевський, проводив, за його визнанням, страусову політику в українському питанні. В статті «Адрес жителів Галичини проти поділу Галичини на дві провінції»³⁰ Мецішевський признавався, що він українським питанням не займався, щоб цьому рухові не додавати сили. Консервативна партія великих землевласників, інтереси якої виражала газета, хотіла замовчати це питання. Газета вважала, що мова йде не про долю трьох мільйонів поневолених українців, а лише про честолобство 50—60 осіб, які хотіли виплисти на поверхню, користуючись загальним замішанням і хаосом. Ці особи мають на увазі не добро «рутенського народу», а власне. Проте

²⁴ В історичній літературі закріпилися неправильні відомості, що К. Ценглевич — українець. Цьому заперечує він сам. Див.: ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 1417, арк. 1. Про це свідчить також вся його діяльність, починаючи з 1848 р.

²⁵ «Dziennik Narodowy», 29 серпня 1848 р. та ін., а також окрема брошура: «Rzecz Czerwonogruska». Lwów, 1848.

²⁶ Це були так звані «gente Rutheni, natione Poloni», тобто за походженням українці, за національністю поляки, або, як їх поляки називали, «порядні русини».

²⁷ «Dziennik Narodowy», 14 вересня 1848 р. Ю. Горошкевич називав Б. Хмельницького «гайдамака», що в його розумінні означало «розбійник».

²⁸ Там же.

²⁹ Б. Д. Греков. Київська Русь. К., 1939.

³⁰ «Polska», № 36, 37, 38, 39, від 12 грудня 1848 р. Газета була настільки реакційною, що львівські друкарі відмовилися її друкувати. Див.: W. Z a w a d z k i. Dzienikarstwo w Galicji w roku 1848. Lwów, 1878, cz. II.

дали редактори газети були змушені визнати, що українське питання вже стоїть досить сильно на ногах і замовчати його не можна³¹.

Мецішевський відкидав версію пібито українське питання вигадав губернатор Галичини Ф. Стадіон. На його думку, «викликали його самі поляки, а уряд і губернатор використали це проти них і то вже тоді, коли воно існувало»³². Мецішевський пояснював ненависть українців до поляків тим, що «Рада народова» заперечувала відрубність українського народу.

Українсько-польський конфлікт «Польща» вважала суто мовним, який використали політичні спекулянти. Так, закидаючи «Раді народовій» те, що остання не визнавала українського народу, «Польща» сама робила цю помилку.

Однак серед польських діячів були і такі, які думали тверезо і не піддавалися впливу «ура-патріотів» з «Дзєнніка народowego» або «Ради народовой», а дивилися далеко вперед і радили поставитися серйозно до українського питання. До таких людей належав відомий організатор львівських ремісників К. Падух, що походив із Східної України. Виступаючи в прогресивній газеті «Прогрес», К. Падух писав: «В нашому власному інтересі є і повинна бути підтримка і піднесення української народності. Даремно будемо пробувати його полонізувати — цим зіпсуємо (змарнуємо) все. Сьогодні вже не час асимілювати народи. Навпаки, подаймо їм (українцям — *Б.В.*) братню руку у всьому, в цілому національному і соціальному розвитку, і пробудимо в них симпатію, і переконуємо їх, що думаємо широко, і тоді Польща не буде для них страшною і зненавидженою, і коли зростуть в силу, самі проголосять світові, що є тільки великою різновидністю польського племені»³³. Таким чином К. Падух вносив свіже повітря в надзвичайно затхлу атмосферу галицько-польського політичного середовища, вказував ширші обрії, які могли відкритися перед обома народами Галичини — українцями і поляками.

Крім К. Падуха, були й інші польські політики, вільні від шовіністичного запаморочення. Наприклад, В. К. Моравський закликав поляків, щоб, будучи самі вільними, шанували свободу інших народів³⁴, тобто він виступав проти шовіністів у польському національно-визвольному русі. До таких можна віднести Ю. Любомирського³⁵, Сапегу³⁶, але в нас нема змоги зараз займатися цим питанням.

Як же поставилась українська громадськість до всіх цих закидів, ворожих виступів, лицемірних заяв тощо, якими була так багата польська преса того часу? Українські політичні діячі і вчені давали відсіч польським тенденційним закидам, причому вони зберігали більшу поміркованість і такт у порівнянні з тим, що ми бачимо в польських публіцистів. Українські полемісти спиралися на історичні джерела і реальні факти. В цьому безсумнівна перевага українських полемістів. Ми зупинимось лише на деяких полемічних виступах.

Багато полемічного матеріалу можна знайти і в «Зорі Галицькій», що зрозуміло, адже ця газета була в той час єдиним друкованим українським органом і не могла не відгукнутися на ворожі виступи, що межували з лайкою³⁷. На критику «Дзєнніка народowego» № 2, який заперечував існування і народу, і української мови, відповів брошурую

³¹ «Polska» 12 грудня 1848, стор. 300.

³² Там же.

³³ «Postep», 1948, № 9.

³⁴ ЦДІА у Львові, ф. 180, оп. 2, спр. 6, арк. 29—30.

³⁵ Slovanský sjezd v Praze. Sbirka dokumentu. Praha, 1958. K vydání připravil dr. Václav Začec, стор. 351—352.

³⁶ I. Kieńiewicz. Adam Sapieha. Lwów, 1939, стор. 352. Slovanský sjezd..., стор. 354.

³⁷ «Зоря Галицька». В 1848 р. вийшло 33 номери, що разом становить 133 стор.

Теодор Леонтович, архіваріус кредитного товариства у Львові, секретар Головної Руської Ради³⁸. Спираючись на історичні джерела (літопис Нестора, роботи польських істориків А. Нарушевича, Й. Лелевеля), на думку знаменитого словака П. Й. Шафарика та ін., Т. Леонтович розбив реакційні і шовіністичні твердження газети «Дзеннік народова». Він вказував, що договори Київської Русі з греками вже в 907 і 911 рр. були написані руською мовою. Він згадав також літопис Нестора та «Слово о полку Ігоревім» — твори, які появилися за сотні років до того, як М. Бельський почав писати історію польською мовою (1575 р.). Як у світлі цих фактів можна говорити про якусь вищість польської мови та культури, — запитував він.

На заклик «Дзенніка народова» наслідувати Швейцарію, де дружньо живуть три народи, Т. Леонтович відповідав, що це — лицемірство польської газети, яка швейцарського прикладу не хоче застосовувати на практиці. Він (Леонтович) за Швейцарію, але не за Спарту³⁹, де б були пани і раби, тобто поляки і українці.

На захист прав українського народу виступив також відомий галицький історик того часу Антін Петрушевич, видавши спеціальну брошуру польською мовою⁴⁰. Петрушевич справедливо вказав на багато кривд, яких зазнав український народ від польської шляхти до 1848 р. Він робить такий висновок: «Коротко кажучи, в своїй власній батьківщині ми були чужинцями»⁴¹. Зберігся також чорновик короткої відповіді А. Петрушевича на польські видання⁴². Вживши псевдонім «Русин Галичанин»⁴³, А. Петрушевич критикував антиукраїнську кампанію польської преси, зокрема «Дзенніка народова». Він справедливо пояснював тяжкий стан українського народу в Галичині 5-віковим ярмом. Політика гноблення продовжувалася, на його думку, і за Австрії.

Проте Петрушевич вважав, що тепер, тобто в 1848 р., колонізація вже не має шансів на успіх. Головна Руська Рада діє, — продовжував він, — спираючись на народ, який слухає її. Автор радив польській газеті припинити марну справу, стати на ґрунт правди і тоді легше буде поєднати українців та поляків. Тут Петрушевич мав на увазі гасло польського поета Ю. У. Немцевича «О свята правдо, будь між нами», в якому той радив остерігатися брехні і фальсифікацій.

Достойну відсіч вигадкам і брехливій пропаганді польських реакціонерів дала Головна Руська Рада у зверненні до редакції «Ради народоваї» від 29 травня 1848 р.⁴⁴. Спростовуючи інсинуації 25-го і 26-го номерів цієї газети про те, що нібито Головна Руська Рада була створена як знаряддя придушення свободи, вона відповіла, що керувалася лише святістю свого обов'язку, щоб воскресити українську народність. Виикла вона не завдяки урядові, а завдяки конституції і духові часу. Головна Руська Рада стала свободою, а свобода не воює проти свободи. Повторивши відомі вимоги українців від 19 квітня 1848 р., Головна

³⁸ ЦДІА у Львові, ф. 180, оп. 2, спр. 6, арк. 2. Брошура Т. Леонтовича написана по-польськи: «Odpowiedz na artykul o nieistnieniu Rusinow, zamieszczony w Nr 2. «Dziennika Narodowego «przez «L» (4 стор.) № 2 «Дзенніка народова» появилася 25 березня 1848 р., а Леонтович написав свою брошуру в квітні 1848, однак зразу не міг її опублікувати. Див.: Odpowiedz..., Lwów, 1848, стор. 2 під текстом.

³⁹ У брошурі мова йде про Македонію, але зміст її вказує на соціальний устрій Спарти.

⁴⁰ A. Petruszewicz. Słów kilka w obronie ruskiej narodowości. Lwów, 1848, str. 55.

⁴¹ Там же, стор. 4.

⁴² ЦДІА у Львові, ф. 180, оп. 2, спр. 7, арк. 2, «Krótka odpowiedz na dawniejsze i teraźniejsze pisma polskie».

⁴³ О. І. Дей. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). Київ, 1969, стор. 326.

⁴⁴ ЦДІА у Львові, ф. 180, оп. 2, спр. 7, арк. 9—10.

Руська Рада заявляла, що не думає пропагувати ненависть, а хоче жити у згоді з поляками, як добрий сусід на одній землі.

Редакція «Ради народовой», продовжувалося в зверненні, вдалася до брехні, щоб кинути тінь на Головну Руську Раду і це тільки за те, що остання виступила за піднесення української народності, пригніченої так довго. Такими методами редакція «Ради народовой» лише шкодить справі єдності і згоди. Вона засуджує українців за те, чого так сильно бажає для поляків, отже, одне і те ж в українців називає реакцією, а в поляків — свободою.

Як бачимо, полеміка між українським і польським національно-визвольним рухом посилилася, що було не на користь для обох слов'янських народів. Незважаючи на це, все ж була зроблена спроба порозумітись між поляками та українцями на Слов'янському з'їзді в Празі на початку червня 1848 р. За дорученням Головної Руської Ради до Праги поїхали делегати І. Борисикевич, Г. Гинилевич і О. Заклинський. До цього представництва пізніше приєдналися делегати, що прибули з Відня. Українські представники не без впливу чеських делегатів стали на австро-славистську точку зору, згідно з якою Австрія повинна перебудуватися у федеративну державу, де слов'янські народи одержали б рівноправний статус з австрійськими німцями.

Пануючі в той час настрої і надії описав в своїх листах з Праги до Головної Руської Ради Гинилевич від 30 травня⁴⁵ і 9 червня 1848 р.⁴⁶

Як відомо, 7 червня 1848 р. в результаті польсько-українських переговорів у Празі була досягнута польсько-українська угода з 7 пунктів під назвою «Переговори українців з поляками в Галичині»⁴⁷. В цих пунктах мова йшла про забезпечення культурно-національної і політичної рівноправності українського народу в Галичині. Угода гарантувала рівноправність української мови з польською в школах і установах, залежно від більшості населення певного округу, зрівняння в правах представників усіх національностей і віросповідань, утворення спільної польсько-української національної гвардії, спільного сейму і виконавчої влади. Питання про поділ Галичини на дві губернії або провінції — українську і польську — залишалося в компетенції австрійського рейхстагу.

Знавець цього питання — український буржуазний історик І. Брик вважав, що «угода не мала ніяких конкретних наслідків і виявилася клаптиком паперу»⁴⁸. Проте він визнавав значення з'їзду в Празі для українців як школи національної свідомості і як акт пропаганди слов'янських вимог перед світом.

Польський історик В. Т. Віслоцький називає польсько-українську угоду єдиним реальним результатом празьких переговорів⁴⁹.

Більш оптимістично оцінює цю угоду чехословацька історіографія⁵⁰. Один з керівників польської групи на слов'янському з'їзді

⁴⁵ ЦДІА у Львові, ф. 180, оп. 1, спр. 2, арк. 13—14.

⁴⁶ Slovansky sjezd v Praze..., стор. 353—356; див. також «Діло», № 62, 63 за 1883 р. В обох цих звітах Г. Гинилевича є багато спільного, але є й різниця. Другий з них, від 9 червня 1848 р., багатший матеріалом про окремі слов'янські секції. В ньому яскраво виражена любов до рідної мови, до чого Гинилевича спрямовував приклад інших слов'янських делегатів і що він також підкреслює у звіті від 30 травня 1848 р.

⁴⁷ ЦДІА у Львові, ф. 180, оп. 2, спр. 16, арк. 8; Slovansky sjezd v Praze, стор. 314—315; «Діло», 1883, № 61.

⁴⁸ І. Брик. Вказ. праця, стор. 213.

⁴⁹ W. T. Wisłocki. Kongres Słowiański w Pradze w r. 1848 i sprawa polska. Lwów, 1927, str. 139.

⁵⁰ В. Жачек. З історії чехословацько-українських зв'язків. Братіслава, 1959, стор. 358.

Юрій Любомирський також вважав, що українське питання вирішено в Празі дуже вдало «щодо засади зрівняння в правах обох національностей і обох мов в Галичині»⁵¹.

Радянська історіографія вважає, що «це порозуміння було лише маневром для впливу на громадську думку. Ніякого практичного значення воно не набуло, і провідники польського національного руху повністю його ігнорували»⁵².

Ідея дружби і співробітництва між українським та польським народами зародилася задовго до революції 1848 р. Вже в повстанні 1830—1831 рр. брали участь і українці⁵³. Після повстання, яке мало великий вплив на польську і українську громадськість Галичини⁵⁴, українська молодь поповнювала польські революційні організації⁵⁵, а діячі «Руської трійці» підтримували широкі зв'язки з передовими польськими діячами⁵⁶. Можна впевнено сказати, що польська революційна демократія впливала на формування української суспільної думки⁵⁷. Відомо, що Ю. Госляр і Е. Дембовський діяли серед українського селянства на Самбірщині і Турчанщині⁵⁸, серед ремісників Львова. У Краківському повстанні 1846 р. брали участь і солдати австрійської армії — українці⁵⁹.

Таким чином, вже до революції 1848 р. існувало взаємне проникнення ідей, проводилася спільна революційна робота серед населення, розповсюджувалися відозви, заклики тощо⁶⁰. В польському і українському таборах серед обох народів були прихильники дружби і взаєморозуміння між українцями та поляками.

Під час революції 1848 р. в українському національно-визвольному русі знайшлися люди, які протиставили австрійській орієнтації Головної Руської Ради програму українсько-польського співробітництва і дружби. Правда, цих людей було небагато, а антиукраїнська політика польських панівних кіл не сприяла збільшенню їх числа, проте це не применшує їх історичного значення. Гідна подиву громадянська відвага і далекоглядність цих людей, які не побоялись іти проти течії і своїми ідеями випереджували свій час.

Одним з тих, хто вимагав тісного співробітництва з польським визвольним рухом на демократичній основі, був Антін Любич Могильницький. Він застерігав від розпалювання серед українського народу ворожнечі до поляків, тому що це було на користь австрійським бюрократам. Могильницький вважав, що для ліквідації абсолютизму і завоювання конституції, прав та свободи необхідне співробітництво

⁵¹ Slovanský sjezd v Praze., str. 351.

⁵² И. С. Миллер. Революционное движение..., т. I, стор. 410.

⁵³ K. Lewicki. Uniwersytet lwowski a powstanie listopadowe. Lwów, 1937.

⁵⁴ S. Kieniewicz. Konspiracje galicyjskie. Wrocław, 1950.

⁵⁵ Польські конспірації серед руських литомців і духовенства в Галичині в роках 1831—1846. ЗНТШ, т. 80, 82; J. Kozik. Wplywy polskie na kształtowanie się świadomości narodowej ukraińców w Galicji. «Studia historyczne», Kraków, 1967. У цій статті молодий польський історик показує чудове знання українського питання першої половини XIX ст. і широке знайомство з джерелами та літературою.

⁵⁶ Г. Ю. Гербільський. Розвиток прогресивних ідей..., стор. 172—179.

⁵⁷ И. И. Костюшко. Польская демократия I половины XIX ст. и освободительное движение украинского народа. — «Краткие сообщения Института славяноведения», АН СССР, № 13, стор. 36—37.

⁵⁸ В. А. Борис, И. М. Нефедов. К жизни и деятельности Ю. Госляра (1820—1852 гг.). — «Славянский архив», М., Изд-во АН СССР, 1959.

⁵⁹ И. М. Нефедов. О революционной агитации в частях австрийской армии накануне Краковского восстания 1846 г. и участие в нем украинцев. — Сб.: «Связи революционеров России и Польши в XIX—начале XX вв.», М., 1968, стор. 211.

⁶⁰ В. О. Борис. Антифеодална агітація в Східній Галичині.—«Архіви України», К., 1968, № 3; Багато цінних думок на тему польських впливів у справі формування національної свідомості українців в Галичині висловив Я. Козік у вищезгаданій статті.

і єдність українців і поляків⁶¹. Правда, А. Могильницький не довіряв повністю гарним словам польських демократів, але він радив українцям, виходячи з власних інтересів, не збільшувати собі ворогів. На його думку, найбільш небезпечний ворог українського народу — австрійська бюрократія⁶².

З поглядами Могильницького до деякої міри перекликалися погляди греко-католицького священика Т. Кілярського, який бачив найбільшу небезпеку для українців, поляків і слов'ян взагалі у німецькому «натиску на Схід» («Дранг нах Остен»). Вказуючи на включення до Німеччини земель Великого князівства Познанського, Кілярський передбачав агресивні дії німецьких загарбників за багато років наперед⁶³.

Ще вище, ніж А. Могильницький та Т. Кілярський, піднявся в своїй політичній програмі Василь Подолинський. Влітку 1848 р. він видав у м. Саноку «Слово перестороги» з метою замирення братніх слов'янських народів⁶⁴. В. Подолинський засуджував австрійську орієнтацію керівників Головної Руської Ради, вважаючи, що від Австрії Габсбургів українцям немає підстави очікувати чогось доброго.

Гідне уваги звернення «Українець до поляків», опубліковане у Львові з підписом «Федько з-над Полтви». Воно написане польською мовою і починається таким закликком: «Поляки! Ви нам колись сльози витискали з очей, а ми Вам сьогодні подаємо братню руку до згоди! — Русин».

Далі автор наводить резюме історії українсько-польських відносин, згадуючи кількавікову боротьбу обох народів, спроби поляків нав'язати українцям свою національність. Однак ця ворожнеча закінчилася поневоленням одного і другого⁶⁵. Тепер сходить зоря свободи⁶⁶, чи ж маємо сваритися для втіхи німця? Автор запевняє поляків, що українців, які хотіли б іти разом з німцями, менше ніж тих, які хочуть бути в дружбі і союзі з поляками на основі рівності і визнання прав нашої народності. Поляки повинні зрозуміти, що «українська народність не є загумінковістю, але так само, як Польща і інші, дочкою нашої спільної матері Слов'янщини. Поляки вчилися і вирости в культурному відношенні на латині, а українці — на грецькій мові»⁶⁷. Боротьбу між ними на життя і смерть спровокували єзуїти «цей упир у чорній сутані, що ссав Ваш мозок і кров, охопив Вас пересудами, і тому Ви погордили своїми братами». Він потоптав українську народність, тому «вічна ганьба і смерть цьому ордену»⁶⁸.

Подавши короткий нарис історії обох народів та характеристику вдачі українців і поляків, автор заявляє: «Близькі Москві мовою і обрядами, ми природні посередники між Польщею і Москвою, між Заходом і Сходом», і, продовжуючи цю думку, він пише: «лише ми можемо зав'язати вічний союз між Польщею та Росією, але не самодержавною і аристократичною, але республіканською та демократичною»⁶⁹.

⁶¹ Кореспонденція Я. Головацького в літах 1835—1849 (далі — Кореспонденція...), стор. 263—265.

⁶² Кореспонденція..., стор. 264.

⁶³ Там же, стор. 268.

⁶⁴ Ф. І. Стеблій «Слово перестороги» В. Подолинського. — «Український історичний журнал». К., 1966, № 12, стор. 46; Вперше звернув увагу на цей цінний пам'ятник політичної думки академік Василь Щурат в кн. «На досвітку нової доби», Львів, 1919, стор. 134—178; Ф. І. Стеблій вперше проаналізував «Слово...» з марксистсько-ленінських позицій.

⁶⁵ Rusin do Polaków, Lwów, 1848, str. 1.

⁶⁶ Мається на увазі конституційний лад в Австрії.

⁶⁷ Йдеться не тільки про мови, а взагалі про два основні культурні центри — римський і греко-візантійський, під впливом яких формувалася європейська культура і цивілізація.

⁶⁸ Rusin do Polaków, str. 2.

⁶⁹ Там же, стор. 3.

Автор звернення — послідовник слов'янської орієнтації, противник Німеччини. Він вважає, що «з'єднатися з німцем означало би бути дурним і зрадником української і польської народності та всієї слов'янщини». Поляки повинні визнати українську національність на основі рівності. Тому він радить не говорити до українців по-польськи, бо «мати Польща або невідома українському народові, або йому відома з поганого боку»⁷⁰. Він наводить таку конкретну програму польсько-українського союзу: «Лише діючи по-братерськи і те, що українське, віддаючи йому, усунете недовір'я і зв'яжете Україну з Польщею на вічні часи». Щойно тоді лозунг «свобода, рівність і братерство» набере реальної сили і тоді не буде нам страшний цар зі своїми солдатами і катами. Не страшний нам буде і німець зі своєю вічно голодною пашею, бо ж він користувався лише незгодою і сварливістю нашою і наших прадідів.

Вирішивши свої спори і незгоди, українці і поляки, сильні своєю єдністю і згодою, зможуть подумати і про решту своїх слов'янських братів і про спільну матір Слов'янщину, про її велике призначення, а змагаючись з Заходом у мистецтві і науках, піднімуть людство на вищий ступінь досконалості.

Як бачимо, в цьому невеличкому заклику-брошурі є багато прогресивних, цінних думок, викладена програма співробітництва та союзу двох близьких слов'янських народів. Автор справедливо засуджував єзуїтську реакцію, яка відіграла зловісну роль у житті українського і польського народів.

Надзвичайно цінне в цій відозві те, що автор таврує царизм і російську аристократію. Його ідеалом є республіканська, демократична Росія. Він виступає проти загарбницької політики німців щодо слов'янських народів, пропагує єдність слов'янського світу.

Ідейний зміст заклику свідчить, що автору не були чужі ідеї Яна Коллара. Останній передбачав, що через 100 років наступить слов'янська ера, яка завдаватиме тон і закони цивілізованому світові⁷¹.

Виникає питання, хто ж ховався під ім'ям «Федька з-над Полтви»? Псевдонім свідчить, що це був житель Львова. На жаль, більше нічого ми не змогли встановити.

Варто ще згадати одну відозву, яка була написана в 1848 р. і яку можна поставити поряд зі знаменитим «Словом перестороги» В. Подолинського. Ця відозва свідчить, що в українському суспільстві були люди дуже прихильні до польського національно-визвольного руху. Вони висували конструктивну програму справедливого вирішення українсько-польських протиріч. Доказом цього є рукопис, написаний польською мовою, під назвою «Умови згоди між Польщею і Україною»⁷². У цій відозві-заклику викладені основні вимоги українського народу, виконання яких могло б, на думку автора, стати основою не тільки згоди і дружби, але й польсько-українського союзу.

Подавши характеристику розселення українського народу, його чисельність (яку він оцінював у 15 млн.), автор пише, що українська територія може прогодувати і 60 мільйонів. Він засуджує зраду свого народу боярством, яке перейшло в ряди угорської і польської шляхти та російського дворянства.

Автор оцінював життєві сили польського і українського народів як приблизно рівні. Суворо засуджуючи оплот європейської реакції, «жаандарма Європи» — російський царизм⁷³, автор в той же час на-

⁷⁰ Rusin do Polaków, str. 4.

⁷¹ Ян Коллар. Дочь Слави. Сонет, 110.

⁷² ЦДІА у Львові, ф. 180, оп. 2, спр. 7, арк. 3—4. Заклик «Умови згоди...» не підписаний, а дата «1848» дописана на краю документу олівцем, іншою рукою.

⁷³ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 408.

давав великого значення російській мові і літературі, вважаючи, що вони зможуть допомогти розвитку і вдосконаленню української мови та літератури. Він радив використовувати також духовні скарби інших слов'янських народів — польського, чеського, сербсько-хорватського. Автор вірив у краще майбутнє російського народу, який, скинувши самодержавство, здобуде волю для себе і буде великодушним щодо менших народів. Польсько-український спір за кордони можна би, на думку автора, вирішити на основі волі населення спірних районів, застосовуючи добровільне переселення. Основною небезпекою для слов'янства автор «Умов згоди...» вважав німецьку політику агресії і германізації, яку особливо відчували на собі поляки. І тут можна дивуватися з великої політичної далекоглядності автора, який майже за 100 років наперед вказав на той західний кордон Польщі, який був встановлений в Потсдамі в 1945 р. Визначаючи західний кордон Польщі по лінії рік Ніса—Одра і до Балтійського моря, автор закликав польських патріотів боротися за Сілезію, за слов'янсько-польські землі на Заході і Півночі.

Таким чином автор «Умов згоди...» закликав поляків проводити політику, яку колись проводила династія П'ястовичів і зокрема Болеслав III в першій половині XII ст.

Є й слабкі місця у відозві, наприклад, надто велика віра в конституційну еру в Австрії, не зовсім правильна оцінка позиції царської Росії, яка нібито завдяки своїй могутності не потребувала союзів (це спростувала Кримська війна 1853—1856 рр.) тощо.

Але в цілому «Умови згоди...» свідчать про великий політичний розум автора, його такт і реалізм у багатьох питаннях.

Хто ж був автором цього заклику? Після довгих пошуків приходимо до висновку, що найбільш правдоподібним його автором був згаданий вже вище секретар Головної Руської Ради — Теодор Леонтович. Про це свідчить ідейний зміст його «Відповіді на статтю про неіснування українців», його почерк⁷⁴ і сам факт зберігання «Заклику» в матеріалах Головної Руської Ради, до яких він як постійний секретар мав постійний доступ.

Зрештою, хто б не був автором цього твору, не підлягає сумніву, що це є надзвичайно цікава пам'ятка політичної думки галицьких українців епохи революції 1848 р., яка істотно поповнює наші знання про політичну програму тих прогресивних сил в українському суспільстві, які чітко уявляли собі умови польсько-української угоди на основі рівності і справедливості в інтересах обох народів.

Нарешті, варто ще відзначити той важливий факт, що практичне співробітництво між українським та польським народами вийшло з самих низів цих народів, а саме — від українського і польського селянства, вірніше, від селянських депутатів у Віденському парламенті в 1848 р. Українські і польські селянські депутати в райхстазі захищали свої класові інтереси, виступаючи одностайно проти відшкодування за ліквідовану панщину, а також і в інших питаннях. В листі до Я. Головацького від 25 липня 1848 р. К. Блонський говорив про солідарність українських мужиків з польськими, підкреслюючи одночасно, що священники йдуть разом зі шляхтою⁷⁵.

Важливо відмітити і той факт, що 15 польських і українських селянських депутатів внесли 3 вересня 1848 р. на розгляд райхстагу

⁷⁴ ЦДІА у Львові, ф. 180. оп. 2, спр. 6, арк. 102—104; там же, спр. 16, арк. 7 і, здається, написана ним відозва в справі виборів від 30 травня 1848 р., арк. 1—3.

⁷⁵ Кореспонденція..., стор. 272.

проект, в якому, крім інших вимог, була також вимога поділити Галичину на дві губернії — українську і польську⁷⁶.

Отже, коли представники вищих верств та інтелігенції обох сторін лише говорили на цю важливу тему, селяни реалізували на практиці лозунг про доброго сусіда і підтримували одні одних в австрійському парламенті.

Підтвердженням прихильного ставлення польських селян Західної Галичини і окремих представників шляхти, які не заперечували права українців на самовизначення, є також так звана «Рекламація українців Галичини проти закиду, що вони є нібито лише польською групою», яка була подана в рейхстаг 25 серпня 1848 р. Там говорилось дослівно так: «Нас хочуть заперечувати польські реакціонери, але що стосується польсько-мазурської Західної Галичини і навіть думаючих поляків, то вони не заперечують нам, українцям Східної Галичини, нашу національність»⁷⁷.

Не можна не відмітити також, що ідея дружби і співробітництва між українським та польським народами знайшла свій найкращий вираз у спільно пролитій крові під час народного повстання у Львові проти воячини — 2 листопада 1848 р.

Серед вбитих і пораних під час барикадних боїв і обстрілу Львова знаходимо й українські прізвища, як, наприклад: Гриманьчук Теодор, Дзячишин Антоній, Демус Яків, Деркач Микола, Керничний (без імені), Козакевич Данило, Кульчицька Анастасія, Павлишин Матвій, Прокіп Степан, Серафим Ілля, Хом'як Ілля, Якимиха Микола та інші⁷⁸. Це були вихідці з простого народу, яких об'єднувала з польськими трудящими спільна боротьба за соціальне і національне визволення, за краще майбутнє.

Таким чином, буржуазно-демократична революція 1848 р. ознаменувалась в українсько-польських взаєминах великою активністю як з одного, так і з другого боку.

Незважаючи на перевагу ворожих тенденцій, в обох політичних таборах зустрічаємо діячів, які висували конструктивну програму згоди, взаєморозуміння і дружби між обома народами, що знайшло свій найкращий вираз у зверненні В. Подолинського «Слово перестороги», в анонімних «Умовах згоди між Польщею і Україною», у відозві «Українець до поляків» та ін.

Цю програму почали здійснювати українські і польські селянські депутати у Віденському парламенті, які спільно виступали за свої соціальні і національні інтереси.

Ще більш яскраво ідея дружби і співробітництва виявилася на барикадах Львова, у народному повстанні 1 і 2 листопада 1848 р., у спільно пролитій крові проти австрійської реакції.

1848 р. став для українського національно-визвольного руху новим, вищим етапом розвитку порівняно з періодом просвітництва 30-х років XIX ст.

⁷⁶ R. Rozdolski. Nowe dokumenty. — «Przegląd historyczny», Warszawa, 1962, Nr. 1, str. 127—128.

⁷⁷ ЦДІА у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 769, арк. 2.

⁷⁸ H. Bogdański. Pamiętnik 1832—1848. Kraków, 1971, str. 457—459. Wydanie i wstęp A. Knoła.

В. А. БОРНС

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПОЛЬСКО-УКРАИНСКИХ ОТНОШЕНИИ
ВО ВРЕМЯ РЕВОЛЮЦИИ 1848 г. В ГАЛИЦИИ**

Резюме

В статье дается характеристика политических партий и групп, образовавшихся в Галиции в результате буржуазно-демократической революции 1848 г.

Особое внимание автор обращает на прогрессивные силы украинского общества, ставившие своей целью взаимопонимание с польским национально-освободительным движением. В этой связи он выделяет А. Могильницкого, В. Подольского и других, которым была близка идея взаимопонимания двух братских славянских народов. В статье приводится интересное, неизвестное исторической науке обращение — «Условия соглашения между Польшей и Украиной», автором которого можно считать Т. Леонтовича.

Автор этого воззвания считал, что польско-немецкая граница должна проходить там, где она была установлена в 1945 г. благодаря исторической победе Советской Армии над немецким фашизмом.

ІСТОРИОГРАФІЯ

О. С. БЕЙЛІС

БОЛГАРСЬКА МАРКСИСТСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО ПРОБЛЕМИ ПЕРВІСНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ В БОЛГАРІЇ

В марксистській концепції болгарського історичного процесу, зокрема в творах Д. Благоева та його соратників, значне місце зайняла проблема капіталістичного розвитку Болгарії. Висунення на перший план цієї проблеми пояснювалося тим, що саме у вивченні її допускалася найбільш груба фальсифікація з боку буржуазних, народницьких та ревізійністських істориків, економістів і політичних діячів.

Проблема капіталістичного розвитку Болгарії тісно пов'язувалася Благоевим з генезисом нового способу виробництва, зокрема з питанням про первісне нагромадження капіталу. Починаючи з 90-х років він у своїх працях постійно повертається до питання про економічний переворот, який відбувався в країні після її визволення¹. Благоев прийшов до висновку, що Болгарія швидко йде по шляху капіталістичного розвитку.

Одночасно з цим він вважав, що болгарському народу ще доведеться випробувати усі муки, яких зазнали інші народи при народженні нового способу виробництва.

Найтяжчим періодом соціального розвитку Болгарії Благоев вважав період первісного нагромадження капіталу. На його думку, кожна країна, що вступила на шлях капіталістичного розвитку (в тому числі і Болгарія), пройшла через цей період.

Першу згадку про первісне нагромадження капіталу в Болгарії ми зустрічаємо в рецензії Благоева на книгу французького популяризатора робіт Маркса Гебріеля Девіля «Еволюція капіталу». Саме тут родоначальник болгарського марксизму висловив думку, що первісне нагромадження в Болгарії відбувається у величезних розмірах шляхом збільшення торгового і лихварського капіталу². Ще більш чітко визначив він час і джерела первісного нагромадження в Болгарії в статті, вміщеній у серпні 1903 р. в газеті «Искра». «Період з 1886 року, — писав Благоев, — це період найбільш грубого, безсоромного «первісного нагромадження капіталів». Саме з 1886 р. починається безсоромне пограбування громадських і державних земель та лісів, розкрадання державного банку, казни і позик, які нібито робилися виключно на будівництво залізниць і портів, не кажучи вже про пограбування мас лихварями, чиновниками та поліцією»³. Пізніше він ще раз уточнює дату, відносячи період інтенсивного первісного нагро-

¹ Д. Благоев. Що е социализъм и има ли той почва у нас? Съч., София, т. 1, стор. 427—513.

² Д. Благоев. Рецензия. Съч., т. 2, стор. 276.

³ Д. Благоев. Македонский вопрос. Болгария и русское правительство. Съч., т. 8, стор. 530.

мадження вже до 1892 р., коли промислово-землеробський собор в Пловдиві проголосив нову «соціальну політику»⁴.

В інших своїх працях Благоев показав форми і методи, що характеризували цей процес у 80—90-х роках XIX ст. Однак його помилка полягала в тому, що він завершальний етап первісного нагромадження вважав за його початок. Помилка ця зрозуміла, якщо врахувати, що у розпорядженні Благоева не було даних, які дали б йому змогу побачити основні ознаки цього процесу ще в кінці XVIII ст. У зв'язку з цим особливість первісного нагромадження в Болгарії він бачив у блискавичній швидкості, з якою воно там відбувалося⁵. Варто уваги, що в жодній з праць Благоева немає прямих вказівок на кінцевий етап процесу первісного нагромадження, але є такі, які свідчать про те, що, на його думку, цей процес не був завершений перед Балканськими війнами⁶.

Таке твердження суперечило аналізу соціально-економічного розвитку Болгарії в перше десятиріччя XX ст., який ми знаходимо у самого Благоева.

Важко припустити, що в країні, де процес відокремлення виробника від засобів виробництва зайшов далеко, де вже існували не тільки сформовані, але й організовані і протиставлені один одному два класи — буржуазія і пролетаріат — могло ще мати місце первісне нагромадження капіталу. Цілком ймовірно, що підставами для таких тверджень були нестача національного капіталу, тяжкі форми експлуатації трудящих і вся політика болгарської буржуазної держави.

Слідом за Благоевим деякі болгарські марксистки (К. Кирков, Г. Георгієв, Т. Петров, В. Коларов та ін.) вважали, що процес первісного нагромадження, який пібито почався в Болгарії з кінця XIX ст., відбувався надзвичайно прискореними темпами і був найбільш тяжким періодом соціального розвитку країни. Цьому питанню приділялась велика увага в статтях і усних виступах діячів тієї епохи. Ще в 1898 р. Г. Кирков показав ті процеси, які відбувались в кінці століття в економіці країни: розклад старих економічних основ, розорення дрібного виробництва і поява нових економічних форм — великого капіталістичного виробництва. Він яскраво змалював картину всевладного капіталу: «Капшук та його вільні і невільні захисники — це господарі Болгарії. Навколо нього концентрується все: від його імені співає священик, від його імені вчить вчитель, від його імені лютує збирач податків, від його імені брязкає зброя!»⁷.

Сила в капшучі, капшук — в силі!»⁷.

Первісне нагромадження здійснювалось за допомогою безсоромного грабунку, що заохочувався державою. «Грабіж — така найбільш яскрава характеристика періоду, в якому перебуває наша вітчизна і її соціальний розвиток. За допомогою грабежу, узаконеного і неузаконеного, болгарський капіталізм підноситься над руїнами старих форм ремесла і виробництва»⁸.

Бичуючи буржуазію за жорстоку експлуатацію народу, Кирков у 1902 р. теж стверджував, що Болгарія переживає період первісного нагромадження. «Цей період, — говорив він, — ознаменувався тим, що частина народу втрачає свої капітали, землю, засоби праці і все

⁴ Д. Благоев. Социалното развитие. Съч., т. 9, стор. 398.

⁵ Див.: там же, стор. 399.

⁶ Д. Благоев. Едрата индустрия и работническата класа в България. Съч., т. 12, стор. 545.

⁷ Цит. за ст. П. Георгиева. Бойният път на «Работнически вестник». «Известия на института по история на БКП», т. 3—4, София, 1958, стор. 10.

⁸ П. Георгиев. Бойният път..., стор. 11.

потрапляє в нечисленні руки, відбувається первісне нагромадження засобів в небагаточисельних, але економічно сильних руках»⁹.

Шкода, що ніхто з перших болгарських марксистів не зробив спроби більш точно визначити хронологічні рамки процесу первісного нагромадження в країні. Якщо Т. Петров і Г. Димитров вважали, що цей процес закінчився вже в кінці XIX ст., а на початку XX ст. почався посилений процес капіталістичного нагромадження, то Г. Кирков, як бачимо, всі економічні явища, які мали місце в Болгарії на початку 900-х років, пояснював процесом первісного нагромадження, що тривав, а Коларов наполягав на тому, що ще на початку 1915 р. Болгарія переживала період первісного нагромадження, який здійснила буржуазія «не стільки шляхом промислового прибутку, скільки грабежем багатств народу»¹⁰.

Розглядаючи це важливе питання, лідери болгарських тісняків, очевидно, виходили за рамки, визначені вказівкою К. Маркса про те, що первісне нагромадження створює передісторію капіталу і відповідного способу виробництва, для якого воно є вихідним пунктом¹¹.

Це питання в повному обсязі вперше поставив Благоев. Його учні не змогли остаточно вирішити питання стосовно до Болгарії. Сказане перш за все стосується хронологічних рамок самого процесу нагромадження. Вони ігнорували той факт, що елементи цього процесу, зокрема в тій частині, яка стосувалась утворення капіталів на докапіталістичній основі, з'являються в Болгарії вже в кінці XVIII ст. і особливо після Кримської війни. Тільки нерозробленістю в буржуазній історико-економічній літературі питання про роль внутрішньої і зовнішньої торгівлі в Болгарії в епоху Відродження і тих доходів, які одержали болгарські купці як від торгівлі, так і від лихварських операцій, можна пояснити те, що перші болгарські марксистичні не побачили в цьому форми первісного нагромадження капіталу. Разом з тим В. І. Ленін з усією виразністю підкреслив, що «первинною формою капіталу завжди і скрізь був капітал торговий»¹². Він показав, як торговий і лихварський капітал в російському, наприклад, селі у другій половині XIX ст., не перетворюючи сільського виробника в найманого робітника, не підпорядковуючи його працю, «відбирає у нього не менше додаткової вартості, ніж капітал індустріальний — бере у робітника»¹³.

Навіть болгарські марксистичні, які звертали увагу на конкретні явища в болгарській економіці, мабуть, не надавали їм належного значення. Так, Георгієв говорив (1902 р.) про сільських чорбаджіїв як про лихварів і торговців, в касах яких нагромаджувались «селянські муки і селянський піт»¹⁴. Однак він вважав, що до звільнення Болгарії сільських чорбаджіїв було ще мало і що тільки з утворенням буржуазної держави «розвинувся сильний торгово-лихварський клас, який диктує свою волю в селі»¹⁵.

⁹ Г. Кирков. Осигуряване народоуправлението и народните свободи. Избр. произв., т. 1, София, 1950, стор. 267.

¹⁰ В. Коларов. Икономическата политика на социалдемократията. Избр. произв., т. 1, София, 1955, стор. 250. Твердження Ж. Натана, начебто «всі болгарські марксистичні... вважали, що період первісного нагромадження капіталів тривав до кінця XIX ст.», є зовсім необґрунтованим. (Див.: Ж. Натан. Марксистическата икономическата мисъл в България през периода на капитализма. Трудове на Висшия икономически институт, «Карл Маркс», кн. 1. София, 1956, стор. 122). Навіть в 1927 р. Коларов твердив, що «цей історичний процес в економічно слабо розвиненій Болгарії ще триває, хоч і в інших формах». (В. Коларов. Союзът на работниците и селяните. Избр. произв., т. 2, стор. 179).

¹¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 675.

¹² В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 1, стор. 456.

¹³ Там же, стор. 439.

¹⁴ Г. Георгієв. Селските чорбаджии. Избр. произв., София, 1953, стор. 76.

¹⁵ Там же, стор. 77.

Факти, однак, вказують на те, що торгово-лихварська буржуазія в Болгарії оформляється вже до кінця XVIII ст., набуваючи пізніше все більшої сили і значення¹⁶. Було б неправильним приписувати, що весь процес первісного нагромадження до звільнення можна звести лише до нагромадження болгарами коштів.

Йдучи за своїм вчителем, учні Благоева також завершаючий етап первісного нагромадження вважали за його початок. Більше, ніж інші, до правильного розуміння цього питання наблизився Т. Петров, який вважав, що процес первісного нагромадження в Болгарії «не при допомозі виробництва і без його продовжується досить тривалий час». Він пояснює це тим, що Болгарія набагато пізніше від інших країн вступила в промислову фазу розвитку, коли засоби виробництва значно удосконалились і ускладнились, а їх застосування у виробництві вимагало надзвичайно великих коштів¹⁷.

Отже, справа в тому, що кошти, які були зібрані в країні за столітній період первісного нагромадження, в кінці XIX ст., коли вже був здійснений гігантський прогрес в галузі науки і техніки, виявилися явно недостатніми для того, щоб перейти до фабричного виробництва. В Болгарії нижчі форми виробництва вже не могли поступово розвиватись у вищі, як це було в деяких західних країнах. Тут був необхідний стрибок, здійснити який можна було лише при наявності крупних капіталів. А їх в країні не було. «Ось чому в нас, — відзначав Петров, — період нагромадження капіталів є настільки тривалим, ось чому виробництво в нашій країні в більшій своїй частині перебуває ще в нижчих формах»¹⁸.

Але навіть в таких умовах, як про це писав Г. Димитров, на початку XX ст. відбувався посилений розвиток капіталізму в Болгарії, де «за допомогою інземного і частково національного капіталу виникали сучасні капіталістичні підприємства, будувались залізниці і пристані»¹⁹. З 800 промислових підприємств, які існували в країні на початку століття, 56 мали капітал від 100 до 500 тис. левів, а 94 — від 500 тис. до мільйона і навіть більше²⁰. Ці дані свідчать, що Болгарія, незважаючи на всю слабкість свого економічного розвитку, на початку XX ст. вийшла за рамки первісного нагромадження капіталу.

Таким чином, хоч Благоев та інші болгарські марксистки не могли пов'язати первісне нагромадження капіталу з епохою національного відродження, їм належить безперечно заслуга постановки і обґрунтування питання про виникнення, розвиток цього процесу в Болгарії.

У період між двома світовими війнами розвиток марксистської історичної науки в Болгарії йшов шляхом, який проторував Д. Благоев. В ідеологічній боротьбі, що точилася в історичній науці, міцнів і розвивався марксистський напрям. Г. Бакалов, Т. Павлов, Ж. Натан і ті з прогресивних вчених, хто близько примикав до них (М. Димитров та ін.), в умовах фашистської диктатури успішно розробляли найважливіші питання болгарської історії.

З другої половини 30-х років все більше стала виявлятися тенденція до відкритої фашизації болгарської історичної науки. В своїх працях з болгарської історії відомі буржуазні вчені — хто з ваганням

¹⁶ «Чорбаджії, — пише Косев, — в гонитві за великою наживою зайнялись лихварством, яке в той час, коли капіталістичні відносини були ще недостатньо розвинені, дуже поширилося. (Новая история Болгарии, Пер. с болг., М., 1952, стор. 116)

¹⁷ Т. Петров. Из кой път? Избр. произв. София, 1954, стор. 20.

¹⁸ Т. Петров. За «широкия» социализъм. Избр. произв., стор. 94.

¹⁹ Г. Димитров. Икономическото развитие на България, Съч., т. 1, стор. 285—286.

²⁰ Там же, стор. 278.

і стриманністю, хто відверто — проводили фашистські концепції. Реакційні вчені вже більше не наряджались в тогу «безпартійності», «надкласовості» і т. д.

Однак і менша частина буржуазних істориків, яка вистояла перед натиском фашистської ідеології, виявилась нездатною до глибоких досліджень. Їх роботи несли на собі знак песимістичного агностицизму. В цьому особливо виразно проявлялась криза буржуазної історичної науки в Болгарії. Відомий болгарський філософ С. Гановський (Трудін) правильно вказав, що одна з причин цієї кризи полягала в суперечності між багатими досягненнями в збиранні фактичного матеріалу і методологічними основами буржуазної науки — її ідеалізмом, метафізикою та ін.²¹

В цих умовах поява праці Ж. Натана з економічної історії Болгарії (1938) мала велике значення для дальшого розвитку марксистської науки. Значних успіхів досяг Натан у застосуванні діалектично-матеріалістичного методу у вивченні економічної історії, що дозволило йому показати специфічний характер болгарського феодалізму і ремесла, двояку роль, яку відіграв лихварський і торговий капітал в епоху Відродження, показати початковий етап розвитку капіталізму ще до звільнення та ін. Він правильно поставив питання про роль торгового і лихварського капіталу в економічному розвитку Болгарії в епоху Відродження.

Однак Натан не приділив достатньої уваги з'ясуванню способів, якими користувався капітал, щоб прибрати до своїх рук ремісничє виробництво. Більш повне висвітлення цього питання дало б можливість показати, що «лихварство, — як образно писав К. Маркс, — живе ніби в порях виробництва, подібно до того як боги Епікура жили в міжсвітових просторах»²².

У своїх передвоєнних творах Ж. Натан зробив спробу виявити джерела нагромадження капіталу, які необхідні для виникнення процесу первісного нагромадження в Болгарії до її звільнення.

Значно зріс інтерес до соціально-економічних проблем болгарської історії після перемоги соціалістичної революції в Болгарії. Особливо це стосується питань генезису капіталізму і первісного нагромадження. При їх вирішенні болгарські історики могли спиратись і на праці радянських авторів.

Соціально-економічна проблематика, як і раніше, продовжувала займати центральне місце в працях Ж. Натана. Важливе значення мала розробка цих питань про історичні умови виникнення мануфактури і виявлення джерел, необхідних для капіталістичного виробництва. Розробляючи більш детально питання про два шляхи нагромадження вільних коштів (шляхом нагромадження лихварського і торгового капіталу), Натан все ж мав сумніви щодо виникнення процесу нагромадження в Болгарії до російсько-турецької війни 1877—1878 рр., оскільки він проходив там не так, як це описано у Маркса у першому томі «Капіталу»²³. Така аргументація була малопереконливою, — адже цей процес може набирати різних форм. Ще Маркс відзначав, що історія первісного нагромадження капіталу «в різних країнах має різне забарвлення, проходить різні фази в різному порядку і в різні історичні епохи»²⁴. Ось чому Ж. Натан, поставивши важливе питання, не дав його вирішення.

²¹ Трудін. Криза в буржуазній науці. «Звезда», кн. 1, 3, 4, София, 1932.

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 148.

²³ Ж. Натан. Марксистско-ленинское учение за общественно-экономическое формирование. София, 1946, стор. 278.

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 677.

Глибоке вивчення джерел і їх марксистсько-ленінський аналіз дали змогу болгарським історикам ще до середини 50-х років зробити деякі інші висновки.

В 1954 році Натан опублікував статтю, в якій стверджував, що період з кінця XVIII ст. і до звільнення Болгарії є початковим етапом процесу первісного нагромадження. Значний інтерес являє також його аналіз деяких особливостей цього процесу в болгарських умовах²⁵.

Згодом точка зору Наташа хоч і з деякими варіаціями стала переважною в болгарській історичній літературі. На жаль, питання первісного нагромадження не одержало потрібного висвітлення в колективній, узагальнюючій праці з історії Болгарії (1954 р.), в якій відбиті як успіхи, так і окремі недоліки болгарської історичної науки.

Серйозної уваги заслуговує розпочата в 1956 р. спроба Д. Косева розглянути деякі особливості процесу первісного нагромадження в Болгарії порівняно з західноєвропейськими країнами. Він прийшов до висновку, що вже в кінці XVIII ст. в Болгарії почався процес первісного нагромадження, який тут відбувався значно повільніше і в більш обмежених розмірах, ніж в інших європейських володіннях Туреччини, не кажучи вже про західні країни. Для болгар, на думку Косева, «основним джерелом нагромадження грошей були торгівля і лихварство»²⁶. Але як справедливо підкреслює Натан, не можна було недооцінювати і процесу нагромадження капіталу шляхом промислової діяльності²⁷.

Якщо у болгарських істориків немає розходжень щодо визначення початку первісного нагромадження, то їх точки зору на відокремлення виробника від засобів виробництва, розшарування селянства, як, зрештою, і на аграрну проблему в цілому, суперечливі (Д. Косев, Ж. Натан, Хр. Христов, Х. Гандев, С. Димитров, В. Мутафчиева, Б. Цветкова та ін.).

Більшість з дослідників (і в першу чергу Косев) поділяють думку В. Коларова, за якою «багато чифликчийських земель були викуплені болгарськими селянами і до часу російсько-турецької війни в Болгарії вже була значна верства дрібних землевласників»²⁸. Але, як справедливо зазначає Ж. Натан, ніхто до цього часу не навів доказів, які б підтверджували розміри землі, що належала селянам, питому вагу самостійних селянських господарств²⁹.

²⁵ Ж. Натан. Към въпроса за първоначалното натрупване на капитала в България. Известия на икономическия институт, кн. 1—2, София, 1954.

²⁶ Д. Косев. Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XX в. «Исторически преглед», кн. 3, 1956, стор. 37.

²⁷ Ж. Натан. История економического развития Болгарии. Перев. с болг. М., 1961, стор. 180. Цьому питанню присвячені також роботи інших болгарських авторів. Х. Гандев. Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането. «Исторически преглед», кн. 4, 1954; Х. Гандев и Н. Тодоров. Из истории развития промышленного капитализма в Болгарии в период турецкого ига. — «Вопросы истории», № 7, 1957; З. Златанов. Очерк върху развитието на текстилната промишленост в България. Трудове на Висшия икономически институт «Карл Маркс», кн. 2, София, 1954; С. Цонева. Към въпроса за разложението на еснафските организации у нас през периода на Възраждане. «Трудове на Висшия институт за народностопанство в гр. Варна», кн. 1, 1955—1956; Х. Хинков. Работническият въпрос в занаятчийското производство през епохата на турско робство. «Трудове на института за социални проучвания», т. 4, 1948. Значення цих робіт для з'ясування проблеми первісного нагромадження далеко не рівнозначні. У деяких з них, як, наприклад, в статтях З. Златанова, С. Цонева і Х. Хинкова, допущені певні неточності і помилкові положення.

²⁸ В. Коларов. За истинска демократическа конституция на Народна република България. Избр. произв., т. 3, стор. 311; Д. Косев. Новая история Болгарии. М., 1952; його ж. Към изясняване на някои проблеми от историята на България. «Исторически преглед», кн. 3, 1956; Х. Гандев. Към въпроса за периодизацията на българската история. «Исторически преглед», кн. 3, 1951; С. Димитров. Към въпроса за отменяването на спахийската система в нашите земи. «Исторически преглед», кн. 6, 1956.

²⁹ Ж. Натан. История економического развития Болгарии, стор. 123.

У зв'язку з проблемою первісного нагромадження важливого значення набуває питання про відокремлення виробників від засобів виробництва. Тут також є розходження в питаннях, наскільки інтенсивним був процес обезземелення селян. Але навіть ті автори, які, як наприклад Натан, визнають, що обезземелення селян у період розкладу турецького феодалізму набуло масового характеру³⁰, не завжди пов'язують його з процесом первісного нагромадження.

Суперечливими виявились концепції і висновки, зроблені Х. Христовим і Х. Гандевим. В той час як Гандев пов'язував перехід до чифликчийського землеволодіння з зародженням капіталістичних відносин у сільському господарстві і розшаруванням селянства³¹, Христов продовжував розглядати чифлики лише як нову форму феодального землеволодіння, хоч і не заперечував, що вже у XVIII ст. створювались передумови для зародження капіталістичного способу виробництва. Правильно стверджуючи, що не всяке обезземелення селян було проявом так званого первісного нагромадження³², Христов не показав, однак, відмінностей між майновою і господарською перівністю, яка не була пов'язана з розвитком капіталістичних відносин і класовим розшаруванням селян, викликаним проникненням капіталістичних відносин у сільське господарство.

Проблема первісного нагромадження привернула увагу Н. Тодорова. Здається, вперше в історичній літературі ним висловлено судження, згідно з яким первісне нагромадження взагалі не обов'язкове, хоч і становить епоху в історії людства, яка утвердила капіталістичний спосіб виробництва в основних країнах світу, а разом з тим і світову суспільно-економічну формацію³³. Тодоров розглядає його тільки як систему обставин, покликаних до життя ще в дитячій стадії капіталізму з метою прискорити створення необхідних умов для утвердження капіталістичної формації. Такі умови склались, на його думку, тільки в тих країнах, які називає Маркс в XXIV розділі першого тому «Капіталу» (Іспанія, Португалія, Голландія, Франція, Англія). В цих країнах державна влада широко здійснювала насилля, необхідне для прискорення перемоги капіталістичних відносин над феодальними. Дотримуючись цієї логіки, довелось би заперечувати процес первісного нагромадження і в таких країнах, як Італія, Росія, Німеччина, США, Японія та ін., лише тому, що про них не згадується у відповідному розділі «Капіталу».

Розглянемо, що сам Маркс розумів під первісним нагромадженням. Для цього цей процес означав «лише експропріацію безпосередніх виробників, тобто знищення приватної власності, яка ґрунтується на власній праці»³⁴. Власне ця, за визначенням Маркса, жаклива і тяжка експропріація народних мас створює пролог історії капіталу, який включає цілий ряд насильницьких методів, з яких в «Капіталі» розглянуті лише «епохальні методи», що, очевидно, не єдині³⁵.

На питання, чи існували інші форми експропріації безпосередніх виробників, ніж в Англії, Маркс у першому примірнику листа до В. Засулич відповідав: «Щоб експропріювати землеробів, немає потреби вигнати їх з землі, як це було в Англії та інших країнах, так само не-

³⁰ Ж. Натан. История экономического развития Болгарии, стор. 123.

³¹ Х. Гандев. Зараждане на капиталистически отношения в чифликото стопанство. София, 1962.

³² Хр. Христов. Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България. «Исторически преглед», кн. 3, 1961, стор. 87, 102.

³³ Н. Тодоров. По някои въпроси за экономического развитие и за зарождането на капитализма в българските земи под турско владичество. «Исторически преглед», кн. 6, 1961, стор. 104.

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 715—716.

³⁵ Там же, стор. 716—717.

має потреби знищити спільну власність указом. Спробуйте більше певної міри відбирати у селян продукти їх сільськогосподарської праці, — і, незважаючи на вашу жандармерію, вам не вдасться прикувати їх до їх полів»³⁶.

Подібний процес міг бути реальним і для Болгарії в умовах турецького панування. Тодоров вважає, що не можна говорити про первісне нагромадження капіталу, коли немає в наявності жодного з методів первісного нагромадження, названого в «Капіталі», тому що не досягається основний результат первісного нагромадження — ствердження капіталістичного способу виробництва як панівного³⁷. Визначаючи з застереженням, що процес експропріації селянства все ж мав місце, він наполегливо підкреслює, що в Болгарії до звільнення капіталістичний спосіб виробництва не став панівним. Однак цей факт не суперечить тому, що вже з кінця XVIII ст., тобто з часу стаповлення мануфактурної стадії, основним змістом соціально-економічного процесу болгарської історії є первісне нагромадження капіталу, яке тривало приблизно 100 років. Навіть в Англії процес первісного нагромадження почався ще до перемоги капіталістичного способу виробництва і закінчився багато десятиліть після його утвердження.

Можна погодитись з Тодоровим, що роль турецької держави в мобілізації капіталів була дуже незначною, але такий випадок не є чимсь винятковим. В Італії, наприклад, де процес первісного нагромадження почався раніше, ніж в інших країнах, роль держави уже в силу політичного роздрібнення країни була дуже обмеженою. В Болгарії ж велику роль відігравали торгівля і лихварство як головні джерела первісного нагромадження. В цьому відношенні певна аналогія існує між Болгарією і Росією³⁸.

Маркс розкрив механіку капіталістичного виробництва, показав, що все обертається там в зачарованому колі, з якого не можна вийти, якщо не припустити, що «капіталістичному нагромадженню передувало нагромадження «первісне...» — нагромадження, що є не результатом капіталістичного способу виробництва, а його вихідним пунктом»³⁹. Процес нагромадження згідно з Марксом виглядає «первісним», бо становить передісторію капіталу і відповідного йому способу виробництва»⁴⁰.

Ясно, що таку передісторію має капіталізм у всіх країнах, де він переміг, в тому числі і в Болгарії. Інша річ, що в Болгарії цей процес міг протікати дуже нерівномірно — повільно в кінці XVIII—на початку XIX ст. і дуже бурхливо у 80—90-х роках XIX ст., коли в країні вже завершився аграрний переворот.

Тодоров визнає, що якісний перелом, який забезпечив панування капіталістичного способу виробництва, відбувся після звільнення, коли Болгарія «за два—три десятиріччя зуміла досягнути швидкого розвитку продуктивних сил і значно випередити Османську імперію і Туреччину»⁴¹. Однак це не могло б відбутись, якби в Болгарії не було тривалого періоду первісного нагромадження. Невизнання процесу первісного нагромадження як такого, що об'єднує для всіх країн при переході від феодалізму до капіталізму, не тільки не полегшує генезису останнього, а й робить його (генезис) неможливим.

³⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 394.

³⁷ Г. Тодоров. Вказана праця, стор. 105.

³⁸ Зауважимо, до речі, що в Болгарії ще зовсім не вивчене питання про формування буржуазії із селянства, а разом з тим воно для першої половини XIX ст., особливо для 60—70-х років, як це показав Христов, становить значний інтерес. Вивчення цього та інших питань могло б значно просунути вперед вирішення проблеми первісного нагромадження.

³⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 674.

⁴⁰ Там же, стор. 675.

⁴¹ Г. Тодоров. Вказана праця, стор. 102.

В 1968 р. до проблем первісного нагромадження знову повернувся Ж. Натан. Критикуючи тезис про існування в Болгарії в кінці XVIII ст. і першій половині XIX ст. процесу первісного нагромадження, він звинуватив його захисників у тому, що вони нібито виходять з перемоги капіталізму в Болгарії ще до її звільнення⁴². Такий докір Натан висловлює не вперше⁴³. На безпідставність подібних тверджень вказав Д. Косев⁴⁴.

Однак не в цьому зараз суть питання. Відмовившись від своїх попередніх досить аргументованих поглядів на процес первісного нагромадження в Болгарії, Ж. Натан раптом повернувся до висновку Д. Благоева, що справжнім «періодом первісного нагромадження необхідно вважати перші десятиліття після звільнення»⁴⁵. До цього існували, на думку Натана, лише зародкові процеси, які він, очевидно, не схильний тепер відносити до періоду первісного нагромадження, хоч не так давно стверджував, що наведені ним дані про нагромадження капіталу шляхом торгівлі, лихварства і промислової діяльності (дійсно великі і переконливі) свідчать про розвиток процесу первісного нагромадження в Болгарії. «В цей період, — підкреслював він тоді, — існувала і інша умова первісного нагромадження капіталу, а власне утворився ринок робочої сили»⁴⁶.

Зрозуміти, що змусило Натана відмовитись від цієї точки зору, важко. В обґрунтування своєї нової думки він не навів переконливих доказів. Стверджуючи, що процес первісного нагромадження охопив «декілька десятиліть після»⁴⁷, Натан не вказує, коли він закінчується.

Більшість болгарських істориків схильні, очевидно, вважати завершенням процесу первісного нагромадження кінець XIX—початок XX ст., але таке визначення теж не одержало серйозного обґрунтування.

Можна зробити припущення, що Болгарія на початок XX ст. вийшла вже за рамки процесу первісного нагромадження. Одним з доказів цього є вступ Болгарії в 1901 р. в смугу промислової кризи. Це вже характеризувало її як капіталістичну країну. Таким чином, економічну кризу можна було б вважати завершенням епохи первісного нагромадження, яка почалася в Болгарії ще в кінці XVIII ст.

О. С. БЕЙЛИС

БОЛГАРСКАЯ МАРКСИСТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О ПРОБЛЕМЕ ПЕРВОНАЧАЛЬНОГО НАКОПЛЕНИЯ КАПИТАЛА В БОЛГАРИИ

Резюме

В статье подробно рассмотрены взгляды болгарских ученых-марксистов (Д. Благоева, К. Киркова, Г. Георгиева, В. Коларова и др.) на проблему первоначального накопления в Болгарии, высказаны замечания об изучении этого вопроса в НРБ в настоящее время.

⁴² Ж. Натан. Учението на К. Маркс и българската история. «Исторически преглед», кн. 3, 1968.

⁴³ Ж. Натан. Към въпроса за първоначалното натрупване на капитала в България, стор. 19—20.

⁴⁴ Безпідставним є твердження ніби деякі болгарські історики вважали панівною системою в Болгарії до звільнення капіталістичну систему. Такий погляд ніхто з болгарських істориків не підтримав. Підтримати такий погляд означало б заперечувати буржуазно-демократичний характер болгарської національної революції. Д. Косев. Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX в., стор. 27.

⁴⁵ Ж. Натан. Учението на К. Маркс и българската история, стор. 180.

⁴⁶ Ж. Натан. История экономического развития Болгарии, стор. 180.

⁴⁷ Ж. Натан. Учението на К. Маркс и българската история, стор. 16.

ПОВІДОМЛЕННЯ

А. І. ДОРОНЧЕНКОВ

РОЛЬ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ПРОФСПІЛОК БОЛГАРІЇ І СРСР У ВИРІШЕННІ ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ПРАЦІ В БОЛГАРСЬКІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ (1944—1952 рр.)

Питання про роль творчих контактів робітничого класу Болгарії і СРСР у вирішенні проблеми охорони праці в болгарській промисловості є частиною загальної теми про шляхи і методи використання трудящими НРБ передового виробничого досвіду радянського народу. Наукове значення цієї теми безсумнівне. Вивчення історії взаємозв'язків робітничого класу і профспілок двох братніх країн дає можливість показати інтернаціональний характер багатогранного досвіду першої у світі соціалістичної держави. На жаль, у дослідженнях, присвячених історії формування болгарського робітничого класу та виробничій діяльності професійних спілок в умовах соціалістичного будівництва, роль радянського досвіду у вирішенні завдань охорони праці на виробництві досі залишена без уваги¹, а в працях, що мають безпосереднє відношення до вивчення радянського досвіду в Болгарії, про неї йдеться дуже побіжно². Тому мета цієї статті — показати, як профспілки НРБ використовували радянський досвід у вирішенні проблеми охорони праці в післявоєнні роки.

Безпосередньо після перемоги Вересневого збройного повстання 1944 р. і звільнення країни від фашизму Болгарська держава не мала загальнонаціональної системи, яка могла б забезпечити відповідні умови праці на заводах, фабриках та в майстернях. В країні не існувало докладно розробленого і науково аргументованого державного законодавства з охорони праці. Народно-демократичний уряд на деякий час залишив у силі дію прийнятих до революції закону про гігієну і безпеку праці і закону про суспільне забезпечення, вилучивши з них найбільш реакційні положення, і додав ще кілька статей про захист виробничих інтересів робітників і службовців. Щоб забезпечити контроль за виконанням підприємцями цих законів, у червні 1945 р. при ЦК Загальної робітничої професійної спілки (ЗРПС) була створена Центральна комісія гігієни. Такі ж комісії виникли у місцевих синдикальних радах і на підприємствах. Інструкція про принципи діяльності комісій передбачала використання досві-

¹ Див.: История на профсъюзното движение в България. Профиздат, София, 1968; В. Георгиев. ОРПС в България, 1944—1947. Профиздат, София, 1967; Б. Калора. Двадесет години от Първия конгрес на Общия работнически професионален съюз. — В кн.: Профсъюзни летописи, кн. 4, Профиздат, София, 1965; Д. Шарлапов. Ролята на професионалните съюзи в строителството на социализма. 1948—1963. Профиздат, София, 1966 та ін.

² Див.: З. Златев. Ролята на българската работническа класа за създаване на социалистическа организация труда в промишлеността (1944—1947). — В кн. Профсъюзни летописи, кн. 5. Профиздат, София, 1966; А. Накоев. Връзките между българското и съветското профъзно движение през възстановителния период. Профсъюзни летописи, кн. 7. Профиздат, София, 1968; К. Ставчин. Ролята на съветска помощ и значението на съветския опит за строителство на социализма в България. — У зб. «Социалистическата революция в България», София, 1965; М. Т. Чижевський. Борьба Болгарской коммунистической партии за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу в режі першої п'ятирічки. Праці Одеського державного університету, т. 152, серія історичних наук. Випуск 9. Одеса, 1962; А. І. Доронченко. К истории болгарского рабочего класса и его интернациональных связей с трудящимися СССР (1947—1952). У зб. «Славянские исследования», Лениздат, Л., 1966 та ін.

ду радянських профспілок³. Контрольні функції на ненаціоналізованих підприємствах профспілки здійснювали спільно з державною Дирекцією праці за допомогою системи колективних трудових договорів (КТД) з підприємцями, правова суть яких була подібна до правової суті трудових договорів у радянській країні, що укладалися згідно з КЗпП 1922 р., і примирних комісій, створених на основі спеціального закону⁴. Право профспілок наглядати за виконанням вимог по охороні праці на підприємствах власного сектору було підтверджено і в угоді між Верховною господарською радою, ЗРПС і Спілкою промисловців, що називалася: «Про роль і завдання профспілкових комітетів»⁵.

Визначаючи разом з державою правові основи участі робітничого класу у боротьбі за поліпшення системи охорони праці, болгарські профспілки намагались докладно вивчити досвід радянських трудящих. Про це свідчить широке болгарсько-радянське профспілкове листування 1945—1946 рр. В процесі листування представники профспілок СРСР охарактеризували структуру і компетенції радянських органів виробничої безпеки. У 1946 р. болгарські профспілки неодноразово звертались до ВЦРПС з проханням надіслати профспілкову і технічну літературу, у тому числі книги з охорони праці і радянської системи соціального страхування.

У відповідь їм були надіслані книги (близько 100 назв). Серед них література з техніки безпеки і соцстраху («Охорона праці і техніка безпеки», т. I, II; «Трудове законодавство», «На допомогу суспільному контролеру», «Посібник по тимчасовій неспрацездатності», «Номенклатура законів по охороні праці і техніці безпеки у господарстві зв'язку», «Пам'ятка по техніці безпеки» та ін.)⁶. Одночасно ВЦРПС надала можливість болгарським профспілковим делегаціям ознайомитися з радянськими принципами і практикою організації безпеки праці безпосередньо на промислових підприємствах. Делегації ЗРПС (1945 р.), ЦК профспілок поліграфічної промисловості (1946 р.) та інші профгрупи, що відвідали автозавод ім. Й. В. Сталіна, 1-й підшипниковий завод, фабрики «Дукат» і «Скороход», 2-у зразкову друкарню, друкарню видавництва «Правда» й інші підприємства Москви і Ленінграда, побачили радянську систему охорони праці у дії⁷.

Інформацію про діяльність радянських профспілок і корисні консультації з питань профспілкової роботи представники болгарських профорганів одержали і в самій Болгарії у працівників Будинку болгаро-радянської дружби⁸. Виступи членів його лекторської групи на промислових підприємствах болгарської столиці («Болгарія», «Платно», «Орнор» та ін.) та на підприємствах окружних і околіських центрів про виробниче змагання в СРСР, роль радянських профспілок у соціалістичному будівництві, радянську систему соціального забезпечення і охорони праці завжди зустрічали жвавий інтерес болгарських робітників і службовців⁹.

Вивчаючи досвід СРСР, болгарські профспілки використовували його у практичній роботі як важливий соціальний орієнтир. Вони запроваджували у життя ті складові досвіду, які мали загальний характер і відповідали поточним завданням болгарського робітничого класу. Вони давали найбільшу віддачу при використанні їх на болгарському національному ґрунті.

Заходи 1945—1946 рр. у справі контролю за безпекою виробничих процесів були першими кроками народної влади у галузі охорони праці. Націоналізація про-

³ Централен държавен архив на НРБ (далі — ЦДА), ф. 55, оп. 1, арх. од. 522, арк. 57; Окръжен държавен архив — Бургас (далі — ОДАБ), ф. 58, оп. 1, од. зб. 1.

⁴ ОДАБ, ф. 58, оп. 1, од. зб. 1; «Държавен вестник», 13 травня 1946 р.

⁵ ОДАБ, ф. 58, оп. 1, од. зб. 2.

⁶ Центральний архів ВЦРПС (далі ЦА ВЦРПС), ф. 1, оп. 2, од. зб. 22, арк. 206, 207; оп. 3, од. зб. 14, арк. 144 та ін.; од. зб. 22, арк. 1, 144, 221—224; оп. 10, од. зб. 65, арк. 47, 106, 129; од. зб. 66, арк. 1—2.

⁷ ЦА ВЦРПС, ф. 1, оп. 2, од. зб. 22, арк. 265—268; од. зб. 14, арк. 23, 24, 99; оп. 10, од. зб. 66, арк. 1—2; А. И. Доронченков. Из истории интернациональных связей профсоюзов Болгарии и СССР (1944—1946). — Уч. записки Великолуцкого ГПИ, вып. 24, 1964, стор. 112.

⁸ Будинок радянсько-болгарської дружби був створений у Софії в 1946 р. у складі Групи радянських військ і припинив свою діяльність після підписання мирної угоди з Болгарією і виведення Радянської Армії. Див.: АМО СРСР, ф. ЮГВ, оп. 265706 спр. 11, арк. 1.

⁹ АМО СРСР, ф. ЮГВ, оп. 265704, спр. 15, арк. 132 та ін.

мисловості в 1947 р. і реконструкція виробництва, перехід в 1949 р. до виконання першої п'ятирічки зробили питання уніфікації трудового законодавства і єдиної системи виробничої безпеки більш актуальним¹⁰.

Намагаючись найбільш раціонально вирішити цю проблему, болгарські профспілки знову звернулися до досвіду радянського робітничого класу. У квітні 1949 р. голова ЦК ЗРПС Р. Дамянов брав участь як гість у роботі X Всесоюзного з'їзду профспілок. Своє перебування у радянській столиці він використав для зміцнення контактів з ВЦРПС і для зустрічі з Георгієм Дмитровим, що був на лікуванні в СРСР. Бссіда з Г. Дмитровим мала безпосереднє відношення до питання про вивчення радянського досвіду. Г. Дмитров наполегливо рекомендував реорганізувати болгарські профспілки і їх роботу з врахуванням досягнень професійних спілок СРСР. Він радив обмінятися з ВЦРПС групами керівних профспілкових працівників, що дало б змогу досконало вивчити і творчо використати радянський досвід професійної діяльності у практиці соціалістичного будівництва НРБ¹¹.

Рекомендації Г. Дмитрова були обговорені на скликаному наприкінці квітня 1949 р. позачерговому засіданні Секретаріату ЦК ЗРПС. Керівництво болгарських профспілок прийняло рішення звернутися до ВЦРПС з пропозиціями про обмін спеціалізованими делегаціями¹². Пізніше, коли були погоджені строки перебування радянської профгрупи в Болгарії¹³, Секретаріат ЦК ЗРПС створив комісії з організаційних питань трудового законодавства, охорони праці та інших видів діяльності, доручив їм узагальнити досвід роботи ЗРПС і підготувати матеріали до обміну думками з представниками радянських профорганів¹⁴.

Делегація ВЦРПС на чолі з А. П. Осиповим вилетіла в Болгарію 12 жовтня 1949 р. 14 і 15 жовтня відбулись її перші зустрічі з Секретаріатом і завідуючими відділами ЦК ЗРПС. Робота почалась з вивчення інформації про досягнення болгарських профспілок і з'ясування проблем, в яких вони потребували допомоги. До таких проблем належала і організація охорони праці¹⁵.

Діячі радянського профруху безпосередньо ознайомилися з працею центральною і низового апаратів галузевих спілок, побували на промислових підприємствах, зустрічались з робітничими колективами і керівниками профорганізацій. Зустрічі з болгарськими друзями проходили в обстановці взаєморозуміння і прагнення вивчити досвід один одного. Особливо корисними для болгарських профспілок були наради і конференції, що відбулись 11 та 28 жовтня, 1 листопада 1949 р. в ЦК ЗРПС.

На цих нарадах радянські представники підкреслили, що не вважають всю систему профспілкової роботи в СРСР ідеальною і розраховують на творчий підхід болгарських друзів до неї. Вони відповіли на численні запитання болгарських профпрацівників. Розповівши про структуру наших профспілок, представники ВЦРПС рекомендували ряду галузевих спілок НРБ (профспілки металістів та ін.) позбутись залишків цехового принципу своєї організації. На думку болгарських товаришів, корисними були рекомендації радянської делегації, що торкалися зміцнення колективних начал у керівництві ЗРПС, боротьби за підвищення продуктивності праці і поліпшення кваліфікації робітників, охорони праці і удосконалення системи соціального забезпечення. Зокрема, представник ВЦРПС А. С. Шевцова висловила думку про необхідність зобов'язати начальників виробництва (цехів та інших виробничих одиниць) нес-

---

¹⁰ У 1949 р. на одному з своїх засідань (Протокол № 55) Секретаріат ЦК ЗРПС констатував, що охорона праці в НРБ все ще перебуває у поганому стану. В Болгарії у цей час було лише 150 інспекторів праці. Окружні синдикальні ради і місцеві профорганізації, що захопились організацією соцзмагання, не здійснювали належного контролю за станом охорони праці. Див.: ЦДА, ф. 55, оп. 3, од. зб. 6.

¹¹ ЦДА, ф. 55, оп. 3, од. зб. 3.

¹² Там же.

¹³ Початково ЦК ЗРПС мав намір послати в СРСР свою делегацію наприкінці весни 1949 р. Потім було прийнято рішення обмежитися запрошенням делегації радянських профспілок. Див.: ЦДА, ф. 55, оп. 2, од. зб. 156 «б», арк. 72—74.

¹⁴ ЦДА, ф. 55, оп. 3, од. зб. 5.

¹⁵ ЦА ВЦРПС, ф. 1, оп. 6, од. зб. 6; ЦДА, ф. 55, оп. 2, од. зб. 156 «б», арк. 86; оп. 3, од. зб. 5.

ти повну відповідальність за безпеку трудових процесів, а контроль за станом охоро-ни праці передати профспілкам¹⁶.

У довідці з питань охорони праці, підготовленій радянською делегацією, відзна-чалось, що в НРБ все ще існує стара система, яка не відповідає соціалістичним по-няттям про охорону праці. Організація соціального забезпечення відірвана від про-мислових підприємств і не відповідає потребам робітничого класу. З метою подола-ня цього відриву рекомендувалось створити при ЦК ЗРПС і ЦР галузевих спілок відділи охорони праці і соціального забезпечення, а на підприємствах мати відповідні ради і громадських інспекторів праці, у міністерствах організувати відділи або при-значити відповідальних за стан виробничої техніки безпеки.

Радянська група вважала також доцільним налагодити на заводах і фабриках медичний догляд, систематично вести журнали нещасних випадків і проводити курси суспільних інспекторів праці і соціального забезпечення. Питаннями організації лі-кування грудящих, на думку радянської профгрупи, треба займатися не профспіл-кам, а Міністерству охорони здоров'я¹⁷.

Діяльність радянської профспілкової делегації, включаючи конференції у галу-зевих спілках і заключні бесіди у Виконавчому Бюро і Секретаріаті ЗРПС, дали змо-гу болгарським профспілкам по-новому оцінити свої досягнення, визначити найближчі завдання у справі удосконалення структури і форм праці Загальної робітничої про-фесійної спілки, з великою увагою поставитися до виконання профспілкових функцій з метою забезпечення виробничої безпеки¹⁸.

Радянська делегація ще була в Болгарії, а Секретаріат ЦК ЗРПС створив ко-місію для розробки пропозицій з метою проведення заходів по охороні праці і при-ступив до підготовки проекту указу про заборону понаднормової праці і визначен-ня умов функціонування нічних змін¹⁹. Пізніше проект був переданий до Президії Народних Зборів.

Після від'їзду групи А. П. Осипова²⁰ ЦК ЗРПС, проаналізувавши зауваження ра-дянських делегатів, підготував для ЦК БКП інформацію про стан ЗРПС. Він висту-пив з пропозиціями укрупнити профспілки і ліквідувати деякі з них (наприклад, проф-спілку пенсіонерів та інвалідів, профспілку кооператорів), усунути ряд проміжних ла-нок у профспілковому апараті, передати охорону праці і соціальне забезпечення у ведення Загальної робітничої професійної спілки.

Ряд засідань Секретаріату ЦК був присвячений обговоренню практичних заходів, що витікали з підсумків спільної праці радянських делегатів і болгарських профспіл-кових діячів²¹.

Визначну роль у уточненні функцій профспілок щодо забезпечення виробничої діяльності відіграли рішення Комуністичної партії і Народного уряду. Політбюро ЦК БКП спеціально вивчало діяльність ЗРПС. У прийнятому 2 березня 1950 р. рішенні «Про роботу Центральної Ради Загальної робітничої професійної спілки» ЦК партії накреслив ряд заходів у справі удосконалення структури профспілок, посилення їх взаємодії з державними органами і поліпшення керівництва соціалістичним змаганням. Підкресливши необхідність негайного усунення недоліків у плануванні і організації

¹⁶ ЦДА, ф. 55, оп. 3, од. зб. 6; оп. 7, од. зб. 7.

¹⁷ ЦДА, ф. 55, оп. 8, од. зб. 68, арк. 94—95.

¹⁸ ЦДА, ф. 55, оп. 3, од. зб. 6; оп. 7, од. зб. 7; ЦА ВЦРПС, ф. 1, оп. 7, од. зб. 22/V, арк. 15.

¹⁹ ЦДА, ф. 55, оп. 3, од. зб. 6. (Протоколи Секретаріату ЦК ЗРПС № 55, 56).

²⁰ Профспілки НРБ високо оцінили результати роботи радянської профделегації. 16 листопада 1949 р. вони писали голові ВЦРПС В. В. Кузнецову: «Ознайомлення з великим досвідом радянських робітників і викриття недоліків у нашій профспілковій роботі відкрили широкі можливості для поліпшення цієї роботи і для усунення зай-вих пошуків. Досвід радянських профспілок, що був переданий делегацією ВЦРПС і погоджений з нашими умовами, дає нам можливість сміливо і впевнено йти вперед у нашій дальшій діяльності. Ми ніколи не забудемо, що тепла товариська допомога, яка була надана вами, є виразом політики ВКП(б) і Радянського уряду... Оплатою за подану нам допомогу буде серйозне поліпшення цієї (за оригіналом — цілої. — А. Д.) праці наших профспілок». ЦДА, ф. 55, оп. 2, од. зб. 156 «б», арк. 84—85.

²¹ ЦДА, ф. 55, оп. 3, од. зб. 6. (Протоколи Секретаріату ЦК ЗРПС, № 57—63).

виробничої безпеки, Політбюро ЦК БКП вважало доцільним передати охорону праці і соціальне забезпечення у відання професійних спілок²².

Це рішення знайшло відбиття у прийнятій 6 березня 1950 р. 564-й постанові Ради Міністрів республіки про укладення колективних трудових договорів²³. П'ятий пленум Центральної Ради профспілок, який відбувся у тому ж місяці, прийняв рішення Політбюро ЦК БКП до виконання²⁴. А у січні 1951 р. Рада Міністрів прийняла 84-у Постанову, у відповідності з якою охорона праці перейшла у відання профспілок²⁵.

Реалізуючи рішення Політбюро ЦК БКП від 2 березня 1950 р., Центральна Рада профспілок розробила ряд радикальних заходів з метою поліпшення діяльності профорганізацій, зокрема удосконалення органів охорони праці. На основі спільного циркуляру ЦР ЗРПС і Міністерства праці від 23 травня 1949 р. про заходи у справі скорочення нещасних випадків і професійних захворювань²⁶ була розроблена і затверджена інструкція про устрій і завдання органів охорони праці. Вона передбачала створення відділів охорони праці при центральному керівництві галузевих спілок і комісій при окружних профспілкових комітетах. Керівництво ними і догляд за виконанням закону про правовий захист і технічну безпеку праці закріплювалось за Центральною Радою профспілок.²⁷

ЦР ЗРПС розробила законопроект про соціальне забезпечення. Влітку 1950 р. при ЦР ЗРПС були проведені 10-денні курси з питань охорони праці. На них навчались 80 чол. У грудні сьрвідділ Центральної Ради запропонував галузевим спілкам створити комісії по охороні праці на всіх підприємствах, де вони ще не були створені, і домогтися, щоб до них увійшли особи, які закінчили курси санітарів і виробничої гігієни²⁸. Всі ці заходи супроводжувалися копіткою працею на місцях, завданням якої було удосконалення техніки безпеки і охорони праці в межах усієї республіки.

Однак організація охорони праці тривалий час залишалась вузьким місцем у діяльності болгарських профспілок. Про це свідчить кількість травм у промисловості і на транспорті, що не зменшувалась. Тому секретар ЦР ЗРПС Н. Алексєєв, який був у лютому 1951 р. у Москві, погодив з ВЦРПС питання про приїзд у НРБ радянської профделегації спеціалістів по охороні праці²⁹.

Делегація ВЦРПС на чолі з В. Царьовим прибула у Софію у квітні 1951 р. Методи її діяльності були подібні до методів попередньої радянської делегації. На ряді нарад у ЦР ЗРПС представники ВЦРПС, відзначаючи досягнення НРБ в охороні праці, підкреслювали доцільність дальшої перебування апарату Центральної Ради болгарських профспілок і внесли ряд конкретних пропозицій щодо комплектування Управління охорони праці, поліпшення діяльності Інституту інспекторів праці і посилення контролю за виконанням підприємствами трудового законодавства³⁰. Діяльність делегації була дуже корисною, і на прохання болгарських профспілок її перебування в НРБ було продовжено до 10 липня. Пізніше у телеграмі на адресу ВЦРПС Голова ЦР ЗРПС Тодор Прахов висловив подяку профспілкам СРСР за допомогу, здійснену делегаціями А. Осипова і В. Царьова, виділяючи при цьому значення допомоги у галузі охорони праці і соціального забезпечення³¹.

²² Див.: Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и Политбюро на ЦК. Том IV, София, Изд. БКП, 1955, стор. 255—268.

²³ Див.: Сборник постановления и разпореджания на Министерския Съвет на Народната Република България. София, Държавно издателство «Наука и изкуство», 1950, стор. 207—209.

²⁴ ЦА ВЦРПС, ф. 1, оп. 7, од. зб. 22/1; ЦДА, ф. 55, оп. 5, од. зб. 2, арк. 2—26.

²⁵ Див.: «Известия на Президнума на Народното Събрание», 2 лютого 1951 р. № 10.

²⁶ Див.: ЦДА, ф. 55, оп. 3, од. зб. 9.

²⁷ Див.: Кодекс на труда. Сборник трудови закони, укази, постановления, разпореджания, правилници, наредби, инструкции и др. по трудовите отношения, осигуряването и пенсионирането. София, «Наука и изкуство», 1955, стор. 98—100.

²⁸ ЦДА, ф. 55, оп. 5, од. зб. 5; оп. 6, од. зб. 83.

²⁹ ЦДА, ф. 55, оп. 2, од. зб. 156 «б», арк. 158—159.

³⁰ ЦДА, ф. 55, оп. 8, од. зб. 21.

³¹ ЦА ВЦРПС, ф. 1, оп. 7, од. зб. 22/1, арк. 32—34, 59—62, 64, 68, 73.

Під час перебування у НРБ делегації на чолі з В. Царьовим і після її від'їзду ЦР ЗРПС розробила ряд основних документів профспілкового руху. До них належить підготовка проекту Статуту профспілок, проекту Кодексу про працю і ряд інших документів. На відміну від діючого законодавства, профспілки внесли до Кодексу про працю чимало нових положень, наприклад про заборону понаднормової роботи у принципі і дозвіл її у виняткових випадках не більше 150 год. на рік, заборона допуску до роботи нових робітників без ознайомлення з технікою безпеки, пільги неповнолітнім трудящим, обов'язкове використання трудящими щорічної відпустки, льоти робітникам нічних змін і робітникам, що працюють у тяжких умовах³².

Одночасно були розроблені і набрали чинності положення про інспекторів праці (серпень 1951 р.), положення про комісії по охороні праці при заводських, установчих і цехових профкомах (серпень 1951 р.), інструкція про вибори рад і комісій по державному соціальному забезпеченню (червень 1951 р.), інструкція про завдання делегатів по соціальному забезпеченню при профгрупах (травень 1951 р.), 466-а Постанова Ради Міністрів республіки від 13 червня 1952 р. про курортне лікування і відпочинок трудящих.

У листопаді 1951 р. уряд обнародував Кодекс про працю, а через місяць III з'їзд профспілок затвердив Статут професійних спілок Болгарії. Зміст цих документів свідчив про позитивне значення дружньої допомоги ВЦРПС болгарським профспілкам, про творче використання робітничим класом НРБ багатого досвіду радянських трудящих і їх профспілкового руху³³. Практика соціалістичного будівництва підтвердила висновок професійних спілок НРБ про те, що до кінця першої п'ятирічки робітничому класу республіки вдалося добитися рішучого перелому в організації системи охорони праці у всіх галузях народного господарства.

А. И. ДОРОНЧЕНКОВ

**РОЛЬ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ ПРОФСОЮЗОВ БОЛГАРИИ И СССР
В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМЫ ОХРАНЫ ТРУДА
В БОЛГАРСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ (1944—1952 гг.)**

Резюме

В статье освещается деятельность профсоюзов Народной Республики Болгарии, направленная на разработку основ трудового законодательства, улучшение условий и охрану труда рабочих болгарской промышленности, показана большая помощь советских профсоюзов в решении этих вопросов.

³² ЦДА, ф. 55, оп. 8, од. зб. 68.

³³ ЦДА, ф. 55, оп. 6, од. зб. 5. (Протоколи Секретаріату ЦР ЗРПС № 18, 29); Кодекс на труда. Сборник трудови закони., стор. 42—49, 86—98, 100—117.

БОЙОВІ ДІЇ 1-ї АРМІЇ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО В ПЕРІОД СІЧНЕВОГО НАСТУПУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ (1945 р.)

У роки другої світової війни збагатилася новими формами і зміцніла бойова інтернаціональна солідарність Радянського Союзу і Польщі. Свідченням цього було створення на території СРСР 1-ї Польської армії, яка разом з Червоною Армією пройшла славний бойовий шлях від Леніно до Берліна. Політичне значення бойової співдружності армій двох суверенних держав дуже велике. Воно відкрило нову сторінку в історії єдності трудящих обох країн, сприяло посиленню бойової співдружності у боротьбі проти спільного ворога — німецького фашизму.

Незважаючи на велике політичне значення теми, вона ще недостатньо висвітлена в радянській історіографії. Особливо це стосується дослідження спільних бойових дій радянських і польських з'єднань в окремих операціях у період 1943—1945 рр.

Не претендуючи на повне висвітлення теми, автор цієї статті поставив за мету показати бойову співдружність з'єднань і частин Червоної Армії і 1-ї армії Війська Польського, їх бойові дії між Віслою і Одером у січні 1945 р. на завершальному етапі визволення Польщі від німецько-фашистських загарбників.

Для розкриття теми автор використав матеріали архіву Міністерства оборони СРСР, опубліковані радянські і польські документи, радянські і польські мемуари, газетні та журнальні публікації тощо.

* * *

Найважливішою подією січня 1945 р. була Вісло-Одерська наступальна операція¹, проведена на польській землі. Вона здійснювалася силами 1-го Білоруського фронту (командуючий Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, член Військової Ради генерал К. Ф. Телегін, начальник штабу генерал М. С. Малинін) і 1-го Українського фронту (командуючий Маршал Радянського Союзу І. С. Конев, член Військової Ради генерал К. В. Крайнюков, начальник штабу генерал В. Д. Соколовський). У складі 1-го Білоруського фронту, вперше виконуючи самостійні завдання, вела бойові дії 1-ша Польська армія генерала С. Г. Поплавського². В статті ми розглянемо, головним чином, бойові дії 1-го Білоруського фронту і 1-ї Польської армії.

Бойові дії 1-го Білоруського фронту у Вісло-Одерській операції склалися з трьох етапів: перший (з 14 по 17 січня) — прорив Віслінського оборонного рубежу і визволення Варшави; другий (з 18 по 24 січня) — розвиток прориву і вихід до Познаньського оборонного рубежу; третій (з 25 січня по 3 лютого) — прорив прикордонних укріплених районів Німеччини і вихід на Одер³. Головний удар

¹ Операція спочатку називалась Варшавсько-Познаньською, однак пізніше вона одержала назву Вісло-Одерської. Див.: Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления. М., Изд-во АПН, 1969, стор. 613.

² M. Spruchalski. U podstaw kształtowania obronności Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. «Za wolność i Lud», 16—30 січня 1964 р.

³ Н. А. Антипенко. На главном направлении. Воспоминания заместителя командующего фронтом. М., Изд-во «Наука», 1967, стор. 224.

лід час прориву Віслінського рубежу планувалося завдати силами 5-ї ударної, 61-ї, 8-ї гвардійської армій та силами 1-ї і 2-ї гвардійських танкових армій. З-за флангу 61-ї армії на четвертий день наступу повинні були вводиться з'єднання 1-ї Польської армії, яка націлювалася на Варшаву з півдня⁴. 61-ша армія генерала П. А. Белова, підсилена однією гарматною і однією гаубичною артилерійською бригадами 1-ї Польської армії, у взаємодії з 1-ю Польською і 47-ю арміями повинна була наступати у загальному напрямку на Сохачів і частиною сил завдати удару на Варшаву з заходу⁵. Допоміжний удар завдавали з Пулавського плацдарму 69-а і 33-я армії, підсилені 9-м і 11-м танковими корпусами⁶. 1-а Польська армія, використовуючи успіхи 61-ї армії, повинна була форсувати Віслу на ділянці Гура Кальварія — Крулевські Ляс і наступати в загальному напрямку Гура Кальварія, Пясечню, Пястув і у взаємодії з 47-ю і 61-ю арміями оволодіти містом і районом Варшави⁷. На добу пізніше від 61-ї армії повинна була перейти в наступ 47-а армія, підсилена частинами 1-ї Польської армії: 5-ю гарматною, 3-ю гаубичною, 4-ю винищувальною протитанковими бригадами, артполком 3-ї піхотної дивізії, окремим важким танковим полком. Для забезпечення наступу 47-ї армії їй підпорядковувалась також 4-та польська змішана авіадивізія⁸. Тут же намічався наступ 2-ї польської піхотної дивізії⁹. Праворуч від 47-ї армії діяла 70-та армія 2-го Білоруського фронту¹⁰. Сили Військ Польського у складі 1-го Білоруського фронту в боях за Варшаву становили щодо особового складу 30%, близько 12% щодо танків і САУ, 25% щодо гармат і мінометів, 17% щодо літаків¹¹.

План наступу військ 1-го Білоруського фронту був складений так, що радянські війська виконували найважчу частину завдання. Їм треба було прорвати оборону ворога, зробити глибокий обхід Варшави з флангів і розгромити основні сили варшавського угруповання противника. Це свідчить про братерські почуття радянських воїнів до своїх польських товаришів по зброї. Польські воїни одержали можливість визволити столицю своєї Батьківщини¹². Для них це було справою честі і національної гордості, засобом вище підняти авторитет Війська Польського серед поляків і міжнародний авторитет Польщі в цілому. Рішення Радянського уряду ввести в бій 1-шу Польську армію як самостійне оперативне з'єднання і доручити їй визволити Варшаву мало серйозне оперативне значення. Однак головним було величезне політичне значення, політичний смисл цього рішення

Гітлерівське командування намагалося будь-що утримати Польщу. На її території було створено сім оборонних рубежів, ешелонованих на глибину до 500 км¹³. Найбільш підготовленим був перший Віслінський. Його обороняли головні сили групи армій «А»¹⁴, якою командував генерал Гарпе¹⁵. Цей рубіж складався з двох позицій, з'єднаних між собою ходами сполучення і підсилених густою мережею протитанкових

⁴ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — АМО СРСР), ф. 233, оп. 2356, спр. 425, арк. 92, 93.

⁵ АМО СРСР, ф. 418, оп. 10695, спр. 495, арк. 7.

⁶ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 7; Г. К. Жуков. Вказ. праця, стор. 613.

⁷ АМО СРСР, ф. 418, оп. 10695, спр. 495, арк. 6; ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 7; ф. 233, оп. 2356, спр. 425, арк. 156; Kazimierz Sobczak. Wyzwolenie Warszawy. Styczeń 1945. Warszawa, 1964, str. 85—87.

⁸ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 6.

⁹ Г. К. Жуков. Вказ. праця, стор. 613.

¹⁰ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 839, арк. 3.

¹¹ К. Sobczak, op. cit., str. 88.

¹² С. Г. Поплавский. Товарищи по борьбе. М., Воениздат, 1963, стор. 67.

¹³ 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., Воениздат, 1968, стор. 426.

¹⁴ Група армій «А» 25 січня була перейменована на групу армій «Центр», а колишня група «Центр» — на групу армій «Північ». Див.: Г. Гудеріан. Воспоминания солдата. Перевод с немецкого. М., Воениздат, 1954, стор. 393.

¹⁵ Дж. Фуллер зазначає, що в групі армій «А» було чотири армії. Див.: Дж. С. Фуллер. Вторая мировая война. Перевод с англ. М., Изд-во иностранной литературы, 1966, стор. 462. Автор наводить явно занижені дані. Загалом лише на фронті в Польщі було 30 дивізій, 2 бригади, гарнізон у Варшаві, до того близько 50 батальйонів у різних містах Польщі. Див.: Великая Отечественная война Советского Союза. Краткая история. Второе издание. М., Воениздат, 1970, стор. 463.

загороджень і мінних полів¹⁶. Безпосередньо перед 1-ю Польською армією оборонялися різні частини і підрозділи 9-ї армії гітлерівських військ¹⁷. Тут налічувалося понад 12 батальйонів чисельністю близько 14 тис. чол., 476 кулеметів, понад 300 гармат і мінометів¹⁸. У резерві в самій Варшаві було понад 6 батальйонів, підсиленних танками і САУ¹⁹. 1-ша Польська армія була готова вести самостійні бойові дії²⁰.

12 січня після сильної артилерійської підготовки, в якій брало участь понад 12 тис. гармат і мінометів²¹, у наступ перейшли війська 1-го Українського фронту, а 14 січня з Магнушівського і Пулавського плацдармів пішли вперед головні сили 1-го Білоруського фронту²². Наступ Радянської Армії, розпочатий на 8 днів раніше, ніж було заплановано²³, розвивався досить успішно. При підтримці з'єднань 16-ї генерала С. І. Руденко і 2-ї генерала С. А. Красовського повітряних армій головна смуга оборони гітлерівців була прорвана у першу ж добу. Це визнає колишній начальник гітлерівського генерального штабу генерал Гудеріан. Він пише: «12 січня 1945 року група військ росіян почала добре підготовлений наступ з передмостового укріплення біля Баранува²⁴... Прорив удався, і противник вклинився глибоко в нашу оборону»²⁵.

1-й Український фронт у перший же день наступу просунувся в глибину на 25 км, розширивши прорив до 60 км²⁶. За шість днів війська фронту просунулися на 150 км, визволивши великі міста — Кельце, Ченстохов та близько 1500 інших населених пунктів²⁷. Було розгромлено 4-ту танкову армію і завдано серйозної поразки 17-й армії німецько-фашистських військ²⁸. Не менш успішно наступали війська 1-го Білоруського фронту. Першими перейшли в наступ 69-та, 61-ша, 2-га гвардійська танкова армії, 11-й танковий корпус та ін.²⁹ Разом з 61-ю армією в прориві оборони брали участь польські артилеристи. Особливо відзначилися під час форсування річки Піліши 1-ша гарматно-артилерійська полковника І. Блонського та 1-а гаубична артилерійська полковника К. Вікентьєва бригади³⁰.

За два дні боїв ударні угруповання фронту просунулися на 25—45 км, розширивши прорив до 120 км³¹, оволоділи містом Радом і вели бої на підступах до

¹⁶ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 4.

¹⁷ Там же, арк. 6.

¹⁸ Боевые действия народного Войска Польского 1943—1945 гг. Перевод с польского. М., Воениздат, 1961, стор. 186.

¹⁹ K. Sobczak, op. cit., str. 222.

²⁰ АМО СРСР, ф. 233, оп. 548345, спр. 82, арк. 8—14; С. Г. Поплавский. Вказ. праця, стор. 76—77.

²¹ Edward Lenik. Współdziałanie Ludowego Wojska Polskiego z Armią Radziecką w czasie drugiej wojny światowej. Zeszyty naukowe WAP. Seria Historyczna. Warszawa, 1968, Nr. 19(56), str. 47.

²² АМО СРСР, ф. 233, оп. 2356, спр. 611, арк. 115; ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 38; Г. К. Жуков. Вказ. праця, стор. 615—616.

²³ Ставка Верховного Головнокомандування планувала почати наступ 20 січня. Але, зважаючи на просьбу наших союзників, які зазнали поразки в Арденах, підготовку і початок наступу було прискорено. Це врятувало війська союзників від розгрому. Див.: Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентом США и премьер-министром Великобритании, т. I. М., 1957, стор. 298—299.

²⁴ Баранув — населений пункт на східному березі Вісли. У радянській літературі цей наступ називається наступом з Сандомирського плацдарму.

²⁵ Г. Гудеріан. Воспоминания солдата, стор. 379.

²⁶ И. С. Конев. Удар с Сандомирского плацдарма. «Красная звезда», 12 січня 1965 р.

²⁷ Сообщения Совинформбюро, т. VIII. М., 1945, стор. 20, 22—24.

²⁸ А. Д. Багреев. Освобождение советскими войсками Польши в 1944—1945 годах. — «Вопросы истории», 1955, № 7, стор. 39.

²⁹ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 38; Великая Отечественная война Советского Союза. Краткая история. Второе издание. М., Воениздат, 1970, стор. 464—465.

³⁰ АМО СРСР, ф. 418, оп. 10695, спр. 518, арк. 13; Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943—1945. Wybór materiałów źródłowych. Warszawa, MON, 1964, t. II, cz. 2, dok. 28, str. 57, 58.

³¹ АМО СРСР, ф. 233, оп. 2356, спр. 661, арк. 127.

Гродзиск-Мазовецького та Жирардува, відрізавши німцям шляхи відходу на південний захід³².

Прорвавши оборону противника, частини, які наступали, 16-го січня захопили плацдарм на лівому березі Вісли по фронту 20 км і в глибину — 8—10 км, перерізали шосе Варшава—Модлін і підійшли до околиць Варшави з північного заходу³³. У боях під час форсування Вісли відзначилися 4-а винищувальна протитанкова артилерійська бригада полковника Дейніковського і 3-я гаубична артилерійська бригада полковника Скаковського 1-ї Польської армії, які взаємодіяли з 47-ю армією³⁴. З 16 січня військам, які наступали, більш активну допомогу почали надавати 16-та повітряна армія та 4-та польська змішана авіадивізія³⁵. Польський авіапункт «Краков» тільки 16 січня знищив і пошкодив 32 автомашини з вантажем і військами, 16 повозок, 7 артилерійсько-мінометних батарей, розсіяв і знищив до роти піхоти противника³⁶. Вихід радянських військ у тил Варшави з півночі і півдня створив загрозу оточення німецько-фашистських військ і умови для визволення столиці Польщі. Вже 16 січня німецьке командування почало поспіхом відводити свої головні сили³⁷.

Безмежною була радість польського народу і воїнів Війська Польського. Вони виявили щире повагу до радянського народу і його армії-визволительки, були сповнені гордістю від усвідомлення того, що і польські війська беруть участь у звільненні своєї Батьківщини. Ще 14 січня, висловлюючи думки і сподівання поляків, газета «Жеч Псполита» писала: «Ми чекали на той момент, коли велика Радянська Армія-визволителька разом з нашим Військом Польським піде на Захід, і визволені з гітлерівської неволі наші брати повернуться до нас. Сьогодні ми можемо сказати: тепер почалося!»³⁸. У шойно визволених районах населення з великою радістю зустрічало радянських воїнів. За дорученням жителів села Лясків селянин Осинковський заявив офіцерам 61-ї армії: «Тільки Радянська Росія може визволити Польщу... Прихід Радянської Армії багато хто розцінює як прихід свободи, як початок нового життя»³⁹.

Враховуючи винятково сприятливу обстановку, командування 1-м Білоруським фронтом змінило план введення в дію 1-ї Польської армії на четвертий день, як було намічено раніше. Польські частини почали наступ на третій день операції⁴⁰. З великим нетерпінням чекали польські воїни цього дня. Вони довго і ретельно готувалися до наступних боїв, старанно вивчаючи бойовий досвід Радянської Армії, щоб ще більше зміцнити «бойовий союз, скріплений разом пролитою кров'ю в боях з спільним ворогом — гітлерівським фашизмом», — згадує генерал С. Г. Поплавський⁴¹.

1-а Польська армія повинна була, завдаючи флангових ударів у південно-західному та північно-західному напрямках при одночасному наступі на Варшаву зі сходу (у взаємодії з частинами 47-ї і 61-ї армій), закінчити оточення, розгромити ворога і визволити столицю⁴². Для забезпечення успішного вирішення завдань польськими частинами радянське командування надало в їх розпорядження ряд переправ, наве-

³² АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 38; С. Кривошеин. Снова у польских друзей. — «Новое время», 1960, № 16, стор. 25.

³³ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 38.

³⁴ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 819, арк. 109.

³⁵ АМО СРСР, ф. 366, оп. 5170, спр. 4, арк. 21—26; ф. 402, оп. 9575, спр. 819, арк. 80.

³⁶ АМО СРСР, ф. 233, оп. 548345, спр. 181, арк. 26.

³⁷ Бутлар. Война в России. Мировая война 1939—1945. Перевод с немецкого. М., Изд-во иностранной литературы, 1957, стор. 256.

³⁸ «Rzeczpospolita», 14 січня 1945 р.

³⁹ АМО СРСР, ф. 418, оп. 10709, спр. 91, арк. 92—93.

⁴⁰ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 38; Sesja naukowa poświęcona wojnie wyzwolitej narodu Polskiego. Materiały. Warszawa, MON, 1959, str. 98.

⁴¹ С. Г. Поплавский. От Варшавы до Берлина. — «Военно-исторический журнал», 1959, № 9, стор. 72.

⁴² АМО СРСР, ф. 233, оп. 2356, спр. 499, арк. 2—4; Mieczysław Wziątek. Działania I Warszawskiego samodzielnego zmotoryzowanego batalionu rozpoznawczego w czasie ofensywy styczniowej 1945 r. Zeszyty naukowe WAP. Seria historyczna. Warszawa, nr. 19 (56), str. 76—77.

дених саперами Радянської Армії, і мостів, побудованих ними на Віслі, через які були переправлені танкова і дві артилерійські бригади⁴³.

Наступ 1-ї Польської армії почався 16 січня. На північ від Варшави на захоплені радянськими військами плацдарми на лівому березі Вісли переправилась друга піхотна дивізія⁴⁴. Тут їй, особливо 4-му піхотному полку, велику допомогу подали радянські гвардійські міномети «катюші»⁴⁵. Того ж дня 1-ша кавалерійська бригада (особовий склад її діяв як піхота) форсувала Віслу в районі Карчеза⁴⁶, а 6-а піхотна дивізія, переправившись через Віслу при підтримці дивізіона радянських бронепоездів, почала успішно наступати в напрямку головного вокзалу Варшави⁴⁷. В ніч з 16 на 17 січня переправились через Віслу основні сили армії: 1-а, 3-я, 4-а піхотні дивізії, танкові частини⁴⁸.

Виступаючи у тісній взаємодії, з'єднання 61-ї, 47-ї, 2-ї гвардійської танкової і 1-ї Польської армії змусили противника тікати⁴⁹. Вранці 17 січня частини 1-ї Польської армії ввійшли в місто і почали боротьбу за визволення його від варшавського угруповання ворога⁵⁰. На восьму годину ранку 2-а піхотна дивізія виірвалась до столиці з півночі⁵¹. Зі сходу до центра міста просувались частини 6-ї піхотної дивізії і 1-ї кавалерійської бригади⁵². З району Кемпи Радвановський на Варшаву наступала 1-а піхотна дивізія і опівдні вона ввійшла до міста⁵³.

У цей же час танковий взвод 1-ї танкової бригади зустрівся біля головного вокзалу з підрозділами 6-ї піхотної дивізії⁵⁴. Разом з танковою бригадою з півдня наступали 3-я і 4-а піхотні дивізії, які до полудня досягли районів Вежбна, Крьончки, Петрувек⁵⁵.

Одночасно з польськими частинами у місті вели бої частини 47-ї і 61-ї армій радянських військ⁵⁶. У ході боїв вони допомагали один одному. «Ми знали, що Радянська Армія на флагах обходить Варшаву величезними клинами, — згадує колишній офіцер 1-ї Польської армії М. Жукровський, — і раптом на вулиці Горнославській зустрічаємо розвідників-танкістів... Решту ночі вони були з нами і своїми радіостанціями забезпечували зв'язок нашому полкові. Коли згадуєш день визволення столиці, то завжди перед очима, мов живі, перші люди, яких зустрів на вулицях міста... радянські зв'язківці, друзі з танкової частини»⁵⁷.

Надвечір у результаті комбінованого удару радянських і польських військ столицю Польщі було визволено⁵⁸. Лише окремі, розрізнені групи фашистів, яким було відрізано всі шляхи до відступу, у ряді районів міста чинили опір польським частинам аж до вечора 18 січня⁵⁹. Командуючий 1-ю Польською армією рапортував Тим-

⁴³ С. Г. Поплавский. От Варшавы до Берлина, стор. 74.

⁴⁴ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 38; Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943—1945, t. II, cz. 2, dok. 8, 15, 17, str. 24, 36, 37.

⁴⁵ «Красная звезда», 17 січня 1964 р.

⁴⁶ Marian Dowb a. Armia i Naród. Warszawa, KiW, 1969, str. 36.

⁴⁷ Боевые действия народного Войска Польского, стор. 193.

⁴⁸ АМО СРСР, ф. 233, оп. 2356, спр. 443, арк. 79; Mieczysław Wziątek, op. cit., str. 78—79.

⁴⁹ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 839, арк. 52.

⁵⁰ АМО СРСР, ф. 233, оп. 2356, спр. 661, арк. 156.

⁵¹ Боевые действия народного Войска Польского, стор. 196.

⁵² Bronisław Bedn arz. Udział regularnych polskich formacji wojskowych w drugiej wojnie światowej. W dwudziestą rocznicę zwycięstwa. Warszawa, 1966, str. 61. Боевые действия народного Войска Польского, стор. 195—196.

⁵³ Archeon. Akta dywizji Piechoty im. T. Kościuszki, t. XXXIII. Warszawa, 1960, str. 67.

⁵⁴ Боевые действия народного Войска Польского, стор. 196.

⁵⁵ W. K o t o w i c z. Wojskowy chłop. «Gazeta robotnicza», Wrocław, 10 жовтня 1963. Боевые действия народного Войска Польского, стор. 197.

⁵⁶ Г. К. Жук о в. Вказ. праця, стор. 616.

⁵⁷ M. Z u k r o w s k i. Stałowy sojusznik. «Chłopska Droga», 19 січня 1958 р.

⁵⁸ «Правда», 18 січня 1945; Zarys historii Polskiego ruchu robotniczego. Wyd. drugie. Warszawa, KiW, 1962, str. 89.

⁵⁹ Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943—1945, t. II, cz. 2, dok. 24, str. 44; Edward L e n i k, op. cit., str. 48.

часовому урядові Польщі і Військовій Раді фронту: «Столицю Польщі Варшаву — визволено!»⁶⁰.

Під час вуличних боїв у Варшаві частини 1-ї Польської армії знищили значну кількість солдатів і офіцерів гітлерівських військ, а 800 чоловік взяли в полон. Було захоплено велику кількість складів з військовим майном і боєприпасами⁶¹. У цих же боях частини 61-ї і 47-ї армій знищили 6310 і взяли в полон 2750 солдатів і офіцерів ворога, знищили і захопили 37 танків і САУ, близько 120 гармат, 15 військових складів⁶². Втрати польських військ були незначними. За 20 днів 1945 р. вони втратили 79 чоловік убитими, 324 пораненими і 12 таких, що пропали безвісти⁶³. Це зрозуміло. Адже успішний наступ 61-ї, 47-ї, 2-ї гвардійської танкової армії примусив гітлерівські війська відступати, а 1-а Польська армія вводилася в бій, коли «по суті справи Варшавська операція. — згадує колишній командир 1-ї кавбригади Б. А. Радзіванович, — була вже виграна частинами Радянської Армії»⁶⁴.

Бої за Варшаву для частин і з'єднань Війська Польського стали великою бойовою школою. Це була перша операція в історії збройних сил нової народно-демократичної Польщі. 1-а Польська армія провела її як велике оперативне з'єднання. У цих боях молода армія виявила зрілість і майстерність. За умілі дії під час визволення Варшави наказом Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна за № 0111 від 19 лютого 23 частинам і з'єднанням було присвоєно назву «Варшавських», у тому числі одинадцяти польським: 2-й піхотній дивізії, 1-й окремій гарматній, 3-й гаубичній артилерійській, 1-й танковій, 1-й інженерно-саперній бригадам, 13-му самохідно-артилерійському полкові, 1-му окремому мото-розвідувальному, 6-му окремому мото-поптонному, 7-му окремому моторизованому, 3-му окремому мото-будівельному батальйонам⁶⁵. На честь визволення Варшави наказом Верховного Головнокомандуючого за № 223 від 17 січня військам оголошено подяку, а столиця нашої Батьківщини Москва салютувала переможцям⁶⁶.

Визволення Варшави викликало нове піднесення серед польського населення і Війська Польського. Зростало довіря до Радянського Союзу і його армії, зміцнювалась дружба між польським і радянським народами. Газета «Голос люду» писала, що польський народ вірив у перемогу і що запорукою цього «був міцний союз, сердечна дружба між польським народом і переможним могутнім Радянським Союзом, який несе визволення всьому світові»⁶⁷. Відмічаючи бойову єдність воїнів двох дружніх армій, газета «Польська Збройна» писала: «Радянські і польські частини ввійшли у Варшаву... Визвольна місія скріпила кров'ю братерство радянських і польських людей... які уміють любити свій народ і ненавидіти ворогів нашої Батьківщини. Варшаво! Подивимось на своїх солдатів-братів, які марширують твоїми вулицями»⁶⁸.

По всій країні відбувалися мітинги, зустрічі населення з радянськими і польськими солдатами. Звертаючись до кулеметників обслуги молодшого сержанта Сапронова 250-го стрілецького полку, бабуся Гелена Довбжек сказала: «Пийте каву, соколи, набирайте сили після бою і бийте проклятих фашистів»⁶⁹. Все це — свідчення довіря трудящих Польщі до Радянської Армії-визволительки. Вони ще раз переконалися, що радянські воїни, виховані Комуністичною партією у дусі пролетарського інтернаціоналізму, віддають усі свої сили, готові на будь-які жертви в ім'я свободи польських трудящих та інших народів, поневолених фашизмом.

Актом великого гуманізму було подання радянським народом допомоги багатостраждальній Варшаві і всьому польському народові. Через 10 днів після визволен-

⁶⁰ АМО СРСР, ф. 233, оп. 2356, спр. 443, арк. 73; *Wojna wyzwolenicza narodu Polskiego w latach 1939—1945*. Wyd. drugie. Warszawa, MON, 1966, str. 584—585.

⁶¹ E. Wysockiński, K. Kaczmarek. *Na szlaku walk i zwycięstw 1 Armii Wojska Polskiego*. — «Przegląd Wojskowy», 1953, nr. 10, str. 28.

⁶² АМО СРСР, ф. 233, оп. 548345, спр. 570, арк. 39—43, 112—143.

⁶³ *Wojna wyzwolenicza narodu Polskiego w latach 1943—1945*, str. 584.

⁶⁴ В. А. Радзіванович. Под польским орлом. М., Воениздат, 1959, стор. 60.

⁶⁵ АМО СРСР, ф. 388, оп. 8771, спр. 57, арк. 24, 25, 58; ф. 236, оп. 174764, спр. 2, арк. 69.

⁶⁶ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 839, арк. 165—166.

⁶⁷ «Głos Ludu», 18 січня 1945 р.

⁶⁸ «Polska Zbrojna», 19 січня 1945 р.

⁶⁹ АМО СРСР, ф. 416, оп. 10709, спр. 91, арк. 42, 43.

ня населення столиці одержало від народів Російської Федерації 30 тис. т зерна, Білорусії — 10 тис. т; Литви — 5 тис. т; України — 15 тис. т зерна, 1500 ц олії, 1 тис. ц цукру і спеціально для дітей 50 ц сухих фруктів⁷⁰. Була подана велика грошова допомога⁷¹.

На другому етапі Вісло-Одерської операції Ставка Верховного Головнокомандування уточнила завдання фронтам, які діяли на Одерському напрямку: 1-му Білоруському фронту — 2—4 лютого вийти до Одера, а 1-му Українському — вийти до Одера на південь від Мошно не пізніше 30 січня⁷².

Гітлерівське командування спробувало зупинити наступ військ. З цією метою воно перекинуло з Західного на Східний фронт одну третину всіх своїх сил⁷³, у тому числі 6-у танкову армію СС з окремими частинами армійського підпорядкування, двома штабами корпусів і чотирма танковими дивізіями СС, а також всю їх артилерію і переправні засоби⁷⁴. З Східної Пруссії — танкову дивізію «Велика Німеччина» і 5 дивізій⁷⁵.

У такій обстановці завдання 1-го Білоруського фронту полягало в тому, щоб швидким просуванням вперед не допустити розгортання резервів, які підтягав противник, і, розгромивши їх, продовжувати просуватися на захід. На правому крилі 1-го Білоруського фронту діяли 47-а, 2-а гвардійська танкова, 61-а, 1-а Польська армії, 2-й гвардійський кавкорпус⁷⁶. Частини 47-ї і 61-ї армій вийшли до річки Бзура, захопили ряд плацдармів і вели бої за їх розширення⁷⁷. 1-а Польська армія відповідно до директиви 00117/оп штабу фронту замінила частини 47-ї армії на рубежі Модлін—Печіски—Гловські. Разом з іншими частинами Радянської Армії вона прикривала розрив, який утворився між флангами 1-го і 2-го Білоруських фронтів⁷⁸. Вона мала завдання не допустити контрударів противника у фланг 1-го Білоруського фронту, здійснюючи одночасно марш у напрямі Бидгощ (Бромберг)⁷⁹. Її 1-а танкова бригада переходила у розпорядження 47-ї армії⁸⁰. 19 січня 1-а Польська армія почала виконувати поставлене завдання і 22 січня зайняла оборону однією дивізією на рубежі Дембі-Вельке—Модзерово—Влоцлавек. 47-а армія вийшла на рубіж Нешава—Ловічеські—Борзувек, а 61-а армія — Скібін—Загужіце⁸¹.

Рештки розгромлених 73-ї, 251-ї, 337-ї піхотних дивізій ворога і 16-ти батальйонів різного призначення, чинячи незначний опір, відходили на північний захід. Одночасно гітлерівське командування частинами 16-го і 2-го запасних армійських корпусів СС з складу заново сформованої групи армії «Вісла» намагалося зайняти рубіж Бидгощ—Накло (Накель)⁸².

Наступ військ 1-го Білоруського фронту тривав. 23 січня було оточено 62-тисячний гарнізон у Познані. Частини 47-ї та 2-ї гвардійської танкової армії, 2-го гвардійського кавалерійського корпусу вели бої за Бидгощ і Накло⁸³. В кінці дня Бидгощ — потужний опорний пункт противника у нижній течії Вісли — був визволений частинами 2-го гвардійського кавалерійського корпусу, передовим загonom 129-го стрілець-

⁷⁰ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9630, спр. 19, арк. 19; Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943—1945, t. IV, dok. 244, str. 644—645.

⁷¹ «Wolna Polska», 21 січня, 15 лютого, 15 березня 1945 р.

⁷² Г. К. Жуков. Вказ. праця, стор. 617.

⁷³ Б. Циммерман. Война на Западе. Мировая война 1939—1945. Перевод с немецкого. М., Изд-во иностранной литературы, 1957, стор. 85.

⁷⁴ Х. фон Мантейфель. Арденны. Роковые решения. Перевод с английского. М., Воениздат, 1958, стор. 300—301.

⁷⁵ Г. К. Жуков. Вказ. праця, стор. 617.

⁷⁶ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 42.

⁷⁷ Там же, арк. 41.

⁷⁸ Там же, арк. 58.

⁷⁹ АМО СРСР, ф. 233, оп. 2356, спр. 606, арк. 2; Archeion, t. XXXIII, str. 68.

⁸⁰ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 839, арк. 69; спр. 819, арк. 144, 152, 155; Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943—1945, t. II, cz. 2, dok. nr. 31, str. 63.

⁸¹ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 839, арк. 70.

⁸² Там же, спр. 929, арк. 43.

⁸³ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 743, арк. 11; спр. 819, арк. 148; Боевые действия народного Войска Польского, стор. 201.

кого корпусу 47-ї армії, 1-ї танкової і 8-го піхотного полку 1-ї Польської армії⁸⁴. Своїми головними силами 1-а Польська армія здійснила марш: 3-я дивізія — вздовж лівого берега Вісли на рубіж Влоцлавек—Гамбінек—Кушепс; 4-а дивізія — Венцловек—Хойни—Стжалі; 1-а дивізія — Маслянка—Валентоно—Любень; 6-а — Дембі—Мали—Лесна⁸⁵.

Взяттям Бидгощі закінчився другий етап Вісло-Одерської операції. З початку січневого наступу Радянська Армія і 1-а Польська армія прорвали на території Польщі 4 оборонних рубежі з 7, споруджених противником між Віслою і Одером⁸⁶. За десять днів боїв, з 14 по 24 січня, війська 1-го Білоруського фронту визволили сотні міст та інших населених пунктів і завдали гітлерівським військам величезних втрат, що становили: полоненими і вбитими — 117 700 чол., літаків — 243, танків і САУ — 750, гармат і мінометів — 4002, кулеметів — 10 000, бронетранспортерів — 381, автомашин — 6179, ешелонів з військовим майном — 29, складів з військовим майном — 229⁸⁷.

На третьому етапі Вісло-Одерської операції основні сили Білоруського фронту продовжували навальний наступ до Одера. Щоб забезпечити головні сили від можливих ударів з Східної Померанії, командуючий фронтом розгорнув на північ правий фланг фронту у складі 3-ї ударної, 1-ї Польської, 61-ї, 47-ї армії і 2-го гвардійського кавкорпусу⁸⁸. Згідно з директивою 00154/оп штабу фронту 1-а Польська армія 27 січня повинна була зайняти рубіж Безендорф—Добрш—Нови Ясинець, наступаючи далі на Семпольно. 3-а ударна армія в кінці 28 січня мала зайняти рубіж Віскітно—Міруцін, наступаючи далі на Венцборк (Фіндсбург)—Закшеєво (Бушдорф). 47-а армія наступала у північно-західному напрямку з поступовим поворотом на захід до моменту виходу в зазначені райони 1-ї Польської і 3-ї ударної армії⁸⁹. 61-а армія повинна була вийти на рубіж Вольскі Колоні—Брехтоль—Нікольсково⁹⁰. Поставлені завдання армії виконали успішно. Крім того, 47 армія передала свої позиції 1-ій Польській армії⁹¹.

28 січня командуючий фронтом директивами 00187/оп і 00194/оп уточнив раніше поставлені завдання. 47-а армія мала наступати в напрямку Валч (Дойч-Кроне)—Хошно (Арисвальде) і 4 лютого вийти до Одера і форсувати його. 1-а Польська армія — перейти у рішучий наступ в напрямку Велович (Гросс-Веллвіп)—Ястрове (Ястров)—Сухан (Шахан)—Відухове (Фіддіхов) і 6 лютого вийти до Одера. 3-а ударна армія забезпечувала фланг 1-ї Польської армії, а 61-а армія мала вийти на рубіж Грюнберг—Дранов⁹².

В ці дні війська правого крила 1-го Білоруського фронту вийшли до державного кордону Німеччини. Військова Рада видала спеціальне звернення до особового складу фронту. У ньому відзначались чудові перемоги військ фронту. Військова Рада звернулася також із закликом добити фашистського звіра на його землі, оволодіти оплотом фашизму — Берліном⁹³.

⁸⁴ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 44; спр. 819, арк. 163; Antoni Jasiński. Przełamanie Wału Pomorskiego. Warszawa, MON, 1958, str. 59.

⁸⁵ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 839, арк. 72.

⁸⁶ Перший оборонний рубіж — західний берег Вісли; другий — по західних берегах річок Бзура, Равка, Пилиця; третій — по лінії Торунь—Петркув—Конін і далі на південь по західному березі р. Варта; четвертий — по лінії Бидгощ—Познань—Острув; п'ятий — державний кордон Німеччини; шостий — так званий Померанський вал по лінії Щецинек (Нойштеттін)—Валч (Дойч-Кроне), Гожув-Велькопольські (Ландсберг); сьомий — західний берег Одера. Див.: В. А. Радзиванович. Вказ. праця, стор. 66.

⁸⁷ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9630, спр. 19, арк. 18.

⁸⁸ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 45; Г. К. Жуков. Вказ. праця, стор. 618; див. також: Г. К. Жуков. На Берлинском направлении. — «Военно-исторический журнал», 1965, стор. 14.

⁸⁹ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 48; Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1942—1945, t. II, cz. 2, dok. 55, str. 83.

⁹⁰ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 839, арк. 87.

⁹¹ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 48—51; спр. 839, арк. 77, 79, 81—83, 87, 90, 172.

⁹² АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 929, арк. 51; спр. 839, арк. 91—92, 175—176.

⁹³ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 839, арк. 173—174.

Це звернення мало дуже великий вплив і на воїнів 1-ї Польської армії. Їм належало вести бої за визволення старих пястовських земель. З цієї нагоди в частинах армії було проведено мітинги, збори, бесіди, видано спеціальні накази. Командир 6-ї піхотної дивізії полковник Шейпак писав у своєму наказі: «Солдати! Назавжди повалено тепер прикордонні стовпи на несправедливому кордоні 1939 року. Ви здійснили великий подвиг. За Вами визволена Батьківщина. Польські солдати разом з воїнами Радянської Армії внесли свій вклад крові і праці у справу визволення. Перед Вами стара польська земля Помор'є., яка сотні років була під ярмом ворога... Кожен крок уперед є будівництвом нової демократичної Польщі. Вперед на Захід!»⁹⁴. І польські воїни успішно виконали поставлені завдання.

Перед правим крилом фронту продовжували діяти такі частини і підрозділи противника: проти 2-го гвардійського кавалерійського корпусу і 1-ї Польської армії — частина сил 33-ї піхотної, 4-ї танкової дивізій, частини 15-ї піхотної дивізії СС «Латвія», бойова група «Йоахім», 8 інших бойових груп, до шести різних батальйонів; проти 47-ї армії — моторизований полк СС «Нормандія», 48-й полк моторизованої бригади СС «Нідерланди», частина сил 19-ї танкової дивізії, 11-й поліцейський полк СС, 4-й фортечний полк, окремий танковий батальйон, до семи різних батальйонів; проти 61-ї армії — бойова група «Ороцен», до п'яти різних батальйонів⁹⁵.

У цих боях 1-а Польська армія діяла в першому ешелоні, маючи самостійну ділянку⁹⁶. Виконуючи наказ командуючого фронтом, генерал С. Поплавський зосередив у 1-му ешелоні армії 1-у і 4-у піхотні дивізії, з якими взаємодіяли частини 2-го гвардійського кавалерійського корпусу⁹⁷ і 125-го стрілецького корпусу 47-ї армії⁹⁸.

Натхненні зверненням Військової Ради, частини фронту розгорнули ще більш навальний наступ. Кожний підрозділ прагнув першим вийти до кордонів Німеччини. 30 січня 47-а армія на всьому своєму фронті вторглась у межі Німеччини і вийшла до річки Гвада (Кюдлов)⁹⁹. 1-а Польська армія вступила на старі польські землі в районі Семпольне і Венцборк¹⁰⁰ і вела бойові дії на рубежі Штрассфорт, Дойч-Фір, Венгеречь. 3-а ударна армія одним стрілецьким корпусом забезпечувала її правий фланг¹⁰¹. 1 лютого частини 4-ї, 61-ї армій і 2-го гвардійського кавалерійського корпусу закінчили оточення противника в Піле (Шнайдемюль)¹⁰². 2 лютого частини 125-го стрілецького корпусу 47-ї армії у взаємодії з 4-ю польською піхотною дивізією оволоділи містом Швеція (Фройденфір)¹⁰³, а 3 лютого спільними зусиллями радянських і польських частин гітлерівці були вибиті з міст Злотув (Флатов), Ястроуве (Ястрів)¹⁰⁴. Армії правого крила 1-го Білоруського фронту впритул підійшли до головної позиції Померанського валу, а головні сили фронту вийшли на Одер і захопили на його західному березі дуже важливий плацдарм у районі Костшин (Кюстрин)¹⁰⁵.

1-а Польська армія протягом останньої декади січня розгромила 15-у дивізію СС, моторизовану бригаду «Нідерланди» і бойову групу «Родде»¹⁰⁶. Її частини і з'єднання знищили близько 1500 гітлерівських солдатів і офіцерів, підбили 15 гармат, 18 мінометів, вивели з ладу 60 автомашин, 25 мотоциклів, один літак, до 1000 гвинтівок

⁹⁴ 14 pp. dotarł do Łaby. Wspomnienia uczestników walk. Warszawa, MON, 1958, str. 60.

⁹⁵ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 839, арк. 177.

⁹⁶ M. Spychalski, op. cit., str. 8.

⁹⁷ Archeion, t. XXXIII, str. 68.

⁹⁸ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 878, арк. 11.

⁹⁹ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 839, арк. 96.

¹⁰⁰ Edward Lenik, op. cit., str. 48.

¹⁰¹ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 839, арк. 97.

¹⁰² АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 878, арк. 5, 12; спр. 929, арк. 55; Bronisław Bednagz, op. cit., str. 62.

¹⁰³ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 878, арк. 12; спр. 819, арк. 219; Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943—1945, t. II, cz. 2, dok. 86, str. 120; Gracjan Fiołkowski, Czwartacy. «Za wolność i Lud», 1—15 березня 1965 р.

¹⁰⁴ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 839, арк. 100; Wojna wyzwolenicza narodu polskiego w latach 1939—1945, str. 588—589; E. Wysokiński, K. Kaczkarek, op. cit., str. 30.

¹⁰⁵ Г. К. Жуков. Вказ. праця, стор. 619.

¹⁰⁶ С. Г. Поплавский. От Варшавы до Берлина, стор. 78.

і автоматів. Було захоплено 150 полонених, 10 гармат, 6 мінометів, 12 кулеметів, близько 100 гвинтівок і автоматів, 30 автомашин, 8 складів¹⁰⁷.

У ході січневих боїв війська 1-го Білоруського фронту розгромили 12 дивізій противника, 5 окремих бригад, 12 окремих полків, 98 окремих батальйонів¹⁰⁸. Було взято в полон 147 400 ворожих солдатів і офіцерів, захоплено 1377 танків і штурмових гармат, 8280 артилерійських гармат, 5707 мінометів, 19400 кулеметів, 1360 літаків і багато іншого військового майна¹⁰⁹.

Таким чином, прорвавши оборону німецько-фашистських військ 14—16 січня 1945 р., війська 1-го Білоруського фронту визволили столицю Польщі Варшаву і пройшли з боями до 500 км. Лише війська правого крила фронту визволили понад 2 тис. населених пунктів і територію близько 8 тис. кв. км¹¹⁰. На ознаменування цих перемог Президія Верховної Ради СРСР встановила медаль «За визволення Варшави». За умілі героїчні дії в ході Вісло-Одерської операції 1192 з'єднання і частини 1-го Білоруського і 1-го Українського фронтів, у тому числі і 1-ї Польської армії були нагороджені орденами; 480 з'єднанням і частинам присвоєно назви Варшавських, Краківських, Ченстоховських, Лодзинських та ін.¹¹¹. Тисячі солдатів, офіцерів і генералів було нагороджено орденами і медалями, багатьом присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Так закінчилась одна з найбільших операцій Великої Вітчизняної війни — Вісло-Одерська. В цій операції з усією силою виявилась братерська бойова співдружність Радянської Армії і Війська Польського, що народилася в тяжкий для обох народів час. Протягом лютого—березня 1945 р. спільними діями радянських і польських воїнів була визволена вся Польща в її нових кордонах. На польській землі за її свободу і незалежність віддали життя близько 600 тис. радянських воїнів¹¹².

Масштаби цієї співдружності ще більше розширились у завершальній — Берлінській операції, переможний результат якої змусив гітлерівську Німеччину до беззастережної капітуляції.

В. С. МАНЮКОВ

**БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ 1-й АРМИИ ВОЙСКА ПОЛЬСКОГО
В ПЕРИОД ЯНВАРСКОГО НАСТУПЛЕНИЯ КРАСНОЙ АРМИИ (1945 г.)**

Резюме

В статье рассматривается вопрос о боевой интернациональной солидарности народов СССР и Польши и их армий в годы Великой Отечественной войны, показана забота Советского Союза об укреплении польской армии, роль Красной Армии в освобождении Польши и ее столицы — Варшавы, даны примеры боевого содружества советских и польских воинов, взаимопомощи в ходе боев, приводится оценка боевых действий Первой армии Войска Польского в Висло-Одерской операции.

Использование архивных материалов позволило автору ввести в научный оборот ряд новых фактов и документов.

¹⁰⁷ АМО СРСР, ф. 233, оп. 548345, спр. 181, арк. 84.

¹⁰⁸ АМО СРСР, ф. 233, оп. 2356, спр. 661, арк. 351—352.

¹⁰⁹ Сокрушительный удар по врагу и выход советских войск на Одер. — «Военно-исторический журнал», 1965, № 1, стор. 7.

¹¹⁰ АМО СРСР, ф. 402, оп. 9575, спр. 839, арк. 104.

¹¹¹ 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., Воениздат, 1968, стор. 427.

¹¹² Див.: Великая Отечественная война Советского Союза. Краткая история. Второе издание. М., Воениздат, 1970, стор. 469.

**ДОПОМОГА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В ПІДГОТОВЦІ
КАДРІВ ДЛЯ АВІАЦІЇ НАРОДНОГО ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО
В 1943—1945 рр.**

З літа 1943 р. на радянській землі йшло інтенсивне будівництво народної польської армії. Створювались піхотні, артилерійські, танкові, інженерні з'єднання і частини, розвивались військово-повітряні сили. Якщо в серпні 1943 р. була лише одна польська авіаескадрилья, то вже через рік в складі 1-ї Польської армії в СРСР вела бойові дії змішана авіаційна дивізія. Однією з найскладніших проблем, зв'язаних з розвитком польських народних ВПС, була проблема підготовки кадрів.

Дослідження питання про допомогу Радянського Союзу в підготовці кадрів для польських військово-повітряних сил у роки Великої Вітчизняної війни як одного з прикладів інтернаціональної і бойової співдружності радянського і польського народів має певне наукове і політичне значення. Окремі його аспекти були розроблені польськими істориками І. Колінським та І. Малиновським¹. В радянській військово-історичній літературі публікацій на цю тему нема. В нашій статті зроблена спроба більш повно показати зміст допомоги СРСР у вирішенні завдань підготовки кадрів для авіації народного Війська Польського.

В 1943 р., коли розпочалося формування першого польського авіаційного полку «Варшава», на збірний пункт в містечко Сельця на Оці прибуло лише кілька солдатів і офіцерів — польських підданих, які служили раніше в авіації. Штати полку поповнилися також невеликою групою авіаторів — радянських громадян польського походження, які були направлені в 1-у польську дивізію імені Т. Костюшко відповідно до декларації уряду СРСР від 8 травня 1943 року². Ці невеликі групи не могли задовольнити потреби в командних, інженерних, льотних і технічних кадрах навіть одного полку, не кажучи вже про потреби нових авіаційних частин, а згодом і з'єднань, що створювались відповідно до плану розвитку збройних сил нової Польщі в 1944 і 1945 роках. Очевидно, що здійснення цього плану в цілому і складової його частини — підготовки кадрів, могло стати реальністю лише за допомогою Радянського Союзу.

Головними напрямками допомоги польським народним ВПС, які послідовно здійснювались в 1943—1945 рр., були: відрядження на пункт формування перших польських авіаційних полків спеціального навчально-тренувального загону і досвідчених льотчиків — інструкторів та командирів з великим бойовим досвідом; навчання груп курсантів — польських підданих — в радянських авіаційних училищах і школах; відновлення національної навчальної бази на території визволених районів Польщі.

У липні 1943 р. в Григор'ївське, де проходило формування винищувального авіаційного полку «Варшава», а з квітня 1944 р. і полку нічних бомбардувальників «Краків», був направлений 1-й окремий навчально-тренувальний загін Головного управління військово-навчальних закладів ВПС Червоної Армії³. З завданням підготовки

¹ J. K o l i Ń s k i. Ludowe lotnictwo polskie. 1943—1945. Warszawa, 1965, J. M a l i n o w s k i. Rozwój kadry lotniczych ludowego lotnictwa Polskiego na ziemi radzieckiej (w latach 1943—1945). — «Wojskowy Przegląd Lotniczy», 1962, Nr. 1, 2, 3.

² «Правда», 9 травня 1943 р.

³ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — АМО СРСР), ф. Качинской Краснознаменной военно-авиационной школы (далі — ККВАШ), оп. 351427с, сир. 8, арк. 1—6.

пілотів та інших авіаційних спеціалістів для цих частин загін справився успішно. Вже у серпні 1944 р. обидва полки взяли участь в боях за плацдарми на Віслі⁴. Головні командні, штабні, інженерні посади в полках займали радянські офіцери з великим організаторським і бойовим досвідом, якого в той час не вистачало польським офіцерам. Однак в значній мірі полки «Варшава» і «Краків» склалися з поляків. Наприклад, в полку «Варшава» за станом на 23 серпня 1943 р.⁵ з 228 офіцерів, солдатів і сержантів поляків було 160 чол. (62,5%), в тому числі польських підданих — 129 чол. (52,2%), а з 38 льотчиків поляків було 33, в тому числі 18 — польських підданих⁶. В полку «Краків» проходив службу 41 поляк, в тому числі 23 польських підданих (з них 21 льотчик і штурман)⁷.

Як вказано в доповіді начальника відділу кадрів Війська Польського, за станом на 25 жовтня 1944 р. в авіаційних частинах народних польських ВПС проходив службу 121 радянський офіцер⁸. Чисельність радянських офіцерів в польських ВПС значно зросла в кінці 1944 р., коли, згідно з наказом Ставки Верховного Головнокомандування, із складу управління розформованої 6-ї повітряної армії було створено Командування ВПС Війська Польського⁹, в розпорядженні якого передавалось кілька авіаційних частин і з'єднань.

В червні 1944 р. при штабі 1-ї Польської армії в СРСР для керівництва авіаційними частинами був створений відділ¹⁰, який очолив радянський офіцер польського походження Йосип Смага¹¹. 30 серпня того ж року відділ був перетворений в командування і штаб 1-ї авіаційної дивізії¹².

Заслугує на увагу один з документів відділу, так званий «меморіал полковника Смаги» — проект організації і дальшого розвитку авіації Війська Польського¹³. Автори проекту повністю відмовились від організаційної структури польської авіації довоєнного часу як застарілої і такої, що не відповідала умовам бойових дій з німецько-фашистськими загарбниками. Вони запропонували взяти за основу організацію радянських ВПС, перевірену в битвах Великої Вітчизняної війни.

Проект передбачав створення до середини 1945 р. семи польських авіаційних дивізій з загальною чисельністю в 660—760 літаків. Навчання льотного і технічного персоналу пропонувалось здійснювати в об'єднаній авіаційній школі, створеній на визволеній території Польщі. Ця школа в свою чергу мала бути створена на базі однієї з радянських авіашкіл, що передавалась в склад польських ВПС. Пропонувалось також сформуванню запасний авіапункт, передислокувавши для цієї мети один із навчально-тренувальних полків радянських ВПС. В проекті передбачалось використання кадрів поляків-авіаторів, що навчалися в той час в декількох авіаційних школах і училищах Радянського Союзу. Для організації обслуговування новостворених частин ставилося питання про передачу з радянських ВПС одного з районів авіаційного базування.

Проект в основному правильно передбачав перспективи розвитку польської народної авіації. Він пропонував створити такі польські ВПС, які б у кілька разів були сильніші, ніж у війні з Німеччиною 1939 року. Автори проекту були твердо переконані в тому, що Радянський уряд надасть всебічну допомогу у будівництві польських ВПС. В частково окупованій, зруйнованій і знедоленій фашистськими окупантами країні, «реалізація його навіть в дуже малій частині, — вказує польський

⁴ Див.: Боевые действия народного Войска Польского. М., Воениздат, 1961.

⁵ День початку бойових дій полку «Варшава». Щорічно відзначається в Польській Народній Республіці як свято авіації (Л.Л.).

⁶ J. Malinowski. Op. cit. — «Wojskowy Przegląd Lotniczy», 1962, Nr. 1, str. 73, 74.

⁷ Ibid., 1962, Nr. 2, str. 70.

⁸ Organizacja i działania bojowe ludowego Wojska Polskiego w latach 1943—1945. Wybór materiałów źródłowych. Warszawa, 1958 (далі — Organizacja i działania...), t. 1, dok. 177, str. 228.

⁹ АМО СРСР, ф. 233, оп. 2356, спр. 25, арк. 2.

¹⁰ Organizacja i działania..., t. 1, dok. 101, str. 76, 77.

¹¹ До призначення начальником авіаційного відділу полковник Смага командував полком нічних бомбардувальників «Краків».

¹² Organizacja i działania..., t. 1, dok. 122, str. 149.

¹³ Ibid., dok. 108, str. 119—121.

воєнний історик І. Колінський, — була неможлива без допомоги з боку Радянського Союзу»¹⁴. Положення проекту стали основою розвитку польських народних ВПС в 1944—1945 роках.

В березні 1944 р. при 1-й Польській армії в СРСР було створено Управління формування, головним завданням якого були відбір і підготовка кадрів для ново-організовуваних частин і з'єднань. Начальник управління мав повноваження направляти групи солдатів у радянські училища і школи, в тому числі і в авіаційні. Перед направленням на навчання всі кандидати в авіацію проходили медичну комісію і здавали заліки з деяких загальноосвітніх предметів¹⁵.

Кандидати в авіашколи добирались в запасних полках із числа поляків, що були призвані в армію в ході мобілізації, яка проводилась польськими суспільно-політичними організаціями на території визволених районів Польщі, в західних областях України і Білорусії. Деяка кількість тих, хто бажав служити в авіації або мав раніше будь-яке відношення до неї, була направлена в школу безпосередньо з частин. В більшості курсанти авіашкіл були робітничого або селянського походження¹⁶.

Курсантські групи направлялись у школи трьох типів: воєнні авіашколи початкового навчання (ВАШПН) з строком навчання три місяці; воєнні школи пілотів, де тривалість навчання становила шість місяців; авіаційні училища з строком навчання один рік. Майбутні штурмани навчались в авіаційній школі стрільців-бомбардирів і авіаучилищі, повітряні стрільці — в авіашколі повітряних стрільців, авіамеханіки і майстри по озброєнню — в школі авіаційних механіків. Для польських народних ВПС передбачалась підготовка льотчиків-випробувачів, льотчиків і повітряних стрільців для штурмової авіації, льотчиків і штурманів для фронтових бомбардувальників, льотчиків і стрільців-бомбардирів для бомбардувальної авіації ближньої дії.

Привертає увагу далекоглядність, з якою вирішувалися завдання підготовки кадрів для польських ВПС. Ще з червня 1944 р. почалось виконання широкої програми підготовки спеціалістів для майбутніх частин і з'єднань бомбардувальної, штурмової і винищувальної авіації нової демократичної Польщі.

Однією з перших в червні 1944 р. прийняла, організувала навчальний процес і першою ж після закінчення навчання направила в бойові частини випускників-поляків 67-а воєнно-авіаційна школа повітряних стрільців (ВАШПС). Одержавши розпорядження організувати навчання спеціалістів для 1-ї Польської армії в СРСР, начальник школи майор Макаров подбав про підготовку і обладнання класів, добір викладачів та інструкторів, матеріально-побутове забезпечення поповнення, що мало прийти. Командиром роти курсантів-поляків був призначений один із найбільш підготовлених офіцерів технік-лейтенант Фомін¹⁷. В червні 1944 р. 98 курсантів-поляків в складі чотирьох класних відділень почали навчання¹⁸.

Всі курсанти в жовтні 1944 р. закінчили школу і успішно склали екзамени. 20 повітряних стрільців одразу ж було направлено в 3-й польський штурмовий авіаполк, який вів бойові дії в районі Варшави¹⁹. Через кілька днів 76 повітряних стрільців і 2 майстри по озброєнню були відряджені в м. Волчанськ Харківської області, де, готуючись до боїв, проходила курс бойового навчання новосформована 2-а польська штурмова авіадивізія²⁰. Із числа випускників 9 чол. — Б. Хмужинський, В. Виняцький, Є. Шуберський, В. Радомий, П. Горовко, С. Заремба, Б. Цетена, Е. Каменщик, Е. Мойсевич закінчили школу на відмінно, 10 — по першому розряду²¹. Багато випускників школи на прославлених «ІЛ-2» взяли участь в боях за визволення Польщі і в Берлінській битві.

¹⁴ J. K o l i Ń s k i. Op. cit., str. 49.

¹⁵ Ці засоби не стали гарантією від помилок при доборі курсантів: відчислення у зв'язку з медичною невідповідністю та неуспішністю було в деяких авіашколах значним. Наприклад, в 10-й ВАШПН відчислення становило 34% (АМО СРСР, ф. 10-ї ВАШПН, оп. 113473, спр. 1, арк. 63).

¹⁶ АМО СРСР, ф. 9-ї ВАШПН, оп. 83041с, спр. 13, арк. 59—61; ф. 1-ї ЧВАШ, оп. 536719, спр. 5, арк. 117—119.

¹⁷ АМО СРСР, ф. 67-ї ВАШ ПС, оп. 228651, спр. 7, арк. 145.

¹⁸ Там же, арк. 172, 173.

¹⁹ АМО СРСР, ф. 611-го ШАП, оп. 118640с, спр. 9, арк. 2.

²⁰ АМО СРСР, ф. 67-ї ВАШ ПС, оп. 228651, спр. 7, арк. 234, 235.

²¹ Там же, спр. 1, арк. 332, 333.

Розташована в м. Вольську Саратовської області 2-а воєнно-авіаційна школа авіамеханіків 15 червня 1944 р. прийняла 126 курсантів-поляків. З різних причин — хвороба, академічна неуспішність та ін. — із школи було відчислено 9 чол., а решта успішно закінчила курс навчання з спеціалізацією на літаках «ПЕ-2», «ІЛ-2» і «ЛА-5»²².

За підсумками випускних екзаменів, що проходили з 24 лютого по 6 березня 1945 р., були представлені до звання авіамеханіка 116 чол., моториста — один. Курсанти Б. Ванд-Поляк, Г. Гернацький, Л. Кусінський з усіх предметів одержали відмінні оцінки. По першому розряду школу закінчили Р. Кур'янський і М. Корецький²³. «Навчальні заняття з курсантами — чехословаками, поляками і югославами, — вказувалось в доповіді начальника школи про результати бойової і політичної підготовки, — стали своєрідним екзаменом методичної підготовки офіцерського складу. Викладачам доводилося виявляти багато вимогливості і вміння, щоб зробити своє викладання доступним для іноземців, що дуже обмежено розуміли російську мову»²⁴. Випускникам школи були присвоєні сержантські звання, і незабаром вони відбули в польські авіаційні частини.

9-а воєнно-авіаційна школа початкового навчання (ВАШПН) прийняла в червні 1944 р. 141 курсанта-поляка. 40 чоловік було відчислено, а решта успішно закінчила теоретичний курс і курс льотної підготовки на навчально-тренувальному літаку «УТ-2». Після складання заліків курсанти були відрадянжені у жовтні 1944 р. для дальшого навчання в 1-у Чкаловську, Качинську Червонопрапорну і Енгельську авіашколи пілотів²⁵. В доповіді про роботу школи за 1944 р. відзначається, що «позальотна і льотна підготовка курсантським складом засвоєна добре. З техніки пілотування 48% курсантів-поляків одержали відмінні оцінки. Стан військової дисципліни — цілком задовільний. За весь період навчання загальний політико-моральний стан курсантів був високим»²⁶.

В 10-у ВАШПН у червні 1944 р. прибуло дві групи курсантів загальною чисельністю 110 чол. Для них були підготовлені спеціальні класи, виділені найбільш досвідчені викладачі. Відразу почалось інтенсивне навчання. Після закінчення теоретичного курсу до польотів на «УТ-2» були допущені 72 курсанти²⁷. 30 листопада всі вони успішно закінчили навчання. 16 випускників було направлено в 1-у Чкаловську воєнно-авіаційну школу пілотів для навчання на пілотів-штурманів, 28 — в Качинську авіашколу для навчання на пілотів-випробувачів і стільки ж в військово-авіаційне училище в м. Енгельсі, що готувало пілотів для бомбардувальної авіації²⁸.

В 1-у Чкаловську воєнно-авіаційну школу пілотів ім. К. Є. Ворошилова, (1-а ЧВАШ, з 1 жовтня 1945 р. — училище) прибули дві групи польських курсантів, що закінчили 9-у і 10-у ВАШПН в жовтні і грудні 1944 року. Обидві групи були об'єднані в одну навчальну ескадрилью, в якій почалась інтенсивна теоретична, а з березня 1945 р. — льотна підготовка на літаку «ІЛ-2». В серпні 1945 року 46 льотчиків-штурмовиків було направлено в Польщу, де вони були зачислені в частини 2-ї польської штурмової авіадивізії²⁹.

Прийняло польських курсантів і 2-е Чкаловське авіаційне училище льотчиків-спостерігачів. Про це згадує його випускник Генріх Хараш: «В школу, розташовану на березі річки Урал, прибули 4 червня. На навчальному плаці нас сердечно вітали начальник школи і його заступники, після чого ми були запрошені на спільну вечірню в офіцерський клуб. Під час вечері грав шкільний оркестр, в репертуарі якого були і польські народні мелодії і танці. Наша рота налічувала 100 чол. Офіційно вона називалася «польською спецгрупою» і складалася з трьох взводів. Командував нею старший лейтенант Нефедов, а його помічником був наш старший групи Едвард Сконецький — тепер полковник. 1-й та 2-й взводи проходили повну програму, передбачену для штурманів бомбардувальників «ПЕ-2», а 3-й взвод навчався за скороченою

²² АМО СРСР, ф. 2-ї ВАШ авіамеханіків, оп. 438907с, спр. 4, арк. 2.

²³ Там же, спр. 1, арк. 332, 333.

²⁴ Там же, спр. 9, арк. 42.

²⁵ АМО СРСР, ф. 9-ї ВАШПН, оп. 830339с, спр. 6, арк. 152.

²⁶ Там же, арк. 191.

²⁷ АМО СРСР, ф. 10-ї ВАШПН, оп. 113473с, спр. 1, арк. 63.

²⁸ Там же, спр. 6, арк. 133, 134, 136.

²⁹ АМО СРСР, ф. 1-ї ЧВАШ, оп. 536719, спр. 5, арк. 116—119.

програмою на штурманів літаків зв'язку — колишніх легких бомбардувальників «ПО-2». Спочатку були організовані теоретичні заняття з загальноосвітньої, спеціальної та політичної підготовки»³⁰.

У повідомленні начальника школи полковника Харитонова командуючому ВПС Південно-Уральського військового округу вказувалось, що відвідування курсантів-поляків цілком задовільне, ставлення до навчання — добре, політико-моральний стан — здоровий. Відмічались і певні труднощі: немає офіцерів-вихователів, що володіють польською мовою, відсутні підручники, статuti, посібники на польській мові, деякі курсанти слабо встигають внаслідок недостатніх знань російської мови, особливо, технічної термінології³¹.

Та труднощі були подолані. В період з 12 по 21 жовтня 1944 р. відбулись екзамени групи курсантів, які навчались на «ПО-2». З 32 курсантів 30 успішно склали екзамени. Всі вони були направлені в 14-ту військово-авіаційну школу пілотів для проходження нічної підготовки³². Два взводи, що залишились, закінчили навчання в серпні 1945 року. 7 вересня 56 випускників-штурманів виїхали в Польщу.

Чотирнадцята військово-авіаційна школа прийняла першу групу курсантів-поляків (30 чол.) у червні 1944 року. Після закінчення початкового навчання на літаках «УТ-2» вони разом з 30 стрільцями-бомбардирами, що прибули в жовтні з 2-го Чкаловського ВАУ, приступили до нічної підготовки на «ПО-2». На екзаменах, що відбулися в травні 1945 р., 57 випускників показали високі знання. Відмінно закінчили школу два пілоти і 9 стрільців-бомбардирів, по першому розряду — 19 пілотів і 16 стрільців-бомбардирів³³. 9 червня 1945 року група випускників була направлена в Польщу³⁴.

В військово-авіаційне училище ім. М. М. Раскової (м. Енгельс) прибули в жовтні—грудні 1944 р. 46 польських курсантів, що пройшли курс початкового навчання в 9-й і 10-й ВАШПН. У квітні 1945 р. 37 курсантів закінчили курс навчання і були направлені для дальшого удосконалення в Демблінську офіцерську школу (Польща)³⁵.

Навчались польські курсанти і в найстарішому льотному військово-навчальному закладі нашої країни — Качинській Червонопрапорній військово-авіаційній школі імені А. Ф. Мяснікова. Маючи прекрасні бойові традиції, виростивши цілу плеяду видатних льотчиків-винищувачів, школа дбайливо прийняла групи курсантів із 9-ї і 10-ї ВАШПН. «Атмосфера в школі була дуже хороша, — пише польський історик І. Малиновський. — Начальник школи генерал Симоненко і інструкторський склад витрачали немало часу, щоб якнайкраще навчити польських льотчиків-винищувачів»³⁶.

Особливо багато уваги приділив ідейно-політичному вихованню польських курсантів, поліпшенню їх побутових умов начальник політичного відділу школи полковник Ніколаєв — енергійна, чуйна, досвідчена людина. В січні 1946 р. в Польщу була направлена перша група льотчиків-винищувачів, а в березні — друга. З 69 курсантів, направлених в школу, 58 поповнили кадри польської винищувальної авіації.

Всього в 1944—1946 рр. радянські авіаційні школи і училища закінчили 469 польських авіаторів: льотчиків, штурманів, стрільців-бомбардирів, повітряних стрільців і авіаційних механіків. Частина випускників, в основному повітряні стрільці і авіа-механіки, брали участь в боях з фашистськими загарбниками, більшість же прийшла в бойові частини військово-повітряних сил Польської Народної Республіки у післявоєнний період, доклавши чимало праці і старань для їх дальшого зміцнення й розвитку.

Одночасно з підготовкою польських курсантів з спеціальності вирішувалося і друге, не менш важливе завдання — їх політичне і військове виховання. Багато польських авіаторів в недалекому майбутньому мали стати командирами і начальниками, виконувати складні і багатогранні обов'язки по вихованню воїнів армії нового

³⁰ Цит. за: J. Koliński. Op. cit., str. 40.

³¹ АМО СРСР, ф. 2-го ЧВАУ, оп. 110332с, спр. 5, арк. 3.

³² Там же, оп. 446272, спр. 16, арк. 160, 161.

³³ АМО СРСР, ф. 14-ї ВАШПН, оп. 287529с, спр. 123, арк. 24, 25.

³⁴ Там же, спр. 120, арк. 62, 63.

³⁵ АМО СРСР, ф. Енгельського ВАУ, оп. 497478, спр. 1, арк. 37.

³⁶ J. Malinowski. Op. cit. — «Wojskowy Przegląd Lotniczy», 1962, nr. 3, str. 75.

типу, що докорінно відрізнялась від старої польської армії. Курсантам необхідно було також пояснювати актуальні питання часу — про земельну реформу і націоналізацію промисловості, про відносини з емігрантським урядом в Лондоні, проблеми післявоєнного державного і політичного устрою Польщі.

Організація політико-виховної роботи ускладнювалась рядом несприятливих факторів: мало було офіцерів-політпрацівників, що знали польську мову, не вистачало політичної літератури, газет, що видавались Союзом польських патріотів в СРСР, тощо. До жовтня 1944 р. навчанням курсантів-поляків в авіашколах командування 1-ї Польської армії в СРСР цікавилось епізодично. В жовтні представник Головного політико-виховного управління Війська Польського капітан Велькер і інспектор ВПС Московського військового округу майор Шевяков зробили обліт ряду шкіл³⁷. Пізніше направлення окремих офіцерів і навіть оперативних груп Головного політико-виховного управління Війська Польського практикувалось щомісячно.

Спільними зусиллями політичних відділів авіашкіл, офіцерів Головного політико-виховного управління Війська Польського труднощі навчання і виховання курсантів поступово переборювались. Відсутність штатних політпрацівників компенсувалась призначенням заступників командирів груп по політико-виховній роботі з числа курсантів. Політико-виховна робота здійснювалась як військовою відділом Союзу польських патріотів в СРСР, так і безпосередньо офіцерами Головного політико-виховного управління³⁸. Наприклад, курсант Бомський був призначений політуправлінням Польської армії в СРСР на посаду «заступника командира по політчастині польської льотної школи в Бугуруслані». Це призначення було підписане начальником військового відділу Головного управління Союзу польських патріотів в СРСР капітаном Нашковським³⁹. Хорунжий Бомський сумлінно виконував обов'язки політико-виховного офіцера.

3 грудня 1944 по лютий 1945 р. в авіаційних школах і училищах, де навчались польські курсанти, працювала оперативна група Політико-виховного управління 1-ї Польської армії, яку очолював майор Кжемень. В звіті про роботу шкіл вказується: «В зв'язку з тим, що за винятком школи льотчиків-винищувачів в польських групах не призначені політико-виховні офіцери, оперативна група призначила в деяких школах заступників командирів по політико-виховній роботі з числа курсантів, які проводять політико-виховну роботу під контролем інструкторів групи у відповідності з інструкцією. Результати цієї роботи позитивні. Кращих результатів добився курсант Владислав Греник, що виконував обов'язки заступника командира по політико-виховній роботі польської групи в 1-й авіашколі в Чкалові. Всі доручення він виконував вміло і старанно, за що був заохочений командуванням школи на урочистих зборах, присвячених 27-річчю Червоної Армії»⁴⁰. В звіті докладно аналізується стан навчання, дисципліни, матеріально-побутові умови життя польських курсантів, ґрунтовно відображено стан політико-виховної роботи.

Планом навчання польських курсантів були передбачені політичні заняття. До жовтня 1944 р. їх проводили найбільш підготовлені радянські офіцери за єдиним для всіх курсантів навчальним планом. У 2-му Чкаловському ВАУ, наприклад, керівником групи політзанять з польськими курсантами був призначений начальник соціально-економічного циклу майор Руденко⁴¹.

3 листопада 1944 р. Головним управлінням політико-виховної роботи Війська Польського була розроблена і направлена в училища докладна тематика політичних занять, що включала актуальні для польських курсантів теми: «Причини поразки Польщі у війні 1939 р.», «Підсумки роботи Польського Комітету національного визволення», «Роль польського офіцера в політико-виховній роботі», «Джерела сили Радянського Союзу», «Дорога до Вітчизни»⁴² та інші. Інструктори управління з кінця

³⁷ Ibid., str. 67, 68.

³⁸ Organizacja i działania..., t. 4, dok. 280, str. 734.

³⁹ АМО СРСР, ф. 9-ї ВАШПН, оп. 83042, спр. 1, арк. 69.

⁴⁰ Organizacja i działania..., t. 4, dok. 280, str. 755.

⁴¹ АМО СРСР, ф. 2-го ЧВАУ, оп. 110332с, спр. 5, арк. 3.

⁴² АМО СРСР, ф. ККВАШ, оп. 352744с, спр. 2, арк. 99; Organizacja i działania..., t. 4, dok. 280, str. 355.

1944 р. періодично проводили з польськими курсантами політичні заняття, виступали з бесідами, лекціями, відповідали на численні питання. В групах проводились інформації про важливі міжнародні події, повідомлення преси, випускались стінні газети. В Чкалові і Сорочинську були встановлені контакти з місцевими організаціями Союзу польських патріотів в СРСР. Частими гостями у курсантів були керівники цих організацій Кринський і Левкович⁴³.

В цілому, не зважаючи на відсутність досвіду, нестачу підготовлених кадрів та літератури, труднощі в оволодінні мовою, політична робота в авіаційних школах і училищах з польськими курсантами велась активно і цілеспрямовано. Серед польських курсантів міцніла впевненість, що їх батьківщина буде визволена, фашистський звір буде розгромлений. В донесеннях про поляків, що навчалися в авіашколах, регулярно вказувалось, що політико-моральний стан курсантів здоровий, дисципліна висока, що «деякі уже пишуть листи і посилають їх в Польщу з розрахунком, що поки листи дійдуть до місця, де живуть їх родичі, Червона Армія звільнить ці райони»⁴⁴.

Результатом політичної роботи була висока результативність навчання, формування у польських курсантів бойових і політичних якостей, необхідних воїну соціалістичної держави.

З визволенням влітку 1944 р. східної частини Польщі і збільшенням призовних контингентів, було прийнято рішення про підготовку авіаційних кадрів в одному з польських міст. На основі згаданого вже наказу Ставки Верховного Головнокомандування від 3 жовтня 1944 р. в склад ВПС народного Війська Польського була передана з Південно-Уральського військового округу 6-та військово-авіаційна школа початкового навчання, а з 14-ї повітряної армії — 16-й окремий навчально-тренувальний авіаційний полк⁴⁵. «16-й ОНТАП не пізніше 25 жовтня 1944 р. повинен перебазуватися в район Дембліна, — вказувалося в директиві штабу 14-ї армії. — Полк відправляється з усім особовим складом, літаками, штатно-табельним майном»⁴⁶.

Наказом Головнокомандуючого Військом Польським від 6 грудня 1944 р. 16-й ОНТАП був перейменований в 15-й польський запасний авіапункт. Він і 6-та ВАШПН були включені в склад польських ВПС, прийняті на всі види забезпечення і розташовані в місті Замостьї, де знаходилась в стадії формування об'єднана воєнна авіашкола⁴⁷. 2 грудня 1944 року вона була перейменована в офіцерську воєнну авіаційну школу⁴⁸. Відповідно до завдань підготовки кадрів в школі було створено два батальйони. В одному з них навчались льотчики, льотчики-спостерігачі і повітряні стрільці, в другому — технічному — навчались 22 групи різних спеціалістів — мотористів, механіків авіаційного озброєння, радіомеханіків та ін. До січня 1945 р. особовий склад школи налічував 1073 курсанти⁴⁹.

Начальником авіашколи був призначений генерал бригади Смага. його заступником по льотній частині — підполковник Голобородько, командирами батальйонів і навчальних рот, викладачами та інструкторами були радянські офіцери — майор Кремченя, капітан Козлов, старший лейтенант Петухов, лейтенант Шломін та інші. «Більшість викладачів прибула сюди з ... Чкаловської авіашколи, — згадує про перебування в школі її колишній курсант Чеслав Гагаєк. — Звідти ж прибуло до нас буквально все: літаки, мотори, зброя, моделі бомб, радіостанції, найдрібніше обладнання, а також схеми, посібники, статuti, інструкції та ін. Досить уявити віддалі від Замостя до східних кордонів Європи, умови сурової зими, розруху, яку залишила за собою страшна воєнна лавина, що не так давно прокотилася через ці райони, а також той очевидний факт, що перш за все треба було забезпечити підвіз всього необхідного для фронту, щоб зрозуміти великі організаційні зусилля, розмір матері-

⁴³ Organizacja i działania..., t. 4, dok. 280, str. 355.

⁴⁴ АМО СРСР, ф. 2-го ЧВАУ, оп. 110332с, спр. 5, арк. 3. Донесення складено 25 липня 1944 р.

⁴⁵ АМО СРСР, ф. 233, оп. 2356, спр. 25, арк. 3.

⁴⁶ АМО СРСР, ф. 16-го ОУТАП, оп. 92250с, спр. 9, арк. 115.

⁴⁷ Organizacja i działania..., t. 1, dok. 205, str. 269; dok. 209, str. 280.

⁴⁸ Ibid., dok. 208, str. 278.

⁴⁹ Ibid., str. XXIV.

альної, технічної і кадрової допомоги, яку подавав Радянський Союз в організації і становленні 1-ї польської авіашколи»⁵⁰.

Чеслав Гагаєк докладно описує курсантське життя того часу. Особливу цінність мають його спогади про шляхи подолання «мовних перешкод». «Більшість з нас не знала російської мови, а ті, хто її знав, відчували труднощі в перекладі спеціальних технічних і авіаційних термінів... Російські слова часто записували польським алфавітом за звучанням. Пізніше вже не турбувалися, як це саме «щось» називати по-польськи: в нашому лексиконі з'явилося нове мовне творення, зрозуміле лише для посвячених. Мовні перешкоди були поступово ліквідовані зусиллями обох сторін»⁵¹.

Командувати навчальним авіаполком було доручено майору Борису Боткевичу — енергійному і обдарованому льотчикові, вмілому вихователю. В полку було створено 4 навчальних ескадрильї з різними типами літаків: «УТ-2», «ІЛ-2», «ПЕ-2», «ПО-2», «ЯК-7», «ЯК-9».

Наказом Головнокомандувача Війська Польського від 13 квітня 1945 року з метою поліпшення підготовки курсантів Об'єднана авіашкола була поділена на дві: військову школу пілотів з загальною чисельністю 1228 чол. постійного і 500 чол. перемінного складу і військово-технічну авіаційну школу з штатною чисельністю 1388 чол., в тому числі 860 курсантів. Школа пілотів перебазувалась в Демблін, а військово-технічна школа залишилась в Замості⁵².

Перший випуск і присвоєння офіцерських звань відбулися в Демблінській школі в червні 1945 р. На торжество, присвячене цій події, прибули начальник штабу Війська Польського генерал броні Корчиць і командуючий ВПС генерал-полковник Полінін. Серед випускників були сестри Віржинія та Ірена Сосновські — перші жінки-льотчиці ВПС Народної Польщі, а також Адамчик, Токарський, Вінтер, Войцеховський та інші відомі авіатори Польської Народної Республіки. Всього до 1 серпня 1945 р. авіашколами в Дембліні і в Замості був підготовлений 51 офіцер-льотчик і 12 офіцерів — авіаційних техніків⁵³. Так був покладений початок планової підготовки авіаційних кадрів на визволеній польській землі.

Багато з тих, хто навчався в 1943—1945 рр. в 1-му окремому навчально-тренувальному загоні, радянських школах і училищах, перших авіашколах на визволеній польській землі стали згодом видатними авіаційними керівниками. Високі військові звання мають сьогодні курсанти-льотчики — Є. Хроми, С. Лазар, Е. Сконецький, Г. Хараш, інженери — Ч. Гагаєк, К. Готовко. Заслуженими льотчиками цивільного повітряного флоту стали М. Грабовський, Е. Неценгевич, М. Рошковський. В розвитку польських народних військово-повітряних сил, відродженні цивільної і спортивної авіації, підготовці кадрів для швидко зростаючого повітряного флоту Польської Народної Республіки немало їх заслуг і зусиль.

Історія підготовки кадрів авіаторів-поляків у роки Великої Вітчизняної війни є переконливим прикладом виконання нашим народом свого інтернаціонального обов'язку.

Л. А. ЛЮБИМСКИИ

**ПОМОЩЬ СОВЕТСКОГО СОЮЗА В ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ
ДЛЯ АВИАЦИИ НАРОДНОГО ВОЙСКА ПОЛЬСКОГО В 1943—1945 гг.**

Резюме

В статье освещаются вопросы обучения и политического воспитания в Советском Союзе в 1943—1945 годах специалистов для польских военно-воздушных сил, оказания помощи в возрождении польских военно-авиационных школ. Тем самым была решена проблема подготовки кадров для ВВС новой демократической Польши.

⁵⁰ Cz. Ga g a j e k. Tak stawaliśmy się lotnikami. — «Pamiętniki oficerów», Warszawa, 1967, str. 431.

⁵¹ Ibid., str. 435.

⁵² Organizacja i działania., t. 1, dok. 252, str. 360.

⁵³ Ibid., dok. 272, str. 396.

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКОГО БЮРО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПРИ ЦК КП(б)У В 1920 р.

Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі народів Росії і України за перемогу і зміщення Радянської влади була невід'ємною складовою частиною боротьби ленінської Комуністичної партії за торжество соціалізму в нашій країні і одночасно вкладом у боротьбу польського народу за своє національне і соціальне визволення. Політична і організаторська діяльність Польського бюро Правобережної України при ЦК КП(б)У в 1920 р. серед польського населення, яке проживало на Україні, серед солдатів революційних частин Червоної Армії, солдатів, і військово-полонених білопольської армії була одним з найяскравіших проявів інтернаціональної солідарності трудящих, основою дружби і революційного співробітництва між українськими і польськими трудящими.

В радянській і польській історичній науці дещо зроблено в галузі наукового висвітлення партійно-організаторської і агітаційно-масової діяльності Польського бюро Правобережної України при ЦК КП(б)У в 1920 р. Окремі фрагменти теми знайшли висвітлення в наукових дослідженнях радянських істориків — Р. А. Єрмолаєвої¹, П. М. Калениченка², автора цього повідомлення³.

Головним джерелом вивчення теми, крім місцевих польських і радянських документів, є неопубліковані архівні документи і матеріали, численні спогади безпосередніх учасників та очевидців подій, а також радянська і польська преса 1920 р.

25 квітня 1920 р. армія буржуазно-поміщицької Польщі без оголошення війни вдерлася на Україну, почала широкий наступ проти Радянської республіки. Значна перевага в озброєнні і бєсгріпасах при безпосередній економічній, військовій допомозі з боку урядів США, Англії, Франції, націоналістичних банд Петлюри дала можливість польським інтервентам 6 травня 1920 р. захопити Київ.

Комуністична партія закликала радянський народ до боротьби проти іноземного вторгнення. 23 травня 1920 р. ЦК РКП(б) опублікував тези «Польський фронт і наші завдання»⁴, які стали програмою мобілізації сил на розгром іноземних загарбників,

¹ Р. А. Ермолаева. К истории польских коммунистических организаций и органов РКП(б) для работы среди польского населения на территории Советской республики в 1920—1921 гг. — Зб. «Октябрьская революция и зарубежные славянские народы». М., 1957; її ж. Агитационно-пропагандистская деятельность коммунистов-поляков в Советской России в период польско-советской войны (1920 г.). — Зб.: «Из истории польского рабочего движения». М., 1962.

² П. М. Калениченко. О деятельности Польского временного революционного комитета. — Зб.: «Октябрьская революция и зарубежные славянские народы». М., 1957; його ж. Польські трудящі в Жовтневій революції та громадянській війні на Україні. — Зб. «Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні» (1917—1920 рр.) К., 1967; *Polacy w rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie 1917—1920*. Warszawa, 1969.

³ Г. С. Кручкович. Польські комуністи в захисті Радянської влади на Україні під час польсько-радянської війни в 1920 р. — Зб.: «Велика Жовтнева соціалістична революція та її міжнародне значення», тези доповідей. Львів, 1967, стор. 132—135.

⁴ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України та філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 5, оп. 5—1, од. зб. 300, арк. 1.

білогвардійців, націоналістів. Виходячи з тез ЦК РКП(б), Комуністична партія України розгорнула широку організаційну і політичну роботу в масах, серед польського населення, яке проживало на Україні, серед бійців Червоної Армії і солдатів-білополяків. Партія вжила заходів до поповнення фронту військами, ліквідації внутрішньої контрреволюції, а також до зменшення боездатності білопольських військ.

Для організації і проведення партійно-організаційної і політично-масової роботи серед польського населення і солдатів армії Пільсудського 1 червня 1920 р. в Харкові було організоване Польське бюро пропаганди і агітації при ЦК КП(б)У⁵, організаційно підпорядковане ЦК КП(б)У. Воно безпосередньо виконувало постанови і рішення Польського бюро при ЦК РКП(б).

З розвитком воєнних дій на польсько-радянському фронті Польське бюро при ЦК РКП(б) було повністю зайняте питаннями, зв'язаними з війною. Діяльність його йшла в основному в трьох напрямках: агітаційно-пропагандистському і організаційному щодо постійного і того, що прибуло (біженці, військовополонені), польського населення, інформаційно-політичному — щодо керівних партійних і радянських установ і військовому — на Західному фронті⁶.

Бюро намагалось ліквідувати організаційну відособленість польських комуністичних груп і створити нові організаційні форми, які, зберігаючи єдність партії, враховували б потреби трудящих різних національностей з точки зору відмінностей мови, побуту і культури. Організаційне питання було вирішене інструкцією ЦК РКП(б) від 26 лютого 1920 року⁷. Польське бюро мало зв'язки з 21 місцевим польським бюро і численними групами комуністів-поляків у Червоній Армії, особливо на польсько-радянському фронті.

Інформаційно-політична робота Польського бюро проводилась в такому напрямку, який би забезпечив вирішення польських справ в інтересах польського пролетаріату. Польбюро підтримувало ленінську національну політику щодо Польщі, вважаючи, що мирна політика Радянського уряду відповідає інтересам трудящих мас Польщі та інтересам радянських республік⁸. «Ми, — писав В. І. Ленін, — хочемо добровільного союзу націй, — такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною, — такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довірі, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді. Такий союз не можна здійснити відразу; до нього треба допрацюватися з найбільшою терпеливістю і обережністю, щоб не зіпсувати справу, щоб не викликати недовіря, залишене віками гніту поміщиків і капіталістів, приватної власності і ворожнечі з-за її поділів і переділів»⁹.

Виходячи з цього ленінського положення, Польбюро в основу своєї діяльності поклало роз'яснення трудовим масам Польщі і Росії поглядів комуністів-поляків на питання миру і війни, революції в Польщі, на їх готовність захищати радянські республіки.

Польбюро при ЦК КП(б)У, кероване талановитими партійними організаторами — Ю. Лещинським¹⁰, С. Борським¹¹, Я. Войтигою¹², К. Вишневським¹³, А. Глинським¹⁴ та ін., зуміло охопити своїм впливом значні прошарки польського населення, повсякденно проводило велику і напружену виховну роботу серед поляків-бійців Червоної Армії.

22 липня 1920 р. з необхідністю посилити політичну роботу серед польських трудящих України, згідно з рішенням Польського бюро ЦК РКП(б), в Києві було

⁵ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКРС (далі — ЦПА ІМЛ ЦК КПКРС), ф. 63, оп. 1, од. зб. 11, арк. 8.

⁶ Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. 3, М., 1965, стор. 494.

⁷ Там же.

⁸ Там же, стор. 494—495.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 264.

¹⁰ Księga polaków uczestników rewolucji Październikowej 1917--1920, Warszawa, 1967, str. 493.

¹¹ Там же, стор. 105.

¹² «Głos komunisty», 4 червня 1920 р., 13 липня 1920 р.

¹³ ЦПА ІМЛ ЦК КПКРС, ф. 63, оп. 1, од. зб. 526, арк. 24.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 424, арк. 1.

створено Польське бюро при ЦК КП(б)У для Правобережної України¹⁵, яке в свою чергу організувало польське бюро в Кременчузі, Києві, Одесі, Харкові¹⁶. Згідно з протоколом № 1 засідання Польського бюро Правобережної України від 27 липня 1920 р., головою бюро було обрано Юліана Лещинського (Ленського), секретарем Стефана Борського, членом Едварда Ковальського¹⁷, який був відкликаний з особливого відділу 12 армії¹⁸.

Головним завданням Польського бюро Правобережної України була організація партійної і радянської роботи, робітничих спілок, допомога в налагодженні чіткої діяльності органів радянської влади у визволених Червоною Армією районах, агітаційно-пропагандистська робота з особовим складом бійців Червоної Армії польської національності, з солдатами білопольської армії, військовополоненими. Для оперативної роботи Польське бюро Правобережної України переміщалося разом з польським видавничим відділом на захід¹⁹.

Необхідність такої організації на Україні була викликана двома причинами: по-перше, в деяких містах (наприклад, в Одесі і Катеринославі) існували польські секції, незважаючи на рішення ЦК КП(б)У про їх ліквідацію; по-друге, необхідно було давати конкретні вказівки про характер і форму політичної роботи серед поляків на території Західної України, яка визволялась Червоною Армією. Ці два завдання могли бути виконаними лише Польським бюро²⁰.

На своїх засіданнях Польське бюро визначило план роботи. В обов'язок бюро входило залучення відповідальних працівників для роботи на місцях. Польське бюро Правобережної України через своїх уповноважених і на сторінках газети «Глос комуністи» давало загальні інструкції для проведення політичної роботи комуністам-полякам. Воно встановило постійний зв'язок з уповноваженими Центрального Польського бюро при 12-й армії для погодження його діяльності з діяльністю бюро і вислало своїх уповноважених в 1-шу Кінну і 14-ту армії для роботи в районі дій цих армій²¹.

Уповноважені Польського бюро Правобережної України перебували також при політвідділах 52-ї і 53-ї стрілецьких дивізій, де серед особового складу було багато червоноармійців-поляків²². Через деякий час для постійної роботи в Польському бюро Правобережної України вдалося залучити більше відповідальних працівників і тим самим розширити його діяльність. В окремі армії були призначені уповноважені бюро, які вислали своїх представників у дивізії, бригади і полки²³.

Комуністична партія і Радянський уряд вживали рішучих заходів до мобілізації всіх сил і засобів на відсіч польським інтервентам, які зазіхали на свободу і незалежність радянських народів. За вказівкою уряду і особисто В. І. Леніна на польсько-радянський фронт прибували нові сили, підвозилося озброєння, боєприпаси, спорядження²⁴.

Вагомий вклад у зміцнення фронту внесло і Польське бюро Правобережної України, направляючи в діючу армію комуністів-поляків на посади політпрацівників дивізій, бригад, полків.

За допомогою Польського бюро при ЦК РКП(б) і його відділів, в тому числі Польського бюро Правобережної України, на польсько-радянський фронт було мобілізовано близько 15 тис. комуністів-поляків²⁵. Мобілізації підлягали також і польські комуністи, які займали відповідальні радянські пости. Їх направляли на фронт для роботи з солдатами і населенням визволених районів.

¹⁵ «Глос комуністу», 18 серпня 1920 р.

¹⁶ ЦПА ІМЛ ЦК КПРС, ф. 63, оп. 1, од. зб. 25, арк. 4 зв.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 423, арк. 5.

¹⁸ Там же, арк. 5.

¹⁹ Там же, арк. 5, 5 зв.

²⁰ Там же, од. зб. 424, арк. 1.

²¹ Там же, арк. 1.

²² ЦПА ІМЛ ЦК КПРС, ф. 63, оп. 1, од. зб. 25, арк. 4зв.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 424, арк. 1.

²⁴ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 3, К., 1970, стор. 228.

²⁵ Документи и материалы..., т. 3, стор. 496.

В другій половині липня ЦК РКП(б) вирішив провести мобілізацію комуністів, які володіли польською мовою²⁶. На жаль, на Україні ця робота була завершена з великим запізненням. Лише 26—29 серпня було остаточно урегульовано питання про направлення в розпорядження бюро мобілізованих комуністів на Правобережній Україні і в Катеринославській губернії²⁷. В бюро командуватися також політвідділом Реввійськради республіки комуністи-поляки і комуністи, які добре володіли польською мовою і їх відразу направляли в діючу армію²⁸. Всього за період з 26 серпня по жовтень через Польське бюро Правобережної України було розподілено в діючу армію і на території, які визволялись Червоною Армією від білополяків, 153 мобілізованих комуністи²⁹.

Польське бюро розповсюджувало в районах воєнних дій газети, журнали, відозви, листівки серед поляків-червоноармійців, цивільного населення і серед солдатів білопольської армії³⁰. Видавничу роботу Польське бюро вело в рамках польського видавництва при політвідділі Реввійськради Західного фронту. Нестача паперу, мала кількість працівників — все це гальмувало випуск газет, брошур, відозв, листівок тощо.

Проте було видано 662 647 різних екземплярів видань, в тому числі 173 174 екземпляри «Глоса комуністи», 89 973 екземпляри «Жолнежа революції», 127 550 екземплярів брошур і 271 950 екземплярів відозв та листівок³¹. Було вирішено щоденно видавати «Глос комуністи» — 20 тис. екземплярів, «Жолнежа революції» — двічі на тиждень загальним тиражем в 60 тис. екземплярів, щотижневий тираж партійного органу Польського бюро — «Комуністични пшеглянд» — збільшити до 8 тис. екземплярів.

Крім того, видавати щомісяця 1 900 000 екземплярів брошур, закликів, агітаційних листівок, плакатів³². З осені 1920 р. видавнича діяльність набула планового і централізованого характеру.

Агітація і пропаганда серед польського населення України, в Червоній Армії і серед солдатів армії Пiлсудського була сильною зброєю в руках комуністів-поляків³³. Обманом і брехнею, шовінізмом і націоналізмом польські правлячі кола намагалися отруїти свідомість польських робітників і селян, одягнутих в солдатські шинелі, а також цивільне населення, яке перебувало на загарбаній білопольською армією території.

Необхідно було допомогти їм зрозуміти події, що відбувались, роз'яснити загарбницький характер війни, яку розпочала польська буржуазія і поміщики проти Радянської робітничо-селянської держави, викрити загарбницьку політику уряду Пiлсудського, організувати польських трудящих на боротьбу проти польських панів, об'єднати польський і російський пролетаріат для спільної боротьби проти експлуататорів всіх національностей.

З цією метою Польське бюро Правобережної України випускало дуже багато листівок до солдатів білопольської армії. Ось що говорилось в одній із них: «Польські легіонери, польські робітники і солдати, одягнуті в сірі шинелі! Виконуючи накази ваших поміщиків і генералів, ви несете нам кайдани рабства, ви зміцнюєте вашу буржуазію, ви тим самим зміцнюєте гноблення над собою! Солдати польської армії! Вас примушують бути катями трудової України, вас роблять вбивцями робітників і селян! Відмовтесь від цієї мерзотної злочинної ролі! Повстаньте проти ваших і наших гнобителів і разом з нами проголосіть великі лозунги революції. Геть війну за панів і заводчиків! Геть війну за перемогу кривавих генералів!

²⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 424, арк. 1зв.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же, арк. 2.

³⁰ Див.: П. М. Калениченко. Польські трудящі в Жовтневій революції... — Зб. «Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні, 1917—1920», стор. 128; див. також: Р. Kaleniczenko. Polacy w rewolucji..., стор. 194.

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 424, арк. 2.

³² Там же.

³³ Р. А. Ермолаева. Агитационно-пропагандистская деятельность... стор. 313.

Хай живе трудова війна проти наших вікових гнобителів! Хай живе мир і братерство народів! Хай живе робітничо-селянська Польща! Хай живуть республіки Рад! Смерть катам трудяшого люду! Смерть банкірам, буржуазії, панам і фабрикантам!»³⁴.

В іншій відозві поляки-комуністи Харкова писали до солдатів білопольської армії: «Ті панове, що спровокували криваве побоїще на Україні, які говорили польським селянам здобувати Київ для Петлюри, будуть відповідати за українську авантюру... Пан Пілсудський, який заключив трактат з Петлюрою, лишився з своїми інтересами, а результати цієї гри використали капіталісти Англії, Франції, Америки, а виконавцями були ви, польські солдати! Білопольська армія буде розгромлена! Геть війну! Хай живе ревлюція!»³⁵.

Інша листівка — звернення до солдатів армії Пілсудського — закликала не йти всупереч волі і інтересів селян Київщини, Волині, Поділля, які встановили в себе владу Рад. Основним завданням польських солдатів є негайне закінчення цієї проклятої війни³⁶.

Агітаційно-пропагандистська робота польських комуністів впливала на боєздатність білопольських військових частин. Багато поляків добровільно переходило в ряди Червоної Армії. Вже літсм 1920 р. передові позиції залишали цілі військові частини. В червні в районі містечка Ушачі перейшов на бік Червоної Армії польський батальйон³⁷. 26 червня 29-й піхотний полк польської армії під спів «Інтернаціоналу» і бойової пісні «Червоний прапор» попрямував до окопів червоноармійців³⁸. 1 липня 39-й піхотний польський полк відмовився виконати наказ командування йти в наступ, і значна частина солдатів здалася в полон³⁹. На північній ділянці фронту в ряди Червоної Армії добровільно перейшли 600 польських солдатів⁴⁰. В двох польських полках, які стояли поблизу Львова, солдати відмовились наступати. Польське командування направило сюди полк уланів, рух солдатів було придушено силою зброї⁴¹. Рота саперів, яка хотіла перейти на бік Червоної Армії, була роззброєна, арештована і передана військовому суду⁴².

Наведені дані свідчать про те, що агітаційно-пропагандистська робота польських комуністів сприяла погіршенню боєздатності в білопольських військах. В польській армії набуло великого розмаху дезертирство.

Окремо слід зупинитися на проведенні Польським бюро Правобережної України агітаційно-масової роботи серед польських військовополонених, які перебували на території України. Польські військовополонені працювали на різних підприємствах, залізницях, будовах⁴³. Завдання комуністів-поляків полягало в тому, щоб допомогти військовополоненим зрозуміти характер і цілі Радянської влади, виховати з них свідомих бійців за справу робітничого класу. Для найбільш політично розвинутих військовополонених в Київському військовому окрузі були відкриті політичні курси, на яких систематично проводились бесіди на такі теми: «Влада Рад» (лектор Ковальський), «Аграрне питання в Радянській Росії і Польщі» (лектор Войтига), «Промислова політика в Радянській Росії» (лектор Войтига), «Радянська влада і народна освіта» (лектор Ольський), «Костели, релігія і Радянська влада» (лектор Волицький), «Імперіалістична і громадянська війна» (лектор Ольський), «Науковий комунізм і міжнародний робітничий рух» (лектор Ольський), «Червона Армія» (лектор Лович), «Історія і тактика КРПП — Комуністичної робітничої партії Польщі» (лектор Борський)⁴⁴.

³⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 5, оп. 5—1, од. зб. 303, арк. 180, 181.

³⁵ ЦПА ІМЛ ЦК КПРС, ф. 143, оп. 1, од. зб. 79, арк. 20.

³⁶ Центральний державний музей революції СРСР, ф. 16824/60, інв. № 152/4200, арк. 113—211.

³⁷ «Głos komunisty», 26 червня 1920 р.

³⁸ «Młot», 1 липня 1920 р.

³⁹ «Młot», 8 липня 1920 р.

⁴⁰ «Młot», 1 червня 1920 р.

⁴¹ «Zolnierz Polski», 3 липня 1920 р.

⁴² Там же.

⁴³ Р. А. Ермолаєва. Агитационно-пропагандистская деятельность..., стор. 324.

⁴⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 423, арк. 5 зв.

Від Польського бюро Правобережної України, згідно з рішенням Бюро від 27 липня 1920 р., для роботи в Києві серед польських військовополонених було виділено двох представників — Поляка і Ольського⁴⁵.

Велику увагу і піклування про життя й побут польських військовополонених приділяли Рада Народних Комісарів, особисто В. І. Ленін, Ф. Е. Дзержинський, В. Р. Менжинський⁴⁶. Польські військовополонені поступово включалися в соціалістичне будівництво Країни Рад, а ті, що повернулись на Сатківщину, ставали активними бійцями проти поміщиків і капіталістів.

Польське бюро Правобережної України встановило зв'язок з Галицьким революційним комітетом. На роботу в Галичину і у визволені Червоною Армією райони Польщі з України виїхало багато польських комуністів, направлених Польським бюро. За даними Людвіга Недзялки, для зміцнення місцевих революційних комітетів виїхало не менше 10 чол.⁴⁷

Польське бюро Правобережної України в 1920 р. провело значну організаційну і політичну роботу серед польських трудящих. За рекомендаціями бюро багато активних польських партійних діячів працювало на відповідальних постах в радянських установах.

В жорстоких боях Радянська республіка одержала всесвітньо-історичну перемогу над іноземними загарбниками і силами внутрішньої контрреволюції. В зміцненні завоювань Великого Жовтня внесло вагомий вклад і Польське бюро Правобережної України, польські комуністи, які самовіддано відстоювали свободу і незалежність народів Росії, свободу і незалежність польського і українського народів.

Г. С. КРУЧКЕВИЧ

**ИЗ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛЬСКОГО БЮРО
ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ПРИ ЦК КП(б)У В 1920 г.**

Резюме

В сообщении характеризуется партийно-организационная и агитационно-пропагандистская деятельность Польского бюро Правобережной Украины при ЦК КП(б)У среди польского населения, проживающего на Украине, частей Красной Армии, действовавших на польско-советском фронте, и влияние идей Великого Октября на солдат белопольской армии в 1920 г.

⁴⁵ «Głos Komunisty», 1920, № 168.

⁴⁶ Р. А. Ермолаев а. Агитационно-пропагандистская деятельность., стор. 329.

⁴⁷ ЦПА ІМД при ЦК КПРС, ф. 76, оп. 1, од. зб. 1266, арк. 1.

ГОСПОДАРСТВА ЧЕСЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ НА ВОЛИНІ В КІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В кінці ХІХ—на початку ХХ ст. на Україні проживала велика група чехів¹. Розселились вони у Волинській, Подільській, Київській, Херсонській і Таврійській губерніях². Найчисленнішими були чеські поселення у Волинській губернії, особливо у Дубнівському, Острозькому, Володимир-Волинському, Луцькому, Житомирському повітах, менше їх число було в Овруцькому та Новоград-Волинському повітах.

Волинські чехи користувались правами, встановленими «Правилами» від 18 грудня 1861 р. для іноземних робітників, які оселялися в межах Російської імперії³. За ст. 3 «Правил» 1861 р. чеські емігранти у першому поколінні пожиттєво звільнялись від рекрутської повинності, за ст. 8 користувались п'ятирічним звільненням від сплати казенних податей та грошових повинностей, а також від виконання загальних натуральних повинностей.

До 1891 р. чехам було дозволено (з політичних міркувань) приймати російське підданство, не чекаючи закінчення звичайного п'ятирічного терміну, і вступати до місцевих волостей або створювати свої власні. Після закінчення періоду пільг чехи повинні були нести всі повинності, які несли селяни-власники за законами Російської імперії.

Історична література — чеська, російська й польська — в основному присвячена історії виникнення чеських поселень і дуже мало говорить про їх господарства⁴. Одночасно у чеській історичній та мемуарній літературі неодноразово підкреслюється, що чехи принесли на Волинь високу землеробську культуру, навчили місцеве населення застосовувати сільськогосподарські машини, угноювати ґрунти, вирощувати технічні культури⁵.

¹ Відомості з історії еміграції чехів на Україну див.: Ж. М. Ковба. З історії чеської еміграції на Україну. — «Українське слов'янознавство», 1970, № 1.

² На початку ХХ ст. лише на Волині існувало 108 чеських поселень, у яких було близько 50 тис. жителів; у чотирьох чеських поселеннях Херсонської губернії проживало близько 2 тис. жителів; у Таврійській в трьох поселеннях — майже 2,5 тис. М. Nemeček. Přehled českých osad v ruské gubernii Volyňské. «Sborník české společnosti zemědělné», Ročník X, 1902; I. Auerchan. Osady českých emigrantů v Pruskú, Polskú a Ruskú. Praha, 1920; L. Cichocka. Kolonje czeskie na Wolyniu. W., 1925; Ottův slovník naučný, díl 26, Praha, 1907, стор. 958—959, Центральний державний історичний архів у Ленінграді (далі — ЦДІА у Ленінграді), ф. 381, оп. 8, спр. 3708, арк. 180—184.

³ Ці права були надані їм на основі «Высочайшего повеления» від 10 червня 1870 р. — Свод законов Российской империи, т. XII, стор. 504—509, т. XI, стор. 1541—1544; ЦДІА у Ленінграді, ф. 1284, оп. 189, спр. 971, арк. 4, 6.

⁴ I. Auerchan. Вказ. праця, стор. 32—40; М. Крыжановский. Чехи на Волини. К., 1890, стор. 889—890; М. Vlkova. Osídlování Volyně Čechy. «Časopis slezského muzea», XIII, 1964, стор. 161—166; L. Cichocka. Kolonje czeskie na Wolyniu. «Ročník wyższej szkoły handlowej», 1928, г. V.

⁵ V. I. Mičap. Ceska emigrace v Polskú a na Volyni. Brno, 1924; I. Auerchan. Narodnohospodářský význam českých osad ve Volyňské gubernii. «Obzor narodnohospodářsky». Ročník XVIII, 1902; V. Olič. Dějiny českého vystěhovalectví na Rus. Kijev, 1906.

Уважніше вивчення господарської діяльності чеських поселенців на Волині дасть можливість більш повно відтворити життя чеських емігрантів і оцінити їх участь у економічному розвитку Волині кінця ХІХ—початку ХХ ст.

Матеріалами для цієї статті були видання Житомирського статистичного комітету; списки виборщиків у земства, в яких вказувалась величина господарства кожного власника; документи товариства по вирощуванню хмелю, які знаходяться у Державному архіві Житомирської області; документи Міністерства внутрішніх справ, Міністерства державних маєтностей, Міністерства освіти, а також періодичні чеські видання у Росії «Ruský Čech» та «Čechoslovan», мемуарна та історична література.

Крім того, автором проведено анкетне опитування нащадків чеських емігрантів. Опитано 95 родин на території УРСР та 150 родин у ЧССР. Питання анкети стосувались обставин еміграції родичів опитуваних на Україну, складу їх сім'ї, характеристики місця проживання, занять, стану господарства, доходів, участі у громадському житті чеського або чесько-українського поселення, розвитку освіти та культурних організацій чехів. Дані анкетного обслідування зіставлялись з архівними матеріалами, матеріалами чеських періодичних видань та друкowanими спогадами волинських чехів.

* * *

Чеські господарства на Україні закладались в другій половині ХІХ ст. в умовах швидкого становлення капіталізму. В. І. Ленін відносив Волинську губернію до першої групи губерній, у яких переважала капіталістична система господарства⁶. Особливо швидко йшов розвиток промисловості, зв'язаної з сільським господарством⁷. Розвиток капіталізму в сільському господарстві йшов дещо повільніше внаслідок збереження великого поміщицького землеволодіння⁸.

Після скасування кріпосного права багато поміщиків не мали достатньо коштів для придбання реманенту, найму робочої сили й організації сільськогосподарського виробництва на капіталістичній основі. Тому вони або продавали, або здавали в оренду свої землі. Особливо погравився цей процес після придушення польського повстання 1863 р.⁹ Покупцями і орендарями цих земель не могли бути селяни, знесилені роками важкої кріпаччини, купити землю могли лише окремі куркульські господарства. Основними ж покупцями ставали іноземні поселенці (чехи та німці)¹⁰.

Відбувався процес часткової заміни поміщицького землеволодіння. У 80-х роках на Волині вже існувало 876 поселень іноземців, в яких налічувалось 139,6 тис. жителів¹¹.

Чехи й німці вже пройшли школу капіталістичного господарювання у себе на батьківщині, були знайомі з більш високою агротехнічною культурою і в умовах стихійного розвитку капіталізму на Україні могли швидко орієнтуватись в обстановці.

Їх господарства одразу ж організовувались на капіталістичній основі. Технічні культури, садівництво були саме тими галузями, продукція яких була потрібна про-

⁶ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 204.

⁷ В губернії налічувалось 473 млини (68 парових), 128 олійниць, 24 пивоварних заводи, 6 механічних майстерень. О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні. ч. I. Вид-во АН УРСР, К., 1959, стор. 246, 313.

⁸ До революції 1905 р. з 4839,6 тис. десятин землі у місцевих поміщиків було 3185,9 тис. десятин, а у селян — 1653,7 тис. десятин. В. П. Теплицький. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. Вид-во АН УРСР, 1959, стор. 109—112.

⁹ За повідомленням Волинського губернатора в 1879 р. в оренді перебували 472 поміщицьких господарств, в 1887 р. — 308 господарств. За період з 1862 по 1905 р. поміщики Волинської губернії втратили 554 тис. десятин землі. Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии, ч. I, стор. 313; В. П. Теплицький. Вказ. праця, стор. 250—251.

¹⁰ Російська статистика об'єднувала чеські і німецькі поселення в одну групу іноземних. Статистический обзор Вольнской губернии за 1900 г. Житомир, 1901. ведомость 2. Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО), ф. 67, оп. 1, спр. 3, арк. 3—41.

¹¹ Топографо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края (Киевская, Волинская, Подольская губернии), К., 1882, стор. 29—32. ЦДІА у Ленінграді, ф. 1263, спр. 4054, арк. 428—429.

мисловим підприємствам, зв'язаним з землеробством. Крім того, чехи широко використали урядові пільги в перші роки після переселення. Велику роль відігравали також близькість нових районів поселення до кордонів Австро-Угорщини, відносна, порівняно з австрійськими цінами на землю, дешевизна земель¹², широкі можливості для різної підприємницької діяльності.

* * *

В кінці ХІХ—на початку ХХ ст. чеські селища на Україні за своїм типом були чимось середнім між українськими селами, де займались виключно рільництвом, й німецькими колоніями, де чільне місце займало тваринництво, особливо молочне. В чеських господарствах тваринництво хоч і було розвинене, відігравало допоміжну роль, основним же було виробництво зерна, значне місце займало вирощування хмелю, садівництво, городництво¹³.

Другою рисою, що відрізняла чеські поселення від українських і німецьких, була велика кількість безземельних або малоземельних сільських ремісників. У німецьких селищах ремісників майже не було. Безземельні ж українці, як правило, шукали засоби до прожиття у містах або батракували у поміщиків. Ремісників було більше у тих чеських селах, де швидше зростало населення, і вихідці з учораших землеробських родин, не маючи землі, повинні були займатись ремеслом або у власному селі, або поза ним. Було багато випадків, коли чеські ремісники поодинокими дворами селились в українських селах, де завжди був попит на їх вироби¹⁴. Найчастіше ремісники, зібравши кошти, купували землі (особливо до кінця ХІХ ст., коли іноземцям на Волині ще можна було придбати ділянки землі) і ставали землеробами. Але таких випадків було небагато, навпаки, зі збільшенням населення та прогресуючим розшаруванням серед чехів зростала кількість безземельних ремісників. Вже на початку ХХ ст. у чеських селах було близько 25% безземельних і малоземельних господарств¹⁵. Їх власники разом з сім'ями становили все зростаючу верству пролетарського населення чеських поселень.

Господарювали чехи, як і українці, переважно на власній землі. Орендували землю в невеликій кількості лише на Волині¹⁶. На півдні України та в Криму чехів-орендарів майже не було. Німецькі ж господарства були хутірського типу найчастіше на орендованій землі. У чеських та чесько-українських селищах на Волині найбільше орендували землю вихідці з перших поселень, які не мали можливості утриматись на своїх господарствах внаслідок зростання сім'ї і в той же час у них не було коштів для купівлі землі на новому місці. Орендували чехи землю у поміщиків та в заможних господарів-українців. Чехам охоче здавали землю в оренду, бо господарство вони вели дуже старанно, добре доглядали землю.

Кількість землі у чеських господарствах на Волині дає змогу визначити анкета, яку розіслали працівники журналу «Czechoslovak» у 1912 р., готуючи видання збірника «Чехи у Росії». Матеріали цієї анкети, частково опрацьовані, друкувались на сторінках журналу. 20% господарств належали сільським ремісникам, які мали до 2 десятин землі або лише город і сад; 13% господарів мали від 2 до 5 десятин землі. Власники цих господарств, щоб прогодувати сім'ю, часто наймали батракувати до багатих господарів. 30% опитаних господарів мали від 5 до 10 десятин землі на

¹² Одна десятина найкращої землі біля міст або цукроварень, яку не треба було зразу угноювати у 70-х роках ХХ ст., коштувала 80 крб. F. g. D o u l g a v a. C e s k ý v y s t ě h o v a ě s n a R u s . K r o u ě n ě i a v y s t r á z ě p a ř e m u l i d ů . P ., 1876, стор. 19.

¹³ «Волинские епархиальные ведомости», 1886, 11—12, стр. 393; L. S i c h o s k a . Вказ. праця, стор. 133—134.

¹⁴ L. S i c h o s k a . Вказ. праця, стор. 149; ДАЖО, ф. 20, оп. 1, спр. 147, арк. 1—17.

¹⁵ ЦДАЛ, ф. 381, оп. 8, спр. 3708, арк. 139; М. К р и ж а н о в с к и й . Вказ. праця, стор. 885—886.

¹⁶ Кількість орендованої землі становила 7,6% усієї землі у чехів. Були поселення, де господарювали виключно на орендованій землі (наприклад, у селах Грушвиця, Новини Дубнівського повіту). «Czechoslovak», 1912, 1 лютого. «Волинские епархиальные ведомости», 1891, № 23, стор. 672—676. За даними авторської анкети 10 родин с. Грушвиця Дубнівського району Ровенської області.

одне господарство; 27% — від 10 до 25 десятин і 10% становили господарства розміром від 25 до 60 десятин. Тут рільництво доповнювалось вирощуванням хмелю, розведенням молочної худоби. Ці господарства найчастіше були власністю перших заможних поселенців та колишніх уповноважених по закупівлі земель¹⁷. Близько сорока чеських господарств мали від 50 до 100 десятин. Були вони у селах Глинську, Новокраєві, Підцуркові, Квасилові. Тут панувала фільваркова система господарювання¹⁸. Більшість чеських господарств мала землі не в одному, а в кількох місцях.

Оскільки основною галуззю чеських господарств було рільництво, більша частина їх землі була розорана.

Луків у чехів було небагато, за даними Я. Ауергана, — 6,9% загальної кількості чеської землі на Волині¹⁹. Луки старанно удобрювались і доглядалися.

Обробіток орної землі у порівнянні з поширеним у цей час на Волині трипліям у чехів був кращим²⁰. Посіви заздалегідь планувались за певною сівозміною. Найбільш поширеним видом чергування сільськогосподарських культур було висівання озимини по пару після пресаних. Після зернових сіяли конюшину або садили картоплю²¹.

Переважна частина землі у чехів, як і взагалі на Волині, відводилась під посіви колосових. Сіяли жито, пшеницю, овес, ячмінь. Пшениця та ячмінь були основою збуту чеських господарств (здебільшого йшли до броварень на виробництво пива або в міста). Жито, овес призначались на власні потреби; у великій кількості висівалась конюшина. У чеських господарствах значні площі землі займала картопля. Її садили не лише по городах, як у селян, але й у полі. Основний урожай картоплі використовувався у власних господарствах. Лише картопля найкращої якості збувалась до навколишніх міст і містечок. Рідкістю на Волині було угноєння ґрунту під просапні культури. У чеських господарствах, навпаки, широко вживались природні добрива, а починаючи з ХХ ст. — й мінеральні, особливо під цукрові буряки.

Велику увагу приділяли чехи садівництву. Усі господарства, навіть, господарства більшості сільських ремісників, мали сади²². Доходи від них становили до 12% всіх доходів від господарства. Фрукти збувались найчастіше свіжими у навколишні міста, частина перероблялась для домашніх потреб. В мемуарній чеській літературі наголошується, що саме переселенці покладали початок розведенню садів на Волині. Це твердження неправильне. Сади на Волині були й до чехів у поміщицьких господарствах, а також і у деяких селянських²³. Новим було лише вирощування в значних кількостях культурних сортів плодових дерев. Оскільки на Волині не було спеціальних садів-розсадників для вирощування саджанців, чехи закладали їх самі. Були такі розсадники у селах Глинську, Мирогощі, Семидубах Дубнівського повіту.

З кінця ХІХ ст. значні доходи чехам починають давати плантації хмелю²⁴. Чеські мемуаристи завжди підкреслюють, що лише завдяки вирощуванню цієї культури розквітгли чеські господарства на Волині²⁵. І справді, з появою чехів хмільництво на Волині швидко набирає торговельно-промислового характеру. Правда, ще до чехів у деяких поміщицьких господарствах були плантації хмелю, але їх було небагато, вирощувались неякісні сорти, плантації погано доглядалися.

Перші хмільники з'явилися у чехів у 1870 р. в селах Глинськ, Семидуби, Мирогоща Дубнівського повіту. Незабаром хмільництво поширюється й на інші повіти. В умовах загального піднесення промисловості, зокрема будівництва броварень, чехи швидко побачили вигоди вирощування хмелю. Вони завозять з батьківщини кращі

¹⁷ «Czechoslovak», 1 лютого 1912, стор. 135—136; М. Крижановський. Вказ. праця, стор. 188—189.

¹⁸ Там же.

¹⁹ I. Auergan. České osady na Volyni, na Krymú a na Kaukaze. P., 1920, стор. 32—36; «Ruský Sěch», 15 травня 1907 р.

²⁰ Топографо-статистические материалы..., ст. 34.

²¹ «Ruský Sěch», 24 травня 1907 р.; ЦДІАЛ, ф. 1284, оп. 189, спр. 971, арк. 1—2.

²² V. Oříš. Вказ. праця, стор. 20—22; «Ruský Sěch», 22 грудня 1907.

²³ Топографо-статистические материалы..., стор. 24.

²⁴ «Ruský Sěch», 20 травня 1907 р. Хмелеводство на Волини; «Листок хмелевода», Житомир, 27 лютого 1913 р.

²⁵ V. Oříš. Вказ. праця, стор. 37.

сортів хмелю, забезпечують плантаціям догляд за останнім словом агрономічної культури.

Хміль починають більше вирощувати і у поміщицьких та багатих куркульських господарствах

В 1882 р. на Волині було зібрано 5 тис. пудів хмелю, в 1887—37 тис., 1891 — 41 тис., 1902 — 80 тис. пудів. У 1909 р. з 4065 десятин плантацій хмелю у Росії на Волинь припадало 2500 десятин²⁶.

Встановити, яка кількість десятин хмелю припадала на чеські господарства дуже важко, але характерно, що більше хмелю вирощували у повітах, де жило багато чехів, — у Дубнівському, Житомирському, Луцькому, Ровенському, Острозькому. У 1911 р. в зв'язку з невржаєм хмелю в Європі попит на волніський хміль був дуже великим. Ціна за 1 пуд хмелю становила 35—40 крб.

Влаштування плантацій хмелю вимагало значних коштів і вирощувати його можна було лише у господарствах, що мали 20—25 і більше десятин землі. У таких господарствах вирощували і цукрові буряки, які, однак, не були дуже популярними серед чехів. На початку ХХ ст. на Волині виникли спеціальні організації, які займались проблемами вирощування й збуту хмелю, у них брали участь також і чехи²⁷.

Найкращим показником розвитку сільського господарства є, звичайно, урожайність. Однак дані про врожаї дуже важко встановити. В урядовій статистиці їх майже немає, у періодичній пресі та мемуарній літературі вони перебільшені²⁸. Взагалі для характеристики динаміки урожайності в чеських господарствах джерел явно недостатньо.

У журналі «Сechoslovan» за 1911 р. є відомості про врожаї в селі Глинську Дубнівського повіту, надіслані місцевим мельником А. Тучеком. Дані глинського мельника підтверджує у своїх роботах і Я. Ауерган, який у 1910—1912 рр. подорожував на Волині. У господарствах волніських чехів приблизно збирали з десятини 150—160 пудів (20—23 центнери) зернових з гектара; 500—600 пудів (90 ц.) з гектара картоплі, цукрових буряків — 1500 пудів з десятини (220 ц. з 1 га)²⁹. Ці числа не можна вважати цілком достовірними, але очевидно, що врожайність у чеських господарствах була вищою, ніж у господарствах місцевих жителів, завдяки кращій агротехніці, якіснішим сортам насіння.

Значні доходи мали чеські поселенці від тваринництва. Більшість м'ясних і молочних продуктів вони споживали у власному господарстві, за винятком птиці, яку у великій кількості вирощували на продаж. Основну увагу чеські господарі приділяли турботам про тягло. Коні, найчастіше великі ваговози, старанно доглядалися³⁰. Чеські господарства мали більшу кількість коней і кращих, ніж українські. Якщо на 100 жителів-українців на Волині припадало 23,5 коня, а на 100 гектарів їх землі — 10,1 коня, то в чехів на 100 жителів було 34,8, а на 100 гектарів — 19 коней. Кількість коней у чеських господарствах завжди відповідала потребам. Чехи намагались не обтяжувати господарство надмірною кількістю худоби. Корови у чехів були породисті, найчастіше симентальської або швицької породи.

Кількість їх у чеських господарствах, порівнюючи з українськими, була ще більшою, ніж кількість коней. Якщо на 100 жителів-українців на Волині припадало 38,5 корови, то на 100 чехів — 61,7. В їх господарствах була добре поставлена переробка молочних продуктів, які використовувались переважно для власних потреб, іноді, як у Глинську, продавали масло й сир³¹. У той же час у деяких господарствах чесь-

²⁶ ЦДІА у Ленінграді, ф. Департ. загальних справ, оп. 223, спр. 149, арк. 33—34.

²⁷ ДАЖО, ф. 187, оп. 1, спр. 35, арк. 205.

²⁸ Наприклад, у 1890 р. на Волині у чеських господарствах урожай подається сам/30, сам/40, а у селянських сам/8, сам/10. — «Волынские епархиальные ведомости», 1890, № 24, стор. 708—711.

²⁹ Я. Ауерган порівнює врожаї у господарствах волніських чехів з урожаями в селянських господарствах Росії в 1909 р.: зернових в Росії — 9,5 ц. з га, а в Чехії — 15,2 ц. з га. I. Auerchan. Narodnohospodářský význam českých osad..., s. 30—37.

³⁰ «Волынские епархиальные ведомости». 1891, № 29, ст. 900—901; «Ruský Čech», 8 травня 1907 р.; I. Auerchan. Вказ. праця, стор. 142.

³¹ Z. Čichoska. Вказ. праця, стор. 142—143; М. Крыжановский. Вказ. праця, стор. 886.

ких ремісників або тих, які мали від 2 до 5 десятин землі, корів не було — були лише кози.

Волинські чехи не вирощували молодняк у своїх господарствах, бо це вимагало додаткових витрат, а купували корів та коней у німецьких колоністів або поміщиків. У чеських господарствах, на відміну від українських-селянських, худоба була на стійловому утриманні. Годували її картоплею, відходами від пивного та цукрового виробництва (брага), а також спеціально вирощували на корм худобі багаторічні трави.

Набагато більше, ніж молочної худоби, було у чехів свиней. Їх мало кожне господарство. Добре розвинене було у чехів і бджільництво. Існували господарства, які не мали орної землі, а лише город, сад і пасіку.

Більшість чеських господарств, що мали понад 10 десятин землі, були добре забезпечені різними сільськогосподарськими машинами. В 1911 р. журнал «Czechoslovan» вмістив дані про кількість сільськогосподарських знарядь і машин у селі Гульча-Урвени Острозького повіту. На 393 жителів, або 83 сім'ї, які мали 1170 десятин землі (від 5 до 60 десятин), було 6 комплектів механічних молотарок, 23 сівалки, 34 різачки для січки, 30 різачок для буряків або картоплі, 7 сінокосилок, 19 рядових сіялок, 30 культиваторів, 18 здвоєних залізних плугів, 42 звичайних плуги, 12 залізних борон, 37 сепараторів, 9 кормозапарників, 34 жатки, 8 спов'язалок³². У Глинську на 136 сімей припадало 56 жаток, 15 сівалок, 90 молотарок. Парові машини використовувались лише в небагатьох великих господарствах. Поширена була форма спільного використання сільськогосподарських машин. За невелику плату ними могло користуватись і українське населення³³.

Сільськогосподарські машини і знаряддя чеські поселенці завозили з батьківщини або купували в чеських майстернях на Україні. У селі Борятин на Волині була велика майстерня, яка виготовляла і ремонтувала сільськогосподарські машини³⁴.

Широке застосування машин та раціональний розподіл праці між членами родини давали можливість власникам більшості невеликих господарств обходитись без найманої праці. Наймали батраків лише ті господарі, які мали багато землі, невелику сім'ю або малих дітей. Випадки, щоб заможний господар наймав робітників лише тому, що мав на це фінансові можливості, траплялись рідко. У середньому на 10 господарств у чехів припадало 4 найманих робітники і 51—52 особи з родин самих поселенців, причому з дітьми і старими. Наймалися до чеських господарів в основному українські селяни, але, починаючи з ХХ ст., все частіше зустрічаються і батраки-чехи, особливо у селах, які заселялись чехами в 70—80-х роках ХІХ ст.³⁵ Це були люди, які у перші роки переселення, витративши всі гроші на купівлю землі і не маючи потім змоги виплатити борги, що виникли в результаті обзаведення господарством, розорились, або приїхали в Росію без грошей та так і не заробили їх³⁶.

Наймані робітники були постійними і сезонними. Постійні одержували за рік: 30 крб. — жінки і 40 крб. — чоловіки та 20—30 пудів жита. Сезонним (пастухам, поденникам — особливо у живна та під час збирання хмелю) частіше платили натурою — за день праці від півпуда до пуда зерна³⁷. Харчувалися і сезонні, і постійні робітники у господарів, причому, як згадують колишні батраки, їжа була не гіршою, ніж у господарів.

Для Волині такі умови були досить хорошими. Чеські хазяї ставились до батраків краще, ніж місцеві куркулі, але й рівень вимог був у них дуже високий. Це були ті випадки, коли, за висловом В. І. Леніна, «добирають собі робітників «на вибір», платять їм на 15—20% дорожче, але й сума роботи, яку ці хазяї «видавлюють» з робітників, — вища на п'ятдесят процентів»³⁸.

³² «Czechoslovan», 28 вересня 1911 р.

³³ «Czechoslovan», 6 липня 1912 р.; «Волинские епархиальные ведомости», 1891, № 30, стор. 901—902.

³⁴ I. Auersch. Osady česky na Volyně..., s. 17; L. Čichoska. Вказ. праця, стор. 148.

³⁵ «Ruský Čech», 17 серпня 1906 р.; ДАЖО, ф. 277, оп. 1, спр. 7, арк. 31. V. Olič. Вказ. праця, стор. 45; L. Čichoska. Вказ. праця, стор. 145.

³⁶ «Ruský Čech», 23 лютого, 1907 р.; «Волинские епархиальные ведомости», 1891, № 23, стор. 674—675.

³⁷ L. Čichoska. Вказ. праця, стор. 146.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 204.

Показниками рентабельності і життєздатності сільських господарств є їх доходи. На жаль, обчислити доходи чеських поселенців дуже важко, бо не збереглося ніяких прямих джерел. Чехи не вели облікових книг, як і всі селяни, писали й говорили про доходи неохоче. Тому говорити про прибутки можна лише на основі непрямих відомостей.

За окремими даними, чисті прибутки від однієї десятини орної землі становили в кінці XIX ст. 30—40 крб.³⁹. Одна десятина хмелю на Волині (у чеських господарствах також) давала в 70-х роках XIX ст. 176 крб. чистого доходу, в той час як у Чехії лише 87 крб.⁴⁰. На початку XX ст. волинські чехи отримували в найурожайніші роки 400 крб. з десятини хмелю⁴¹.

У 1913 р. чеські господарства Ровенського повіту мали грошових доходів від рільництва 46,8%, від скотарства 16,5% й 36,7% від вирощування хмелю⁴². Найкращим свідченням порівняно високих доходів чеських господарств є різниця в рівні життя чехів та місцевого населення. Пересічно рівень життя чеських поселенців, за даними З. Ціхоцької, був у 2—3 рази вищим, ніж рівень життя українських селян Волині⁴³.

Виготовлення предметів, необхідних для дому і господарства, було суттєвим доповненням до основних занять сільським господарством, а у господарствах сільських ремісників — єдиним джерелом доходів. У чеських селах були свої сільські ковалі, столярі, шевці, кравці, бондарі, слюсарі, бляхарі, малярі. Починаючи з 80-х років XIX ст., виникають чеські сільські промислові заклади, броварні, олійні, млини, майстерні по ремонту сільськогосподарських машин⁴⁴.

Найпоширенішими серед чехів були пивоваріння та млинарство. В кінці XIX ст. майже все виробництво пива на Україні знаходилося в руках у чехів. У містах вони задовольняли весь попит на пиво, споживання якого швидко зростало і серед українського сільського населення. Чехам належало 13 великих пивоварних заводів, у тому числі такі, як Житомирський, що виробляв щорічно 200 тис. відер пива, та Квасилівський (130 тис. відер пива)⁴⁵.

У 30 чеських селах на Волині було 40 млинів. Володіли чехи млинами також і у селах з українським населенням, де їх млини користувались великою популярністю завдяки високій якості помолу. Крім того, у чеських селах були свої цегельні, олійні та слюсарно-механічні майстерні. Останні забезпечували потребу в залізних виробах і сільськогосподарських знаряддях у багатьох повітах Волині.

Успішному розвитку чеського сільського господарства на Волині сприяла і близькість кордону з Австро-Угорщиною. Це давало можливість купувати безпосередньо в Чехії сільськогосподарські машини, деякі потрібні товари для дому та господарства. Важливим було і те, що на початку XX ст. в руках у чеської верхівки зосередилась значна кількість промислових підприємств, сотні великих і малих торгових контор, магазинів, складів, шинків, наприклад, такі промислові підприємства, як «Акціонерне машинобудівне товариство Гретер і Кршиванек» у Києві, де виготовлялось обладнання для цукрових заводів, завод сільськогосподарських знарядь Фільверта і Дедіни у Києві, завод Неєдли та Унгерман у Києві з філіалами у Здолбунові та Ровно (на ньому виготовлялись запасні частини для сільськогосподарських машин), завод сільськогосподарських машин і знарядь І. В. Мартіненка у Дубно, а також великі механічні майстерні у Ровно, Здолбунові, Квасиліві⁴⁶.

³⁹ «Киевлянин», 18 листопада 1876 р.; «Волинские епархиальные ведомости», 1891, № 23, стор. 675; Л. Січоска. Вказ. праця, стор. 152.

⁴⁰ ЦДІА у Ленінграді, ф. 932, оп. 1, спр. 145, арк. 9.

⁴¹ «Ruský Sesh», 11 травня 1907.; V. Оліс. Вказ. праця, стор. 45; «Киевлянин», 18 листопада 1876 р.

⁴² Статистическо-экономические очерки областных губернских городов России. Киев, 1913, стор. 329.

⁴³ Л. Січоска. Вказ. праця, стор. 147, а також із свідчень групи громадян ЧССР Літомержицького та Жатецького районів, що народились і виросли на Волині і виїхали у 1946—47 рр.; ДАЖО, ф. 67, оп. 2, спр. 1136.

⁴⁴ Л. Січоска. Вказ. праця, стор. 152; М. Крыжановский. Вказ. праця, стор. 885—888; «Ruský Sesh», 7 листопада 1907 р.

⁴⁵ «Чешско-руское единение». Киев, 1915, № 2, 3; V. Švihovský. Kijev a kijevošti. Praha, 1924, стор. 8—9; «Ruský Sesh», 2 червня 1907 р.

⁴⁶ «Чешско-руское единение», № 2—3; «Ruský Sesh», 2 червня 1907 р.

Серед чеських господарів завжди був попит на їх вироби. Багато заможних чехів вкладали гроші у розширення підприємств. У Квасилові та Дубно більшість чеських господарів брали участь в заснуванні броварні та механічної майстерні. Позитивну роль для чеських господарств відіграла і система кредиту. Ще в кінці XIX ст. серед чехів виникають різні споживчі товариства та товариства по продажу хмелю, фруктів, зерна. Ці товариства, крім великої вигоди у збуті товарів та організації господарства, мали ще свої грошові фонди, які могли видавати як позички. В 1911 р. у чехів вже існувала акційна кредитна каса для дрібних позичок у Борятині, а також кредитна каса хмелеводів у Дубно⁴⁷.

Вже у роки першої світової війни у Києві був заснований чехословацький кредитний банк з філіалами у Житомирі та Здолбунові, який став важливим фінансовим центром чеського господарства на Україні.

Короткий аналіз господарської діяльності чехів на Волині дає змогу зробити такі висновки: чеські господарства, які мали більше 5 десятин землі, нагадували американську ферму й відрізнялись від більшості господарств українських селян вищими доходами. На початку XX ст. чеські господарства здебільшого належали до категорії середняцьких і куркульських, товарність їх була відносно високою.

Чехи у великих масштабах започаткували на Волині вирощування краших гатунків хмелю, частково сприяли більшому поширенню серед місцевого населення вирощування просапних технічних культур й культурних сортів плодкових дерев.

Культура праці, краща агротехніка, вміння раціонально вести господарство, швидко розвинені технічні культури і сільські промисли забезпечували власникам чеських господарств вищий порівняно з місцевим населенням рівень життя.

Українське селянство після важких років кріпащини, задавлене тягарями податків і викупних платежів, не могло застосувати передову агротехніку чехів.

Чеським способом господарювання на Волині найчастіше користувались куркулі та поміщики. В їх господарствах починають ширше застосовувати сільськогосподарські машини, вирощувати більше на продаж хмелю, пшениці й картоплі.

Існування чеських і лімецьких господарств на Волині не означало поширення там «американського» способу розвитку сільського господарства. Хоч кількість поміщицьких земель після 1861 р. зменшилась, це не означало занепаду поміщицького землеволодіння⁴⁸.

Якщо з розвитком капіталізму частина поміщиків розорялась і продавала або здавала в оренду свої землі, то інша частина збільшувала свої земельні володіння. Капіталізм у сільському господарстві Волині розвивався за «пруським» шляхом. Цей шлях розвитку обмежував також можливості дальшого економічного розвитку чеських господарств.

Ж. Н. КОВБА

ХОЗЯЙСТВА ЧЕШСКИХ ПОСЕЛЕНЦЕВ НА ВОЛЫНИ В КОНЦЕ XIX—НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Резюме

В статье на фактическом материале рассматривается экономическая деятельность чешских поселенцев на Волинии. Определяются типы сельских хозяйств, их основные отрасли: полеводство, животноводство, хмелеводство; уровень механизации работ, рабочая сила в хозяйстве, а также сельские промыслы.

⁴⁷ I. Auerhan. Narodnohospodářský význam českých osad ve Volyňské gubernii, s. 38.

⁴⁸ Латифундії розміром понад 500 десятин землі становили у Волинській губернії 90% надільної селянської землі. А. М. Анфимов. Крупное помещичье хозяйство европейской России. Изд-во «Наука», М., 1969, стор. 168.

З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1919 р.

Велика Жовтнева соціалістична революція завдала нищівного удару світовій капіталістичній системі, відкрила нову еру у всесвітній історії — еру пролетарських революцій, еру краху капіталізму та перемоги соціалізму. В. І. Ленін говорив, що «деякі основні риси нашої революції мають не місцеве, не національно-особливе, не російське тільки, а міжнародне значення... в розумінні впливу її на всі країни»¹. Жовтнева соціалістична революція показала також, що перша світова війна «перетворюється у війну трудящих проти експлуататорів»².

Під безпосереднім впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції посилюється революційний і національно-визвольний рух у ряді капіталістичних країн світу. Завдяки перемозі Жовтневої революції в Росії були створені необхідні умови для соціального і національного визволення польського народу. Натхнені визвольними ідеями Великого Жовтня трудящі Польщі, в тому числі й Західної Галичини, стали на шлях завоювання політичної влади і встановлення соціалістичного ладу в країні.

Однак внаслідок слабкості робітничого класу і відсутності марксистської робітничої партії владу в Польщі в листопаді 1918 р. захопили буржуазія і поміщики, які виступили проти революційних завоювань трудящих. Лютий ворог робітників і селян, «глава держави» Пілсудський жорстоко придушив революційний рух, щоб зберегти і зміцнити панування польської буржуазії та поміщиків.

Велику допомогу польській реакції у здійсненні її задумів подали імперіалісти США, Англії, Франції, які намагалися перешкодити поширенню визвольних ідей Жовтневої революції за Захід і прагнули перетворити буржуазно-поміщицьку Польщу в знаряддя боротьби проти Радянської Росії. З особливою силою підкреслив це В. І. Ленін, який писав, що «з Польщі Версальський мир створив державу-буфер, який повинен захистити Німеччину від зіткнення з радянським комунізмом і який Антанта розглядає як зброю проти більшовиків»³.

Становище трудящих мас у буржуазно-поміщицькій Польщі, відсталій і залежній від іноземних імперіалістів країні, було дуже тяжким. Робітників жорстоко експлуатували капіталісти. Зарплата була надто низькою — її не вистачало на прожиток. Переважна більшість селян терпіли від безземелля і малоземелля, тому що основна частина землі належала поміщикам, куркулям і церкві.

Селянство зазнавало жорстокої експлуатації, несло непосильний податковий гніт. «Це був гіркий період розчарувань, убогості і нещастя польських трудящих»⁴.

Незадоволення трудящих мас жорстоким буржуазно-поміщицьким режимом у Польщі під впливом ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції привело до посилення революційних виступів робітників і селян усю країну, зокрема Західної Галичини, проти експлуататорів. Тому виникла необхідність створити марксистську ро-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 5.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 65.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 268.

⁴ Болеслав Берут. Партия рабочего класса — ведущая сила польского народа. «Правда», 18 квітня 1952 р.

бітничу партію, яка б згуртувала сили революційно настроєних мас і накреслила план дій.

У грудні 1918 р. внаслідок об'єднання соціал-демократичної партії Польщі та Литви і ППС-«лівийці» виникла Комуністична робітничка партія Польщі. Незважаючи на свою тимчасову політичну незрілість, Комуністична партія Польщі стала відігравати провідну роль у боротьбі трудящих країни.

Після створення Комуністичної партії в країні посилювалась пропаганда революційних ідей серед населення, що привело до наростання виступів робітничого класу і селянства. В Хжанівському⁵, Бяльському⁶, Саночському⁷ та інших повітах Західної Галичини⁸ стають частішими страйки робітників, під час яких висувалися економічні та політичні вимоги. Класова свідомість робітничого класу підвищилась, зростає його організованість у боротьбі з капіталістами.

Революційні події в Росії і посилення робітничого руху всередині країни стимулювали боротьбу трудящого селянства Західної Галичини проти поміщицького гніту. Великий вплив на революційну боротьбу селянських мас Польщі мали перші декрети Радянського уряду, зокрема декрет про землю, прийнятий II Всеросійським з'їздом Рад у жовтні 1917 р., згідно з яким скасовувалась приватна власність на землю і конфісковувались поміщицькі маєтки. До активних дій селянство Західної Галичини закликали революційно настроєні колишні солдати-військовополонені, які були свідками революційних подій у Росії. Повернувшись на батьківщину, вони пропагували революційні ідеї Великого Жовтня, радили селянам піти за прикладом своїх російських братів і захопити землі у поміщиків. Під впливом агітації у ряді повітів Західної Галичини відбулися селянські виступи, спрямовані на ліквідацію поміщицького гніту і конфіскацію поміщицьких земель.

Особливо посилювався селянський рух у Західній Галичині навесні і влітку 1919 р. Він набрав небаченого тут раніше розмаху. Виступи селян охопили Ярославський, Саночський, Пшеворський та інші повіти.

Ранньою весною 1919 р. селяни с. Рожнятова Ярославського повіту, які користувалися невеликими ділянками орної землі і луків, розташованими побіч безмежних поміщицьких володінь сім'ї Дзедушицьких, «вигнали свою худобу на поміщицькі луки»⁹. Це викликало велике задоволення адміністративних і поліцейських властей повіту, які побоювалися селянських заворушень. Щоб перешкодити виступам селян, на місце подій був направлений загін жандармерії. Представник староства Ольшевського разом з ротмістром жандармерії та за участю депутата сейму Пшевроцького домоглися того, що селяни з Рожнятова «перестали виганяти худобу на поміщицькі луки»¹⁰. Однак, йдучи за прикладом рожнятівців, селяни сусідніх сіл — Лапаївки і Заріччя того ж повіту — також вдалися до захоплення поміщицьких земель, вигнавши худобу на поміщицькі луки.

Загін жандармерії був безсилий навести порядок у Лапаївці. Тому туди виїхав ярославський староста, який попередив селян, щоб самовільно і насильно не захоплювали поміщицьких луків, тому що «паражаться на застосування проти себе збройної сили»¹¹. Проявляючи нестійкість у своїх діях, війт від імені громади дав обіцянку не виганяти більше худоби на панські луки аж до вирішення справи поміщицьких луків на сеймі у Варшаві. Селяни повірили, що сейм — вищий орган буржуазно-поміщицької влади — може вирішити це питання на їх користь.

У Заріччі було розквартировано загін жандармерії чисельністю 60 чол. Прибувши в село, староста даремно намагався умовити селян не зачіпати поміщицької власності. Він апелював до національних почуттів населення, підкреслюючи, що тут діють «більшовицькі агітатори», які підбурюють селян на виступи, щоб тим самим послабити молоду Польську державу і показати, що вона нездатна самостійно існувати.

⁵ Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА) УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, од. зб. 2995 і 2996.

⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, од. зб. 3812.

⁷ Там же, од. зб. 2998.

⁸ Там же, од. зб. 2997.

⁹ Там же, од. зб. 3002, арк. 6.

¹⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, од. зб. 3002, арк. 6.

¹¹ Там же.

Не домігшись бажаного наслідку, староста погрожував застосувати проти заколотників війська, що могло б привести до нещастя¹². З вигуків кількох селян повітовий староста переконався, «що гміна Заріччя належить до найбільш завзятих і що є нездоровою більшовицькою агітацією підмінована»¹³. Покидаючи Заріччя, староста наказав жандармам виявити «агітаторів» і заарештувати їх.

Жорстоко розправляючись з селянами, які ставали на боротьбу за землю, проти буржуазно-поміщицького режиму в Польщі, жандармерія заарештувала кількох керівників селянського руху в Заріччі. У відповідь на це близько 300 селян намагалися відбити заарештованих, але жандармерія «енергійним виступом запобігла цьому, заарештувавши кількох порушників, а між ними кількох більшовицьких агітаторів», — писав у своєму дописі вищим органам влади повітовий староста¹⁴.

Так, за допомогою жорстоких репресій у селах Ярославського повіту, охоплених аграрними заворушеннями, було встановлено спокій.

Весною 1919 р. селянські виступи почалися також у Саноцькому, Пшеворському та в інших повітах Західної Галичини.

На початку травня 1919 р. виступили селяни с. Беско Саноцького повіту, які гостро відчували нестачу пасовищ, тому що близько 600 моргів луків цієї громади стали власністю князів Чарторизьких. Незначна частина луків використовувалась панським маєтком, а решта щорічно здавалася в оренду. За оренду морга землі від селян вимагали 400 крон орендної плати, що було не під силу селянам. Через нестачу кормів селянська худоба знаходилась в жалюгідному стані.

Не дійшовши до згоди з панським двором, кілька селян «самовільно вигнали свою рогату худобу і коней на поміщицькі луки». В одному місці панські служники зігнали селянську худобу з луків. Однак, коли вони намагалися зробити це в іншому місці, селяни вчинили активний опір і зайняли «грізну позицію»¹⁵. Побююючись більш серйозних наслідків, слуги поступились, і селяни продовжували випасати худобу на панських луках.

Цей випадок став відомий староству, яке направило свого представника для розслідування справи. Повертаючись з Беска, він зупинився в жандармській дільниці в Заршині та розпорядився надіслати жандармських патрулів до Беска «з метою контролю за поведінкою селян». Крім того, комендант жандармерії одержав розпорядження у випадку посилення заворушень активно виступити і негайно звернутися за допомогою до команди жандармерії в Саноку¹⁶.

Слідом за тим почалися селянські виступи в Заршині та Пісарівцях того ж повіту. Занепокоєний цим, саноцький староста телеграфував органам влади, що «в повіті спалахнули заворушення на аграрному тлі в Беску, Заршині і Пісарівцях...». Селяни вимагали передачі їм панських луків або лісних угідь, щоб мали де випасати худобу влітку, а також заготовляти корм на зиму.

Саноцький староста припускав, що заворушення селян можуть набрати широкого розмаху. «Для рішучого виступу, — телеграфував він у Львів, — не маю достатньої кількості жандармерії, а війська в Саноку майже нема»¹⁷. Староста просив військової допомоги, бо «ситуація стає щораз більше загрозливою і не терпить зволікання...»¹⁸. У відповідь на це командуванню військ у Перемишлі було надіслано наказ про негайне вислання в розпорядження староства в Саноку одного підрозділу війська¹⁹. Так центральна влада готувалася зустріти посилення боротьби селянських мас. Проте внаслідок втручання місцевої жандармерії в селах Саноцького повіту, які були під загрозою аграрних заворушень, наступив спокій²⁰.

Весною 1919 р. в Пшеворському повіті відбувалися віча і таємні збори, на яких обговорювалися питання експропріації великої і середньої земельної власності. Особ-

¹² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, од. зб. 3002, арк. 6.

¹³ Там же, арк. 8.

¹⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, од. зб. 3002, арк. 8.

¹⁵ Там же, од. зб. 3001, арк. 1.

¹⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, од. зб. 3001, арк. 2.

¹⁷ Там же, арк. 4.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же, арк. 6.

²⁰ Там же, арк. 7.

ливо активно діяв тут селянський керівник Целінський з с. Кшечовіц, який, за словами старости, «намагався підтримати у селян думку про захоплення ґрунтів середньої і великої власності»²¹. Селянські депутації з'являлися до власників поміщицьких маєтків і вимагали передати їм луки і пасовища. Про розмах селянського руху в Пшеворському повіті свідчить виникнення в кількох селах спеціальних товариств, які займалися примусовою орендою панських ґрунтів, підготовлених під посіви, але не засіяних.

Селяни с. Кшечовіц почали захоплювати поміщицькі землі. Вони збудували два мости на річці, яка відділяла панські луки від селянських ґрунтів, і вигнали на ті луки свою худобу. Староста побоювався, що «приклад Кшечовіц може спонукати до заворушень весь повіт» і вислав туди жандармерію²², щоб придушити виступи селян. Кількох селян було заарештовано і відправлено до староства для дальшого слідства, а сімох, запідозрених у «більшовицькій агітації», відправлено до поліцейської дирекції в Кракові. У звіті староста підкреслював, що селяни ставляться до жандармерії визивно і образливо. Староста сподівався, що суворі покарання заарештованих у Кшечовіцах, передусім їх керівника Целінського, налякають селян і примусять їх відмовитися від революційних дій²³.

Поряд з виступами селян, спрямованими на експропріацію поміщицької власності, в Західній Галичині весною 1919 р. назрівали також страйки сільськогосподарських робітників, фільваркових слуг. Тому генеральний делегат уряду видав з цього приводу для Галичини спеціальний циркуляр, адресований повітовим старостам і директорам поліції у Львові та Кракові. В ньому вимагалось, щоб вони особистим впливом і втручанням протидіяли агітації, яка має на меті викликати страйки двірської служби. В обов'язки керівників органів влади на місцях входило також втручання в конфлікти служби з двором і видання необхідних розпоряджень, «щоб забезпечити власників від можливих втрат»²⁴.

Селянські агітатори, які закликали двірську службу припинити роботу і почати страйк, сподівалися, що це допоможе селянам заволодіти землями середніх і великих маєтків²⁵.

Таким чином, перші селянські виступи Ярославського, Саноцького, Пшеворського та інших повітів Західної Галичини свідчать про солідарність селян зі страйкуючими робітниками у боротьбі проти буржуазно-поміщицького гніту. Селянство Західної Галичини стає на шлях активної боротьби за свої права. Ця боротьба починає набирати щораз більшого розмаху.

У Кросненському повіті робітники і селяни сіл Устробна, Єдліче, Поток виступили за встановлення робітничо-селянської влади і конфіскацію поміщицької та церковної землі. Повітовий староста в одному з рапортів змушений був визнати, що «відавця Кросненський повіт відомий як найбільш розагітований» і далі пояснював, що становище в повіті загострюється у зв'язку з посиленням дезертирства та поверненням військовополонених з Росії²⁶.

Революційно настроєні військовополонені — свідки боротьби трудящих Росії за Радянську владу, — а також і робітники-нафтовики, невдоволені своїм тяжким становищем, закликали робітників і селян до «утворення робітничо-селянських Рад». В результаті цього виникли робітничо-селянські Ради в селах Устробна, Єдліче, Поток, що мало важливе значення для дальшої боротьби трудящих мас. Ради «узурпували владу від гмінних рад, плекали надію на право управління гмінним майном, склали проекти поділу поміщицької землі і землі ксьондзів, навіть диктували умови (праці. — М. Р.) поміщицькій службі, як це мало місце в Устробній»²⁷.

Занепокоєне діяльністю і зростанням впливу робітничо-селянських Рад серед трудящих Кросненське староство застосувало проти них репресії. Вершті-решт староста заборонив робітничо-селянські Ради, тому що вони «були створені на зразок

²¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, од. зб. 3002, арк. 11.

²² Там же

²³ Там же, арк. 16.

²⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, од. зб. 3001, арк. 3.

²⁵ Там же, арк. 10, 12.

²⁶ Там же, од. зб. 2994, арк. 4.

²⁷ Там же.

радянських» і тому що «існуючі закони не знають таких шкідливих для суспільства установ»²⁸.

Незаконні дії старости викликали гнів і обурення робітників і селян повіту. Так, наприклад, селяни с. Поток у червні 1919 р. звернулися до міністра внутрішніх справ у Варшаві із скаргою, в якій писали, що Косненське староство тривалий час переслідує робітничо-селянський рух, заборонило робітничо-селянські Ради в селах Устробна, Єдліче, Поток. Селяни вказували, що Ради не порушували спокою і громадського порядку. Цю скаргу підписали від імені селян Степан Токарський, Броніслав Бубр, Владислав Пільх, Юзеф Яноха, Владислав Чекавський та інші, всього 19 селян²⁹.

Повітовий староста у відповіді на запит міністерства «пояснивав», що він далекий від переслідувань або цькування будь-якого товариства чи партії і що «діяв, виконуючи тільки свій службовий обов'язок»³⁰. Це пояснення задовольнило міністерство внутрішніх справ буржуазно-поміщицького уряду Польщі.

Селянський рух поширився також на повіт Велічка. Тут 29 липня 1919 р. спалахнув страйк сільськогосподарських робітників і двірської служби в поміщицькому маєтку в с. Следзейовіце³¹. Ще в червні староста припускав, що під час жнив «вибухнуть щонайменше у великих маєтках неспокої» (тобто страйки. — М. Р.). Тому виникне неминуча потреба «гарантувати безпеку робітникам, що захочуть працювати», за допомогою жандармерії і, можливо, навіть війська³². Побоюючись поширення страйку на сусідні маєтки, староста негайно вислав на місце подій свого референта для врегулювання конфлікту.

Робітники, що застрайкували, вимагали, в основному, підвищення плати, дотримання поміщиком умов підписаного контракту про оплату за понадурочні роботи і справедливішого трактування умов з боку адміністрації³³.

Селяни с. Следзейовіц погрожували, що «коли б внаслідок страйку врожай мав згнити на пні, то вони до того не допустять і самі проведуть жнива, звичайно, на свою користь»³⁴. Саме цього побоювалися поміщики і староство. Тому вони вирішили продовжувати переговори зі страйкуючими робітниками.

Страйк у панському маєтку цього села закінчився частковою перемогою сільськогосподарських робітників. Поміщик мусив піти на задоволення деяких вимог робітників³⁵.

Сільськогосподарські робітники в маєтку Бежанув, повіт Велічка, під час жнив погрожували страйком, якщо не буде підвищена плата за тяжку працю. Становище тут ускладнювалось тим, що сторони «не бажали йти» на взаємні поступки. Намагання представника староства врегулювати конфлікт не мали успіху. Лише після тривалих переговорів між адміністрацією маєтку і двірською службою та сезонними робітниками сторони прийшли до згоди. Робітники, домігшись часткового підвищення плати, повернулися до роботи³⁶.

Головною причиною селянського руху в Західній Галичині було посилення поміщицької експлуатації, переслідування селянських мас, на що неодноразово зверталася увага в прогресивній пресі та в письмових запитах послів сейму до окремих міністерств польського уряду. Ці питання порушувалися також в офіційному листуванні повітових старостів з органами влади буржуазно-поміщицького уряду з селянського питання³⁷.

З численних фактів видно, що жодного разу представники адміністративної влади не стали на бік селянських мас, а захищали інтереси поміщиків. Так, генеральний представник польського уряду в Кракові вказував у своєму донесенні

²⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, од. зб. 2994, арк. 3.

²⁹ Там же, арк. 1.

³⁰ Там же, арк. 4.

³¹ Там же, од. зб. 3000, арк. 9.

³² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, од. зб. 3000, арк. 7.

³³ Там же, арк. 9.

³⁴ Там же, арк. 10.

³⁵ Там же, арк. 12.

³⁶ Там же, арк. 10, 12.

³⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, од. зб. 3031, 3117, 3118.

в Міністерство внутрішніх справ про розслідування скарги-інтерпретації кількох послів сейму на дії галицьких поміщиків повітів Кольбушова, Ніско, Мелець, Тарнобжег, що з інтерпеляції випливає «зовсім безпідставна загальна несправедливість до панських маєтків». Представник уряду твердив, що він мусить «взяти під захист» власників маєтків, тому що вони зазнали великих втрат під час світової війни³⁸.

Революційні виступи трудячого селянства Західної Галичини були спрямовані проти буржуазно-поміщицького режиму панської Польщі. Вони викликали велику тривогу адміністративних і поліцейських органів влади, а також поміщиків. Тому реакція мобілізувала всі сили і вживала суворих заходів, щоб спільними силами придушити революційні виступи селян. У збунтовані села були направлені представники староств, жандарми, завданням яких було придушити виступи селян. Наприклад, при повітовому управлінні жандармерії в Пшеворську був спеціальний загін жандармерії у складі 30 озброєних жандармів, призначений для дії проти селян. Такі «летючі» жандармські загони були створені при кожному повітовому управлінні жандармерії Окружного управління жандармерії в Перемишлі³⁹.

Жорстко розправляючись з селянами, жандармерія заарештувала керівників селянських виступів, агітаторів⁴⁰.

Селяни чинили опір жандармерії⁴¹, а репресовані поводитися мужньо. Наприклад, один селянин під час арешту, погрожуючи жандарму, заявив: «Почекайте, скінчилося панування Австрії, скінчиться і ваше!»⁴².

Шляхом жорстоких репресій адміністративним і поліцейським властям буржуазно-поміщицької Польщі вдалося придушити революційний рух селянства в 1919 р. в Західній Галичині. Але це був тимчасовий успіх влади. Незабаром боротьба селянських мас за землю і свободу знову поновилася.

Н. А. РАТЫЧ

ИЗ ИСТОРИИ КРЕСТЬЯНСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ЗАПАДНОЙ ГАЛИЦИИ В 1919 Г.

Резюме

В статье освещается борьба крестьянских масс Западной Галиции за землю в 1919 г., на развитие которой большое влияние оказала Октябрьская революция, декрет о земле. Положение крестьянских масс было очень тяжелым и они восставали против своих угнетателей. Выступления крестьян, направленные на захват помещичьих земель, приняли угрожающий характер и широкий размах. Они охватывали Ярославский, Саноцкий, Пшеворский и другие уезды Западной Галиции.

Административным и полицейским властям буржуазно-помещичьей Польши с помощью реакционных мер удалось временно подавить крестьянские выступления, однако вскоре борьба крестьянских масс Западной Галиции за землю возобновилась.

³⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, од. зб. 3118, арк. 7.

³⁹ Там же, од. зб. 3001, арк. 14.

⁴⁰ Там же, од. зб. 3002, арк. 8, 16.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же, арк. 13.

РЕПРЕСІЇ ЦАРИЗМУ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 30—40-х РОКАХ ХІХ ст.

Правобережна Україна в 30—60-х роках ХІХ ст. була тісно зв'язана з польським національно-визвольним рухом. Цей зв'язок був обумовлений тим, що тут проживало близько 400 тис. поляків, які в різних формах співчували боротьбі польського народу за свою незалежність. Це населення зосереджувало в своїх руках значну економічну, політичну та ідеологічну силу в краї. Самодержавство у перші роки після приєднання до Росії Правобережжя (1793 р.) змушене було зважати на інтереси імушних верств польського населення. Воно надало польській шляхті привілеї російського дворянства, залишило в дії Литовський статут, за яким державною мовою разом з російською була польська. Поляки-дворяни призначалися і обиралися на державні посади в губернські та повітові органи України. Проте становище селян і міщан — більшої частини польського населення — змінилося мало і майже не відрізнялося від становища українського селянства.

Негативне ставлення поляків у 1-й третині ХІХ ст. до російських службовців та чиновників¹, утворення в 20-х роках польських масонських лож, таємних товариств з революційними програмами, зв'язок польських організацій Правобережжя з декабристами² — все це свідчило про зростання опозиційності польського населення щодо царату. Нарешті, 29 листопада 1830 р. в Царстві Польському спалахнуло повстання, спрямоване проти царського самодержавства. Основною метою його було відновлення незалежності Польщі. Повстання мало національно-визвольний характер. Воно знайшло підтримку в прогресивних колах європейських країн і особливо у польського населення, що проживало в Білорусії, Литві та на Правобережній Україні. У квітні—травні 1831 р. на Правобережжі спалахнуло повстання, в якому взяло участь 7376 чол.³

Царський уряд, придушивши повстання в Королівстві Польському і на Україні, почав розправу над його учасниками. На Правобережжі розправа переросла в цілеспрямовану політику самодержавства по відношенню до польського населення. Ця політика мала три основні складові частини. Перша — адміністративні і економічні репресії проти учасників повстання 1830—1831 рр. Друга — наступ на польське і ополячене дворянство України та на його привілеї. Третя — культурно-ідеологічний наступ на поляків. Метою цієї політики було послабити позиції польського населення на Правобережжі і таким чином зміцнити становище царизму на цих землях та недопустити нових польських повстань на Україні.

Учасників повстання уряд поділив на «три розряди». До першого належали організатори повстання. До другого — всі ті, що «діяли проти царських військ і взагалі проти законної влади». До останнього — ті, хто підписав повстанські акти.

¹ Див.: Вольнская революция первой четверти ХІХ в. — «Киевская старина», 1883, № 1—8.

² Див.: П. Ольшанский. Декабристы и польское национально-освободительное движение. М., 1959.

³ Л. А. Обушенкова. Статистика участников восстания на Правобережной Украине в 1831 г. — «Советское славяноведение». Материалы ІV конференции историков-славистов. Минск, 1969, стор. 479.

присяги, хоч дієвої участі в «бунті» ї не брав⁴. Міра покарання визначалася залежно від розряду. Найжорстокіші репресії проводилися щодо повстанців I і II розрядів.

Самодержавство утворило різні слідчі комісії у справі повстання. На Україні діяли головні слідчі комісії в Києві, в Житомирі, в Кам'янці-Подільському, військово-польові суди та комісії по розгляду справ учасників повстання майже у кожному повіті Правобережжя⁵.

Слідчі комісії діяли настільки швидко, що до травня 1832 р., в основному, виконали свої завдання. На цей час були закриті повітові слідчі комісії. Лише одна Кам'янецька повітова комісія за період з 31 травня 1831 р. по 19 травня 1832 р. розглянула справи 115 підсудних поміщиків, 107 шляхтичів, 10 посесорів, 7 чиновників, 6 ксьондзів, 9 селян⁶. Всього комісія судила 255 повстанців. Інші повітові комісії розглянули за цей час в середньому по 150 справ. Отже, лише в Подільській губернії до відповідальності було притягнуто близько 1800 повстанців.

Найчастішими вироками були: віддача повстанців у солдати, вислання в Сибір на поселення та на каторгу. Про це свідчать архівні матеріали. Так, з 132 учасників повстання на Поділлі 82 були відправлені рядовими в Кавказький окремий корпус⁷. У справах повстанців ми знаходимо такі приписки: «Фарановський Яків, з колишньої шляхти Кам'янецького повіту, добровільно приєднався до бунту, знаходився в ньому до розгрому... був переданий військовому суду... вирішено його віддати в солдати»⁸. Або: «Савінський К., з колишньої шляхти Ушицького повіту, добровільно приєднався до партії Стемпковського...»⁹ 20 червня 1831 р. висланий до Сибіру на поселення»¹⁰.

Багато повстанців вело себе на слідстві стійко і мужньо. Так, К. Покржевицький¹¹, перебуваючи у в'язниці, звинувачував на допиті у присутності генерала Соболевського своїх товаришів у тому, що вони погано воювали з царськими військами. На суді він не покався, а рішуче заявив, що назавжди збереже вірність присязі і справі повстання, в якому «він підняв зброю проти російського уряду, бажаючи свободи, волі...». Пізніше Покржевицький втік з в'язниці, але був пійманий. Польовий суд виніс йому «як злісному повстанцю» смертний вирок через повішання. Але імператор Микола I звелів замість страти позбавити Покржевицького прав дворянства і вислати на каторгу.

Так же вів себе на суді керівник загону повстанців Овруцького повіту на Волині В. Головицький¹² та багато інших. Все це свідчить, що такі люди, як Покржевицький, Головицький пронесли в глибині сибірських руд і гір Кавказу знамена боротьби за свободу, вписали яскраві сторінки в еднання революційних сил народів Росії, України і Польщі.

Слідчі комісії Правобережної України засудили багато сотень повстанців. Згідно зі звітом генерала Гур'єва імператору про повстанські і секретні справи канцелярії Київського військового губернатора від 8 березня 1835 р. було репресовано (див. табл. стор. 143)¹³.

Таким чином, з 6020 повстанців, які перебували на обліку адміністрації, 1336 зазнали репресій, 1105 — емігрували за кордон, інші розшукувалися урядом та були під поліцейським наглядом¹⁴. О. І. Герцен, співчуваючи репресованим польським повстанцям, писав: «Полюбіть же, друзі... матерів, які з 1831 року лише проводжали синів своїх на страту, на заслання... Сестер, які не знають іншого кольору, як чорний

⁴ Хмельницький обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 228, оп. 1, спр. 1343, арк. 1, 14.

⁵ ХОДА, ф. 228, оп. 1, спр. 1336, арк. 1, 2.

⁶ Там же, арк. 114.

⁷ Там же, спр. 1343.

⁸ Там же, спр. 1343, арк. 43.

⁹ Л. Стемпковський — організатор повстання 1831 р. на Поділлі.

¹⁰ ХОДА, ф. 228, оп. 1, спр. 1336, арк. 132.

¹¹ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА) СРСР, ф. 801, оп. 109/86, пачка 1, 1831 р., спр. 13, арк. 6—8.

¹² Там же, арк. 1—6.

¹³ Звіт Гур'єва, що зберігається в ЦДІА УРСР в Києві, систематизував і подав у таблицях К. А. Пушкаревич. Див.: К. А. Пушкаревич. Из истории польской революции 1830—1831 гг. — Труды Института славяноведения АН СССР, Л., 1932, стор. 339.

¹⁴ А. К. Пушкаревич. Вказ. праця, стор. 337—339.

копір трауру!»¹⁵ Так, прогресивні сили Росії в особі О. І. Герцена і М. П. Огарьова, О. С. Пушкіна, П. Я. Чаадаєва, М. С. Луніна та ін. засуджували розправу царизму над польськими повстанцями, співчували їм.

Крім адміністративної розправи, самодержавство вело наступ на економічні позиції учасників повстання. З цією метою 21 грудня 1830 року уряд наклав секвестр

Губернії	Вислано на каторгу	Віддано в солдати	Посаджено у в'язниці	Вислано в Сибір на заслання	Всього
Київська	1	171	23	2	197
Подільська	3	794	16	8	821
Волинська	2	244	58	14	318
Всього	6	1209	97	24	1336

на маєтки і капітали тих поляків, які перебралися з Правобережжя до Польщі, щоб взяти участь у повстанні¹⁶. В архівах зберігається чимало документів, що свідчать про масову конфіскацію капіталів, цінностей і майна у колишніх повстанців. Наприклад, лише в одному з списків повстанців Волинської губернії вказується 183 шляхтичі, на майно яких був накладений секвестр¹⁷.

В 1832 р. уряд створив спеціальні комісії для конфіскації майна, капіталів і цінностей у повстанців. Ними було конфісковано на Правобережжі 1124 маєтки¹⁸. Разом з конфіскованими маєтками поміщиків їх селяни переходили до розряду державних. У звіті Гур'єва подана загальна кількість конфіскованих селян — 80053 чол.¹⁹ Однак після кропіткого статистичного аналізу польський історик Ф. Равіта-Гавронський встановив, що в 1830—1831 рр. налічувалося 156226 конфіскованих селян. Вартість цих кріпаків становила 78,8 млн. крб.²⁰ Це більш вірогідні дані. Достовірність їх підтверджується тим, скільки було конфісковано селян в окремих магнатів. Так, у братів Потоцьких було забрано 32795 селян, у Ксаверія Браницького — 20300 селян. Багато було конфісковано кріпаків у князів Чарторийських, один з яких, Адам Чарторийський, очолював повстанський уряд у Варшаві²¹. Перехід селян до категорії казенних хоч в принципі не полегшив їх життя, але все ж дещо змінив їх становище.

На основі даних Гур'єва та Ф. Равіта-Гавронського можна зробити такі висновки про роботу повітових і губернських комісій по конфіскації майна і цінностей в учасників повстання 1830—1831 рр. (див. табл. стор. 144)²².

Конфісковуючи майно, маєтки, цінності у повстанців в державну скарбницю, царизм одночасно роздавав відібране російським поміщикам, зміцнював їх економічні позиції на Правобережній Україні. Але як свідчать факти, представники магнатських кіл, які брали участь у повстанні, зуміли знайти спільну мову з самодержавством. Внаслідок цього чимало великих польських поміщиків одержали назад свої секвестровані маєтки. Лише протягом 1839—1842 рр. Микола I помилував 128 польських аристократів Правобережжя²³. Так, активний учасник повстання на Поділлі магнат С. Добек був спочатку віднесений до I розряду злочинців. Проте він зумів

¹⁵ «Колокол», № 155.

¹⁶ Полное собрание Законов Российской империи, собр. II, т. 5, отд. II, № 4206, СПб, 1831.

¹⁷ ХОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 27, арк. 650—652; ЦДА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 340, арк. 13—131.

¹⁸ A. Sokołowski. Dzieje powstania listopadowego (1830—1831). Wiedeń, 1907, str. 311.

¹⁹ А. К. Пушкаревич. Вказ. праця, стор. 339.

²⁰ F. Rawita-Gawroński. Konfiskata ziemi polskiej przez Rosyę po roku 1831 i 1863. (Uwagi i materiały do statystyki Ukrainy, Podola, Wołynia). Kraków—Poznań, 1917, str. 10—15, 19. Різниця між числами Гавронського і Гур'єва свідчить, що внаслідок різних комбінацій частина секвестрованих маєтків до 1835 р. була повернута колишнім учасникам повстання.

²¹ Там же, стор. 10—15.

²² Там же, стор. 1—15; А. К. Пушкаревич. Вказ. праця, стор. 337—339.

²³ ЦНБ АН УРСР, рукописний відділ, ф. 1, спр. 6741.

довести свою «непричетність» до повстання, і майно йому було повернуте²⁴. Деяким повстанцям вдалося повернути свої маєтки завдяки родинним зв'язкам.

Однією з загальних економічних санкцій проти поляків краю була ліквідація наприкінці 30-х років у Бердичеві агенства Польського банку. Натомість у Києві в 1839 р. було організовано контору державного комерційного банку. Це ставило польське населення в економічну залежність від російського банку²⁵.

Губернії	Конфісковано маєтків	Число кріпаків у них	Гроші, цінності, конфісковані в цих маєтках			
			золото (крб.)	срібло (крб.)	асигнації (крб.)	злоті
Жнівська	123	37139	798	14706,58	—	—
Подільська	472	52533	30	193405,84	27220,06	—
Волинська	529	66554	23078	25487,20	1966,03	158557,24
Всього	1124	156226	23906	233599,62	29186,09	158557,24

В результаті розкладу на Україні в 1-й половині XIX ст. феодальних і розв'язку капіталістичних відносин в польському дворянстві відбувалася диференціація, утворюється значний прошарок (близько 100 тис. чол.) дрібної помісної і безпомісної шляхти, яка за своєю соціальною природою швидше нагадувала різночинну інтелігенцію, що обслуговувала чиновницький апарат повітів, економії тощо²⁶. І. Я. Франко, торкаючись цього питання, справедливо вважав безпомісну шляхту Правобережжя звичайним селянством²⁷.

Паявність значного числа дрібної шляхти, яка користувалася всіма дворянськими привілеями, загрожувала розчинити в цьому краї опору феодальної монархії — вище дворянство. Крім того, враховуючи досвід польського повстання 1831 р., самодержавство вбачало у дрібному польському дворянстві значну опозиційну силу. Так, Микола I вважав дрібну шляхту «найшкідливішим... класом»²⁸. Тому уряд, скориставшись з поразки польського повстання, повів на дрібну польську і ополячену українську шляхту наступ, виключаючи її з дворянського стану.

На початку 1832 р. у всіх повітах Правобережжя були створені комісії «для розбору шляхти». Як зазначалося в наказі місцевого генерал-губернатора, адресованому цим комісіям, польське дворянство поділялося на три категорії. До першої відносились дворяни, затвержені або незатвержені депутатськими дворянськими зборами, які володіли маєтками і кріпаками. До другої залічувалась безпомісна шляхта, затверджена дворянськими зборами. До третьої належала шляхта, незатверджена в дворянських правах і без маєтків. Вона повністю позбавлялася дворянських привілеїв і переводилася в податні стани селян-однодвірців і міщан. Комісії також займались питанням переселення позбавлених дворянських прав незадоволених польських сімей в глибинні райони Росії та на Кавказ²⁹.

На основі матеріалів про роботу геральдійських комісії Поділля можна визначити дані, які характеризують масштаби наступу царизму на польську шляхту³⁰. (див. табл. стор. 135).

Шляхтичів в основному переводили в розряд селян-однодвірців. Так, Ямпільською комісією 1960 осіб, позбавлених прав дворянства, були віднесені до селян, Балтською комісією 7108 осіб шляхти переведено в однодвірці і лише 320 чол. —

²⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 801, оп. 109/86, 1834 р., папка 8, спр. 15, арк. 9, 10.

²⁵ О. Турчинович. История сельского хозяйства России от времен исторических до 1850 г. СПб., 1854, стор. 42.

²⁶ М. В. Нечкина. Общество сословных славян. М.—Л., 1927, стор. 87.

²⁷ І. Я. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XIX, К., 1956, стор. 683.

²⁸ С. М. Сердонин. Исторический обзор деятельности Комитета министров, т. II, ч. I. СПб., 1902, стор. 75.

²⁹ ХОДА, ф. 228, оп. 1, спр. 1344, арк. 14, 17.

³⁰ Там же.

в категорію міщан³¹. Ці приклади свідчать, що шляхта, в основному, проживала в сільській місцевості і була зв'язана з землеробством.

Все ж царський уряд був невдоволений діяльністю повітових комісій, які, на його думку, дуже мало і повільно проводили чистку дворянства. Крім того, дрібна шляхта почала фабрикувати дворянські документи. Комісії були закриті. Натомість

Повітові комісії Подільської губернії по „розбору шляхти“	Одинокі шляхтичі, переведені в податні стани	Число шляхетських сімей, переведених у податні стани	Число сімей, висланих на Кавказ
Балтська	—	1784	150
Брацлавська	—	155	2
Вінницька	—	145	—
Гайсинська	—	160	—
Кам'янецька	—	500	—
Летичівська	19	105	—
Літинська	—	138	—
Могилівська	109	856	—
Ольгопільська	—	838	77
Проскурівська	—	681	6
Ушицька	—	322	33
Ямпільська	—	456	26
В с ь о г о	128	6140	294

1 червня 1840 р. в Києві було створено центральну ревізійну комісію (герольдію) на чолі з генерал-губернатором Д. Г. Бібіковим. До 1 січня 1845 р. ця комісія перевела з нижчого дворянства в податні стани на Київщині — 2165, Поділлі — 48 545 і Волині — 31 411 осіб, тобто 82181 чол. колишньої шляхти³². Всього комісія до кінця 40-х років позбавила дворянських прав 88 тис. осіб³³.

Таким чином царський уряд добився скорочення польського дворянського прошарку і до деякої міри підірвав його економічну могутність. Розжалувана шляхта поповнила лави міщан і трудового селянства. Внаслідок цього відбулися зміни в світогляді колишньої шляхти, її інтереси змінилися з інтересами українського і польського селянства, зокрема в галузі спільної боротьби проти самодержавного ярма за волю і землю.

Одночасно царизм проводив активну політику на обмеження ідеологічного, культурного і політичного впливу польського населення. Указом Сенату від 1 червня 1832 року діловодство в державних установах Правобережної України переводилось з польської на російську мову. Чинovníки, які порушували цей указ, притягувались до відповідальності³⁴.

На Правобережжі України освіта була під значним впливом польської культури. Переважання в школах польського елементу полегшувало виховання підростаючого покоління в напрямку, вигідному для польського національно-визвольного руху. Ось чому уряд, скориставшись з того, що учні Вінницької гімназії, Барської базиліанської школи, Уманського ліцею тощо брали участь в польському повстанні, закрив 245 нижчих і середніх навчальних закладів, а натомість відкрив російські школи, запровадив викладання у школах на російській мові замість польської³⁵. Нарешті, в 1834 р. у

³¹ Там же, стор. 79, 82.

³² Обзорение Киевской, Подольской и Волынской губерний с 1838 по 1850 годы. — «Русский архив», 1884, кн. 3, стор. 14—15.

³³ Речь Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора Д. Г. Бибинова к помещикам Киевской губернии 8 мая 1851 г. — Сборник исторических материалов и документов, относящихся к новой русской истории XVIII и XIX вв. СПб.: 1873, стор. 118—119.

³⁴ Полное Собр. Законов Российской империи, собр. II, т. VII, СПб., 1833, № 5406.

³⁵ О. Левицкий. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840 г. — «Киевская старина», 1906, № 3—4, стор. 422.

Києві був заснований університет з завданням посилити русифікацію польського і українського населення.

Організація нових шкіл була тягарем для польських і українських селян, бо кошти на них адміністрація одержувала у вигляді «добровільних» пожертвувань дворянства Правобережжя, що «їх виплачували своїм панам разом з подушним податком селяни, які самі не мали можливості навчитись грамоті»³⁶.

Останнім ударом самодержавства, спрямованим проти польського національно-визвольного руху, був наступ на католицьке і уніатське духовенство Правобережної України, на ідеологічний апарат польського населення краю. Приводом послужило те, що польське духовенство взяло участь у повстанні 1830—1831 рр. В 1832 р. значна кількість католицьких релігійних установ (костьолів, монастирів тощо) була закрита. Лише в Подільській губернії уряд закрив 24 установи³⁷. Деякі з них (Домініканський і Тринітарський костьолои Кам'янця-Подільського) назавжди припинили свою діяльність, а уніатський Почаєвський монастир став православним.

В 1839 р. уряд сприяв об'єднанню уніатської церкви з православною. На Правобережжі перейшло в православну віру майже 130 тис. уніатів. Коштами селян в краї спішно було відремонтовано і збудовано близько 2800 православних церков. Ці заходи були спрямовані не на послаблення, а на посилення релігійного гніту на Правобережній Україні³⁸.

25 червня 1840 р. цар Микола I підписав указ про скасування дії на Правобережжі Литовського статуту. Тут стали діяти самодержавні закони і права Російської імперії. Так завершився наступ на польське населення, хоч всілякі обмеження і утиски продовжувались і пізніше.

Отже, царський уряд, здійснюючи планомірний наступ на трудяще польське населення значно послабив його економічну, політичну та ідеологічну силу і одночасно зміцнив панування російської та української аристократії на цих землях. Від такої політики самодержавства найбільш постраждали нижчі верстви польського населення. Послаблення впливу польського населення в краї привело до зближення його з місцевим українським населенням, що мало позитивне значення. Як влучно зауважив М. Г. Чернишевський, з цього часу «малоруський поселянин і польський поселянин мають... цілком однакову долю»³⁹.

Л. В. БАЖЕНОВ

РЕПРЕССИИ ЦАРИЗМА ПРОТИВ ПОЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В 30—40-х ГОДАХ XIX ст.

Резюме

В статье рассматривается положение польского населения Правобережной Украины в первой половине XIX ст., постепенное ограничение царизмом его политических прав и экономической самостоятельности, усиление репрессий после восстания 1830—1831 гг.

³⁶ П. П. Чубинский. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край..., т. VII, ч. II, СПб., 1872, стор. 227.

³⁷ Подольские епархиальные ведомости, 9 октября 1893 г., стор. 7—9.

³⁸ Ф. Ястребов. Украина в первой половине XIX ст. Нариси з історії України, вип. 8. К., 1939, стор. 150.

³⁹ М. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. VII. М., 1950, стор. 752.

**ДО ПИТАННЯ ПРО АНТИКРІПОСНИЦЬКУ АГІТАЦІЮ
ПОЛЬСЬКИХ БУРЖУАЗНИХ ДЕМОКРАТІВ У СХІДНІЙ
ГАЛИЧИНІ В 30-х роках ХІХ ст.**

(Революційна пісня Ю. Горошкевича «Думка», літографована
у 1837 р.)

У 30-х роках ХІХ ст. частина революційно настроєних членів таємної національно-визвольної організації «Співдружність польського народу» (К. Ценглевич, І. Кульчинський та ін.) розгорнула активну антикріпосницьку агітацію серед українських селян Східної Галичини з метою залучити їх до боротьби за визволення польських і українських земель з-під гніту Австрійської монархії¹. Значну роль у цій агітації відігравав автор кількох листівок і відозв Юліан Горошкевич.

Син дрібного двірського службовця з містечка Лопатина (народився 16 лютого 1816 р.) Ю. Горошкевич, не маючи засобів для навчання у Віденській політехнічній школі, рано був змушений піти слідами свого батька і стати двірським писарчуком. Суворі кріпосницька дійсність примусила його задуматись над тяжким становищем селянства. Зустрічі і розмови з активним діячем «Співдружності польського народу» Ігнатієм Кульчинським, який, виконуючи роль зв'язківця між керівним центром цього товариства і його представником на Україні Ш. Конарським, перебував в околицях Лопатина, ще більше переконали юнака в несправедливості існуючого ладу і були причиною його перших спроб вести антикріпосницьку агітацію серед ремісників та селян. У 1836 р. Ю. Горошкевич переїхав до Львова. Влаштувавшись тут на поденну роботу в крайовій бухгалтерії, він поринув у вир підпільної роботи. Познайомившись з К. Ценглевичем, автором антикріпосницьких віршів українською мовою, Горошкевич і сам вирішив поширювати визвольні ідеї за допомогою відозв, листівок та віршів. Велику популярність здобули його «Листи до приятелів миру», що в численних списках розповсюджувалися серед українських студентів і викликали серйозну тривогу австрійських властей.

В 1837 р. Ю. Горошкевич за порадою Г. Кульчинського освоїв професію літографа, замовив для себе в Лопатині у знайомого столяра літографський апарат і, привізши його таємно до Львова, приступив до виготовлення на ньому своїх нелегальних видань. Розмножену на апараті листівку, спрямовану проти керівника губернського управління барона Ф. Кріга та командуючого австрійськими військами в краї генерала Лапгенау, 29 листопада 1837 р. було розкидано в міському театрі. Як видно із спогадів Ю. Горошкевича, він відбив на апараті також близько 70—80 примірників свого вірша, написаного на замовлення І. Кульчинського українською мовою, для розповсюдження між селянами Східної Галичини. Проте йому не вдалось розповсюдити цього вірша. 5 грудня 1837 р. у нього на квартирі було проведено обшук і забрано літографський апарат, рукописи та відбиті примірники вірша, а самого автора заарештовано і кинуто до в'язниці в Куфштейні².

Як видно з таємних матеріалів канцелярії генерал-губернатора Фердинанда д'Есте, поява цього вірша-листівки серйозно занепокоїла правлячі кола. 22 грудня 1837 р. Ф. д'Есте розіслав окружним старостам циркуляр, в якому містились опис

¹ Див.: Г. Ю. Гербільський. Передова суспільна думка в Галичині. (30-і—середина 40-х років ХІХ ст.). Львів, 1959, стор. 130—139.

² I. Hogożkiewicz. Notatki z życia. Wrocław-Kraków, 1957, str. 12—84.

листівки та вимога посилено слідкувати за її появою в краї³. Проте розшуки, які тривали майже 2 роки, не виявили ніяких слідів її розповсюдження серед селян⁴. Очевидно, до рук поліції під час обшуку потрапили усі або майже всі примірники вірша, відбиті на літографі.

Тривалий час вірш не був відомий сучасникам Ю. Горошкевича. Лише у 1867 р. скупі відомості про нього подав у своїй праці «Історія польського повстання 1846 року» колишній чиновник губернського управління барон М. Заля. За його словами, на кам'яній плиті літографського апарату, забраного поліцією у Ю. Горошкевича, був малюнок із зображенням чотирьох галицьких селян, озброєних косами. Під цим малюнком містилась українська народна пісня, в якій селянським злидням і неволі протиставлялись розкоші царів і поміщиків та провіщалась близька загибель останніх. Закінчувалась пісня, автором якої був Ю. Горошкевич, заклинком: «Готуйте свої коси!.. бо близький кінець неволі і час щастя, коли ви працюватимете тільки для себе, а не на своїх ворогів»⁵.

Минуло понад 120 років перш, ніж дослідникам вдалося натрапити в архівах на вірш-пісню Ю. Горошкевича. У 1950-х роках Г. Ю. Гербільський виявив серед матеріалів Галицького краєвого суду 6 куплетів цього вірша, переписаних Ю. Горошкевичем у в'язниці під час слідства, і коротко переказав їх зміст⁶. В 1965 р. С. М. Злупко розшукав серед матеріалів львівської поліції за 1882 р. і опублікував майже повну його рукописну копію (11 куплетів), в якій, однак, є ряд помилок, що подекуди перекручують зміст твору, і відсутній майже повністю останній рядок одинадцятого куплету. Крім того, копії помилково дана назва «Думка до бунту», що робить незрозумілим значення підзаголовку, взятому з пісні «Коби так тобі, як тепер мені»⁷.

Недавно нам вдалося серед матеріалів канцелярії генерал-губернатора знайти оригінальний примірник вірша, відбитий на літографі Ю. Горошкевича, який цілком відповідає описові М. Залі. Пісня, написана українською мовою латинським шрифтом, має заголовок «Думка», поруч з яким є пояснення, що її слід співати на мелодію пісні «Коби так тобі, як тепер мені». В пісні 11 куплетів по 4 рядки в кожному. Останній рядок 11 куплету відбито дещо слабше, ніж інші, але все-таки прочитати його можна. Зверху над текстом пісні — віньєтка з зображенням чотирьох селян (трьох українців і одного поляка), озброєних косами. Знахідка цінна як тим, що дає повний, без будь-яких пропусків чи перекручень, текст пісні Ю. Горошкевича — одного з кращих зразків антикріпосницької агітаційної поезії 30-х років XIX ст. в Галичині, так і особливо тим, що, нарешті, виявлено оригінальну віньєтку з зображенням озброєних галицьких селян, про яку раніше було відомо лише з опису М. Залі.

Нижче подаємо повний текст пісні «Думка», відтворений за оригіналом українськими літерами згідно сучасного правопису, та фотокопію оригіналу.

ДУМКА

(на нуту «Коби так тобі, як тепер мені»)

Понад горами, понад борами
При глибокім Дунаї
Ходив парубок гожий, молодий
Тай о нужді думає.

Плачуть му очі як вдень, так вночі
Тай отухи⁸ не знають,
Ані чорнії брови милої
Сльоз его не спиняють.

³ Центральний державний історичний архів (ЦДІА) УРСР у Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 730, стор. 66.

⁴ Там же, спр. 1103, стор. 56, 58; спр. 1105, стор. 72—100; спр. 1528.

⁵ M. Sala. Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846. Wien, 1867, стор. 70.

⁶ Г. Ю. Гербільський і й. Вказ. праця, стор. 138.

⁷ С. М. Злупко. (Рец. на кн.: Г. Ю. Гербільський і й. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст.). — «Український історичний журнал», 1965, № 7, стор. 137—138.

⁸ Отуха (польське) — падія.

Минають літа марного світа,
 А ми щастя не знали.
 Голод, неволя — то наша доля,
 Щс нам цар, пани дали!
 Ми то вік цілий остатком сили
 Крваво на них працюем,
 Ми голоднії, ми криємось в лахи,
 Їх золотом гафтуем!
 Як би не єдна людей родина,
 Жиють з хлопа псу брати.
 Жруть, п'ють, гуляють, а нас катують,
 Ми без ролі, без хати!
 Понад горами, понад борами,
 Понад ліси і води
 Летить огнистий орел хмарами,
 Летить на всі народи.
 Іскри на очах, іскри на шпонах,
 Летів мирам казати,

Думка на нашу долю так же, як тепер ми

Понад горами, понад борами,
 Понад ліси і води
 Летить огнистий орел хмарами,
 Летить на всі народи.
 Іскри на очах, іскри на шпонах,
 Летів мирам казати.
 Понад горами, понад борами,
 Понад ліси і води
 Летить огнистий орел хмарами,
 Летить на всі народи.
 Іскри на очах, іскри на шпонах,
 Летів мирам казати.

Понад горами, понад борами,
 Понад ліси і води
 Летить огнистий орел хмарами,
 Летить на всі народи.
 Іскри на очах, іскри на шпонах,
 Летів мирам казати.
 Понад горами, понад борами,
 Понад ліси і води
 Летить огнистий орел хмарами,
 Летить на всі народи.
 Іскри на очах, іскри на шпонах,
 Летів мирам казати.

Віньетка, що супроводжувала пісню Ю. Горшкевича.

Що іде вже час, з ним огонь, смерть враз
На царі, пани, кати.

Готуйтесь люди, бо кінець буде,
Вічний кінець неволі.
Готуйте коси! Готуйте коси!
Іде час щастя, долі.

Собирайтесь враз, земля та для вас,
Ліси, води і хати.
Но на вас самих, не на вороги
Будете працювати.

Крикнув — полетів, дзьобом заскрипів
Понад ліси і води,
Огністим крилом вдарив в облаки,
Летів на всі народи.

Понад горами, понад борами
Що засвітив очами,
А хлопак з хати ходить до хати
Ту новину казати.

Ф. И. СТЕБЛИИ

К ВОПРОСУ ОБ АНТИКРЕПОСТНИЧЕСКОЙ АГИТАЦИИ
ПОЛЬСКИХ БУРЖУАЗНЫХ ДЕМОКРАТОВ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ
В 30-х ГОДАХ XIX ст.

Резюме

Автор освещает антикрепостническую агитационную деятельность Ю. Горошкевича — автора листовок и стихотворений, пронизанных освободительными идеями. В статье приводится текст «Думки» — одного из лучших образцов стихотворной антикрепостнической агитации 30-х годов XIX ст.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕРЖАВУ У СТОДОР'ЯН В X СТОЛІТТІ

Існують дві основні концепції держави, які умовно можемо визначити як правову та історичну. За правовою концепцією держава є формою організації суспільства, яка має три елементи: народ, територію, владу, що керує народом. Згідно з історичною концепцією держава виникає на визначеному, відносно високому рівні суспільного розвитку людини і розвивається у зв'язку з процесом класової диференціації. Ф. Енгельс писав, що відмінною рисою держави є «встановлення *публічної влади*, яка вже не збігається безпосередньо з населенням»¹. Необхідною умовою існування держави, підкреслював він далі, є податки², тобто фінансова система, що становить матеріальну основу державного апарату. Виникнення такої системи можливе лише при наявності достатньої кількості додаткового продукту, необхідного для утримання державного апарату. Звідси випливає залежність між формуванням держави і господарсько-суспільним розвитком певного народу. Відомо, однак, що досягнення відповідного економічного рівня не викликає автоматичного переходу від племінного існування до державного, тому що виникнення держави залежить і від *історичних умов*.

Правильність останнього спостереження підтверджується також на прикладі слов'ян. Близько VII ст. вдосконалена техніка обробітку землі приводить скрізь у слов'ян до розкладу родових виробничих общин, встановлюються форми індивідуального господарювання, зароджується велика земельна власність. Однак державність не завжди кристалізується одночасно з прогресом в галузі економіки — в деяких випадках зустрічаємось із значним запізненням в утворенні держави. Наприклад, на Русі надільменські слов'яни або половецькі кривичі помітно випередили радимичів і в'ятичів у галузі державної організації, чого не можна сказати щодо господарської. До слов'янських країн, що найбільше запізнились з утворенням державності, належали полабські слов'яни, які займали територію між Балтійським морем, Одрою і Нижньою Сілезією, Рудавами, Залею і Лабою. На цих землях мешкали, за винятком острова Руген, що становив окрему одиницю, три головні племінні групи: ободрити — між Нижньою Лабою і Балтійським морем, велети — на схід від них і сербо-лужичани. До велетів, яких у джерелах від кінця X ст. називали лютичами, тяжіли малі племена середнього Полаб'я, що осіли над Гавеллю і Шпревою. Племена Полаб'я ніколи не об'єднувалися в єдиний державний організм, незважаючи на те, що для цього існували етнічні і географічні умови. Не приєдналися вони також до найбільш спорідненої з ними польської держави (сербо-лужичани були водночас близько споріднені з чехами).

На Полаб'ї ж в ранньому середньовіччі були тенденції до організації локальних державних центрів. Питання хронології цих організаційних спроб є спірним в науці. Тут ми не будемо торкатись поглядів тієї частини буржуазних історіографів, які опе-

¹ Ф. Енгельс. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 164.

² Там же, стор. 165.

рують правовою концепцією держави і не бачать великого перелому, який наступив внаслідок «відокремлення суспільної влади від народних мас».

В марксистській історіографії є твердження про ранній генезис державності на Полаб'ї. Так, у Німецькій Демократичній Республіці появилось недавно дослідження історії полабських слов'ян у ранньому середньовіччі. Автори (Г. Геррманн і Е. Енгель) визнають, що в першому періоді перебування слов'ян над Лабою (від VI до половини IX ст.) наступила їх консолідація в рамках устрою військової демократії, а викристалізування ранньофеодальних держав відносять до третього періоду (початок XI ст. до половини XII ст.)³.

Однак, як зазначають ці автори, на Полаб'ї державний лад (Herrschaftsorganisation) в межах городових округ (civites — за термінологією Географа Баварського) встановився ще в перший період, тобто державність існувала там ще до 850 р., що не узгоджується з наявністю там військової демократії, яка, без сумніву, існувала в той час, хоч більші держави сформувалися шойно в XI ст.

Увагу істориків привернула не державна мікроструктура, не висвітлена в джерелах, а найбільші держави, зокрема ободритська, що найкраще визначилась на Полаб'ї. Г. Булін стверджував, що ранньофеодальна ободритська держава із спадковою династією виникла вже в I-й половині IX століття⁴. Однак це твердження брав під сумнів В. Прохаска⁵. В радянській історіографії В. Д. Королюк датував початок ободритської держави першою половиною IX ст., а закінчення цього процесу відносив до XI ст., пояснюючи його загальмування німецькою агресією. З. М. Черніловський вважав, що ця держава виникла в XI ст. (за князя Готшалка)⁶. В польській історіографії Г. Лябуда вважав, що ободритська держава виникла в X столітті⁷. Генеза державності у велетських племен здається ще більш загадковою тому, що у них були племінні князі в IX і X ст., пізніше ця інституція зникла, що може свідчити про зворотний рух у процесі утвердження державності.

Аналіз великої кількості джерел, які містяться у франконських літописах і які я подав у іншому місці, привів нас до висновку, що немає доказів про виникнення державності в каролінзьку добу у будь-якого полабського племені⁸.

Тодішні літописи⁹ подають досить багато імен слов'янських начальників, таких як Мілідух, Тунгло, Соміл, Цемисл, Честібор — у сербів; Дроговіт, Люб, Мілогаст, Цалодрог — у велетів; Вілчан, Дрожко, Годеляїб (Годолюб), Славомір, Чедрох, Гостомисл, Добоміл — у ободритів. В літописах вони інколи мають назву регес, регулі, дучес (королі, королики, князі) тощо, однак ці назви могли означати як державну владу, так і племінні функції цих вождів. Про жодного з них не можна категорично стверджувати, що він панував над народом. Це були князі племен, залежні від постанов віч. Вони не проводили самостійної політики.

Ми не знаходимо на Полаб'ї в IX ст. також постатей, аналогічних до хорватських Борна і Людевіта, моравських Ростислава і Святополка, які уособлювали відповідні народи. На Полаб'ї народи виступають як суб'єкти політичних дій, князі

³ J. Herrmann, E. Engel. Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert. Ein Handbuch (hg. von J. Herrmann), Berlin, 1970, s. 200.

⁴ H. Bulín. Počátky státu obodrického. Právně — historické studie 4 (1958), s. 5—49, pop. 37.

⁵ V. Procházka. Politické zřízení polabsko-pobaltských Slavanů v závěrečném období rodové společnosti. Slavia Occidentalis. 22 (1962), s. 197—250.

⁶ В. Королюк. Государство Готшалка. Славянский сборник. М., 1947; там же. Государство бодричей и правление князя Готшалка (1031—1066); Slavia Occidentalis, 22 (1962), s. 165—195; Я. Зинчук. Борьба западных славян с наступлением немецко-датских феодалов на южном побережье Балтийского моря в X—XI вв. М., 1955; З. М. Черниловский. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. М., 1959, стор. 110.

⁷ G. Labuda. Organizacje państwowe Słowian zachodnich w okresie kształtowania się państwa polskiego (od VI do połowy X wieku). Początki państwa polskiego I (1962) 87, 65—69.

⁸ Аналіз цієї проблеми подано в праці: Początki Polski tom 5 (готується до друку).

⁹ Головним чином: Annales Regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 etc. (ed. G. H. Pertz, F. Kurze), Hannoverae 1895; Annales Bertiani (rec. G. Waitz), Hannoverae 1883; Annales Fuldenses etc. (ed. G. H. Pertz, F. Kurze), Hannoverae 1891.

керують ними, але не панують над ними. В боротьбі з Каролінгами ці племена склали важкий екзаме́н, але захистили свою політичну незалежність, хоч значна частина їх опинилась в трибутарній залежності від королівської влади.

В часи, коли згасла династія Каролінгів у Німеччині, німецька держава ослабла (перша чверть X ст.) і відбувались винищувальні напади угорців, васальна залежність слов'янських племен припинилась, наступив особливо сприятливий період для реалізації слов'янської державної концепції на Полаб'ї. Деякі факти свідчать про те, що ця нагода була використана слов'янськими племенами, проте з незначним ефектом.

Однак період затишшя тривав не довго. Після укладення з угорцями в 926 р. дев'ятилітнього перемир'я Генріх I перейшов до генерального наступу на слов'ян. Перший удар (928—929 рр.) був спрямований проти Бренни (сьогодні Бранденбург) — головного міста племені стодорян. Протягом кількох років (до 934 р.) в залежність від німецького короля потрапили гломачі, чехи і майже всі полабські племена разом з велетськими редарами, ободритями, а також лужичанами, вкшанами тощо.

Під час цієї боротьби виявилась особливість, яка кидає світло на внутрішні зміни, що відбулись в ободритів. Так, Генріх, який у 934 р. переміг цей народ, згідно з літописними повідомленнями, «зробив їх короля християнином». Це був незвичайний факт для тодішньої політичної практики, бо ніде на Полаб'ї німецькі королі не змушували слов'янських князів приймати хрест — це не було потрібне, тому що не існувало державного апарату, який міг би забезпечити церковну ієрархію матеріальними засобами до існування. Тому офіційне хрещення якоїсь країни свідчить про існування в ній державного апарату. В даному випадку християнство у ободритів не закріпилось. Однак рішення князя щодо прийняття християнства свідчить про організаційно-державні тенденції, особливо якщо порівняти їх з пізнішими на 20—30 років фактами, які дозволяють впевнено стверджувати про наявність державності у ободритів. Не будемо тут ними займатися, а звернемося до аналогічного і одночасного процесу у стодорян — єдиного прикладу формування державності на велетській території.

Стодоряни займали центральне положення на Полаб'ї. Вони проживали над центральною течією ріки Гавелі, звідки пішла їх інша назва — гаволяни або гавел'яни. На думку Географа Баварського, близько 845 р. це плем'я мало лише 8 городових округ, але відзначалось великою густотою населення. Над Гавеллю між Бренною і Позтупімом (Потсдамом) є багато розкопок з слов'янської доби — городищ, відкритих поселень, місць поховань і скарбів¹⁰. На цій території в X ст. проживало, напевно, близько 10 тис. чоловік або й більше.

Географ Баварський чітко відрізняє стодорян (гефельді) від велетів (вілці), а півстоліття пізніше Альфред Великий ототожнював гефельдів, або стодорян, з велетами¹¹. Очевидно, що плем'я надгавельське було в якомусь зв'язку з головною групою велетських племен. Їх контакти полегшувала Гавель, що з'єднувала стодорян з центральним велетським племенем — редарами. Положення над середньою течією Гавелі забезпечувало стодор'янам стратегічно важливе місце на шляху в глибину країни велетів. Встановлення державності в Бренні могло послужити зразком державного ладу для всієї велетської території.

Недавно західнонімецький історик Г. Людат висунув гіпотезу, що ця можливість була справді використана. На думку автора, стодоряни організували державу, кордони якої значно перевищили територію розселення їх племені. Традиції цієї держави мали йти далеко глибше, бо династія стодор'янська, представником якої близько 940 року був якийсь Тугумір (або Тугомір), нібито походила від Дроговіта, який був, на думку частини дослідників, у 789 р. князем Бренни. Цю точку зору поділяє Людат¹².

¹⁰ В праці *Początki Polski*, tom 5 як посилання 3 наводиться відповідна карта.

¹¹ G. L a b u d a. *Zródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny*, Warszawa, 1961, str. 66 (Alfred W., rozdział 12).

¹² H. L u d a t. *Branibor, hawolanska dynastie a Přemyslovci. Československý časopis historický* 17 (1969), s. 489—505.

На початку X ст. княжна з племені стодорян Драгоміра вийшла заміж за Вратислава Чеського і була матір'ю Вацлава. Її ім'я в першій частині тотожне з ДРОГОВІТОМ, а в другій — з ТугуМІРОМ. Ця алітерація служить доказом династичної безперервності в Бренні.

Величину держави стодорян Людат визначає згідно з володіннями Брандербурзького єпископства, заснованого в 948 р. нібито в стодорських кордонах. Він вважає також можливим, що і Гавельберзьке єпископство (948 р.) знаходилось в межах розселення стодорян, які мали доходити до Одри, охоплюючи там плем'я вкшан, а на півдні також і плем'я лужичан.

Гіпотеза Людата знаходить підтвердження у звіті арабського автора Масуді, який описує народи, що жили на західних землях слов'ян. Масуді після згадки про якихось вільнян називає чотири слов'янські нареди і їх королів — окототриани — король Балабіч, дуліби — король Ваніцлав, намчіни — король Гіран, манабіни — король Ратимір¹³. Назва останнього народу була дуже перекручена. Можливо, що це ободрити. На це вказує ім'я Ратимір — алітерація з пізнішим ободритським Ратибором (в династіях ободритських мають місце алітерації — Мсгислав—Мстівой—Мстидрок). Дуліби і намчіни не викликають сумніву: перші — це чеські дуліби, другі — німці (важко сказати — за панування короля Генріха чи за панування маркграфа Герона, як вважає Маркварт)¹⁴.

Окототриани — це очевидно стодоряни, як вважає той же Маркварт. Гідне уваги незвичайне підкреслення ролі цього племені, князь якого названий поряд з князями Вацлавом і Героном (навіть Генріхом I), тобто поряд з представниками державного ладу. Тому можна припустити, що і Балабіч мав права володаря. Стодоряни, мабуть, були єдиним, крім ободритів, слов'янським народом на Полаб'ї, про якого згадує Масуді¹⁵.

Про особливе становище стодорян на Полаб'ї свідчать не лише археологічні дані, але і деякі добре поінформовані західні джерела. Так, Альфред Великий, крім ободритів і лужичан, знає на Полаб'ї тільки одне мале плем'я — велетських гаволян — стодорян¹⁶. Щорічники Кведлінбурзькі через 100 років після Альфреда (в 997 р.) все ще вважають плем'я гаволян за найбільш славнозвісне у полабських слов'ян¹⁷.

Ці дані дають змогу твердити про визначне становище стодорян на Полаб'ї, але не дають підстав твердити про існування в Бренні державного центру, адже підкреслення ролі цього народу можна пояснювати його гегемонією серед тодішніх слов'ян, його економічною перевагою, зрештою стратегічним значенням Бренні, про що вже була мова.

Щоб вирішити цю проблему, звернемось до тодішнього саксонського хроніста Відукінда, який дає широкий опис політичних подій Полаб'я за Генріха I і Оттона I. З його донесень вимальовується інша картина політичної структури Полаб'я, ніж з джерел, які ми розглядали. Відукінд підкреслює головну роль редарів, які населяли територію на північ від верхньої Гавелі в місці більш віддаленому і безпечному від німецьких атак, ніж поселення стодорян. Редари були ініціаторами повстання 929 р. проти саксонців. Навколо них згуртувались і інші народи Полаб'я, що боролись¹⁸. Без сумніву, і в 936 р. редари повстали першими. Отже, редари відігравали роль організаційного центру велетських племен і середнього Полаб'я. Саме проти них

¹³ J. Marquart. Osteuropäische und ostasiatische Steifzüge etc. Leipzig, 1903, s. 102 p.

¹⁴ Marquart, op. cit., s. 106.

¹⁵ Відомості про стодорян Масуді міг взяти в людей, що прибували до Праги і селилися там. Двоє з них — Тунна і Гоммон — займали при дворі Драгоміри високе становище. H. Łowmiański. Początki Polski, t. 4. Warszawa, 1970, str. 421. Якщо це так, то значення Стодорії в описі Масуді могло бути особливо сильно підкреслене.

¹⁶ G. Labuda. Вказ. праця.

¹⁷ Annales Quedlinburgenses. Scriptorum (Monumenta Germaniae historica), t. 3. Hannoverae, 1839, s. 73; Zlodoraniam, quam vulgo Heveldun vocant, egxregiam inter Slavonicas terram...

¹⁸ Widukindi monachi Corbeiensis Rerum gestarum Saxoniarum libri tres, rec. P. Hirsch, H. E. Lohman. Hannoverae, 1935, I, cap. 36 (s. 51); Redarii defecerunt a fide... Quo tacto omnes barbarae nationes erectae iterum rebellare ausae sunt.

скерував у 936 р. свій головний удар Оттон I¹⁹. Важко повірити в те, що вони і навколишні племена були підпорядковані Бренні, хоч це місто, як свідчать тогочасні джерела, мало велике господарське і стратегічне значення.

Кордони обох єпископств — Бранденбурзького і, особливо, Гавельберзького²⁰ — могли визначати межі впливу редарів, а не політичної системи стодорян. Десь близько 940 р. під владу Оттона I слідом за стодорянами підпали й інші слов'янські племена аж по Одру (на це робить наголос Людат)²¹, не з огляду на організаційно-юридичні зв'язки з Бренною, а в результаті її вигідного положення на гавельському шляху, який вів вглиб Полаб'я. Концепція величезної держави стодорян не знаходить також підтвердження у найкраще поінформованому джерелі тих часів — хроніці Відукінда.

Звернемося до неї з питанням, як виник організаційно-державний центр на території стодорян. Згідно з хронікою, в 937 р. на прикордонних німецько-слов'янських землях почав правити маркграф Герон. Завойовані саксонцями слов'янські землі були охоплені повстанням (936—940). Близько 940 р. Герон завдав стодорянам великої поразки, використавши для своєї мети Тугуміра, який потрапив до нього раніше і, напевно, прийняв християнство після падіння Бренни в 929 р.

Відукінд пояснює, що за племінним правом Тугумір був спадковим володарем Бренни²². Тугуміра підкупили, захопили обіцянками, він повернувся до Бренни і видав там себе за втікача. Населення впізнало його і визнало своїм князем. Тугумір незабаром здійснив свої плани: підступно вбив племінника — останнього потомка династії, — а місто разом з навколишньою територією віддав королівській владі²³.

На підставі цього джерела можна вважати, що Тугумір представляв родову спадкову владу, відокремлену від народу. Крім нього, лише одна особа мала право бути князем у стодорян — його племінник. Вимирання династії осиротило б трон. Доки існувала династія, роль народу полягала тільки в ототожнюванні наслідника і пасивному схваленні його влади. Княжа влада в Бренні, правдоподібно, утвердилася щонайменше від другого покоління.

Встановлення державної влади в Бренні здається безсумнівним, якщо вірити даним Відукінда. Однак хроніст не говорить ясно, чи Тугумір, після того як підкорився королеві, утримав в своїх руках безпосередню владу, чи відразу ж передав її королівській адміністрації. Про перше свідчить той факт, що інші племена повинні були платити данину так, як і стодоряни, хоч у них і не було саксонської адміністрації. Обіцянки, які дали саксонці Тугумірові, не могли не додержуватись, оскільки саксонці не хотіли втрачати свою гідність серед слов'янської знаті. Отже, найімовірніше влада Тугуміра знаходилась під формальною зверхністю короля.

Щоб переконатись в існуванні у Бренні державного центру, треба встановити, звідки могли стодоряни одержати ефективне заохочення до встановлення держави. Теоретично ймовірно, що династія Тугуміра брала приклад з Саксонії. Однак полонення Тугуміра, а пізніше вороже ставлення Бренни до німців перед 940 р. свідчить проти цього припущення.

Одночасно зв'язки Бренни з Прагою вказують, що джерело нововведень слід шукати саме в Празі, хоч не можна виключати рівночасно впливу Гнезна, в якому державний центр утворився в кінці IX ст. На основі джерел можна встановити єдиний стодорянсько-чеський зв'язок, початок якого збігається напевно з вторгненням угорців,

¹⁹ Widukind II, cap. 4 (s. 70) називає повстанців загальною назвою — варвари. Він подає також дату переможної битви з ними Оттона I (25 вересня) і говорить про повернення короля до Саксонії, а в документі, виданому цим же королем 14 жовтня 936 р. в Магдебурзі, вони названі редарі.

²⁰ Кордони обох єпископств подав на карті Ф. Гуршман: Die Diözese Brandenburg, Leipzig, 1906, карта I (додається). Опис кордонів обох єпископств мають установчі документи — єпископства Гавельберзького з 946 р. (фальсифікат) і Бранденбурзького (оригінал). Mon. Germ. hist. — Diplomatum regum et imperatorum Germaniae, t. I. Hannoverae, 1879—1884, nr. 76 (s. 156) і nr. 105 (s. 189).

²¹ Widukind II, cap. 21 (s. 85). Quo facto omnes barbarae nationes usque in Oderam fluvium simili modo tributis regalibus se subiugarunt. Pop. Ludat, op. cit., s. 493.

²² Widukind, як наведено вище. Fuit autem quidam Sclavus a rege Heinrico relictus, qui iure gentis paterna successione dominus esset eorum qui dicuntur Heveldi, dictus Tuqumir.

²³ Widukind, як наведено вище.

занепадом Моравської держави і переходом південно-польських земель до Праги. Одруження Вратислава чеського з Драгомірою можна датувати 907 або навіть 906 р.²⁴ Метою цього одруження було не тільки зміцнити чеське становище в Сілезії, а й проникнути вглиб Полаб'я. Ключеве положення стодорян полегшувало здійснення цих планів. Якщо династія стодорян зуміла за короткий час здійснити державний переворот і встановити свої спадкові права, то, напевно, підтримка Праги в цьому мала певне значення.

В час занепаду Бренни з 928—929 рр. стодоряни мали державний лад. Ця форма правління існувала і в наступному десятилітті, аж до прибуття Тугуміра близько 940 р. Після взяття Бренни і переходу її під владу короля Тугумір як саксонський васал займав свою посаду лише протягом кількох років. Перед 948 р. Бренна потрапила під владу саксонської адміністрації. В тому ж році Оттон I в присутності папського легата Маріна заснував два єпископства — Бранденбурзьке і Гавельберзьке, однак без участі Тугуміра чи його слов'янського спадкоємця. В оригіналі фундаційного привілею першого з цих єпископств (948 р.) Бренна була охарактеризована королем як «наше володіння» (*predium nostrum*), що робило неймовірно перебування на княжому престолі особи слов'янського походження. Ми не знаходимо в документі згадки про слов'янського князя, незважаючи на те, що в ньому згадується про Герона і німецьких вельмож²⁵.

Саксонська адміністрація закріпилась в Бренні. Тому, коли близько 955 р. на Полаб'ї повторно спалахнуло слов'янське повстання, джерела згадують як учасників його лише ободритів і різні велетські племена і не згадують стодорян та шпрев'ян²⁶, незважаючи на центральне положення Бренни на Полаб'ї. Головна роль в цьому повстанні знову належала реларам.

Лише у великому слов'янському повстанні 983 р. взяли участь і стодоряни. 29 червня 983 р. була повністю знищена гавельберзька залога, а через три дні повстанці вторглися в Бренну. Єпископ Фолькмар та маркграф Теодорік втекли.

Тітмар, інформуючи про ці події, зовсім не згадує про слов'янського князя²⁷. Це підтверджує думку, що влада цього князя в Бренні була ліквідована ще до 948 р. Нічого не згадується про відновлення князівської влади в Бренні перед переможним повстанням слов'ян у 983 р. І дійсно, це не дуже правдоподібно після зрадницького вчинку Тугуміра і вимирання його династії, а також коли візьмемо до уваги «республіканські» тенденції велетів-лютичів, які керували повстанням.

В 983—991 рр. Бренна залишалася в руках слов'ян. В 991 р. її здобув Оттон III, щоб згодом втратити знову. Повсталі оточили в цьому місті не князя, а якогось саксонського рицаря Кізо, який колись мав сутички з маркграфом Теодоріком. Кізо незабаром зрадив слов'ян, і Бренна відійшла під владу короля (993 р.). В цей час владу в Бренні захопив один з рицарів Кізо, що мав слов'янське ім'я Болілут. До його короткого правління стосується оповідання, яке подає головний інформатор про тогочасні події над Гавеллю — Тітмар. Деякі дослідники бачать в цьому оповіданні доказ, що слов'янське панування в Бренні тривало аж до 983 р. Матильда — дочка маркграфа Теодоріка, рідна сестра Оди — другої жінки Мешка I, черниця, вийшла заміж за слов'янина Пшебіслава. В той час її ув'язнив в Бренні Болілут, а коли у в'язниці в неї народився син, вона виховала його в жакливіх умовах. 28 грудня її чоловіка вбили брати Угіон і Уфікон, очевидно, саксонці з бренської залоги Болілута.

Визволена (мабуть, ще в 994 р. перед повторним спалахом повстання слов'ян) Матильда одержала опатство в Магдебурзі, а за смерть Пшебіслава намагався пом-

²⁴ Por. II. Bullin. Počátky česko—veleetského přátelství. Vznik a počátky Slovany 3. Praha, 1960, s. 43.

²⁵ Документ № 105 (посилання 21): consultu Marini venerabilis praesulis Ramanae legati ecclesiae nec non Friderici ac Adaldagi archiepiscoporum aliorum episcoporum conplurium et capi fratris nostri Brunonis procerumque nostri praecipue Geronis dilecti ducis ac marchionis rostri in predio nostro etc. Por. np. W. H. Eritze. Beobachtungen zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes. Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands 7. Tübingen, 1958, s. 16.

²⁶ Про це повстання див.: G. Labuda. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej, 1. Poznań, 1960, s. 81—86.

²⁷ Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon (z przekładem W. Trillmicha). Berlin, s. a., s. 104, lib. — III, cap. 17.

ститися його брат Людольф²⁸. В цій романтичній історії С. Закревський, а за ним і Я. Відаєвич вбачали, що Пшебислав і Людольф могли бути синами Тугуміра. Перший з них був князем у стодорян і був позбавлений влади внаслідок повстання слов'ян (983 р.)²⁹. Високе становище Пшебислава, мовляв, підтверджується тим, «що маркграф Теодорік не вступив би в родинні зв'язки з таким слов'янином, який за своїм становищем стояв нижче за нього»³⁰.

Це твердження не є переконливим. Хід подій можна уявити інакше. Теодорік, який помер у 984 р., не заперечував проти одруження Матильди з Пшебиславом, що відбулось, мабуть, у 993 р. А зустрілися вони, мабуть, у Магдебурзі, де Матильда була черницею, а не в Бренні, бо ж Бренна ще знаходилась у руках слов'ян і культ християнства там був знесений повстанням 983 р. Цього одруження не схвалювала родина Теодоріка, тому Матильда разом з Пшебиславом шукала притулку в Бренні, давній резиденції свого батька. Однак і там Пшебислав не зумів врятуватися від помсти родичів своєї дружини.

Отже перебування Пшебислава в Бренні було випадковим, а включення його в стодорянську династію є комбінацією, яка не підтверджена джерелами. Пшебислав походив з іншого слов'янського роду. В 989 р. Оттон III надав фрейсінгенському єпископові Абрагамові володіння в Крайні за винятком маєтку, який від цього короля одержав якийсь Пшебислав³¹. Походив він, очевидно, з карінтійської династії, князь якої в IX ст. мав таке ім'я. Відносини з королівським двором привели його до Магдебургу, як і його брата Людольфа.

Дальша доля Бренні і стодорян зовсім слабо відображена в джерелах. Всупереч Тітмарові, який свідчить, що Оттон III довго тримав Бренну в своїх руках, сумнівно, щоб німці залишалися в ній під час слов'янського повстання в 994 р. А вже в 997 р. Стодорянія знову стала вільною, а похід на неї німецького короля закінчився невдачею³². Ще раз згадується про Бренну в документі за 1010 р., коли лютичі загравали з Генріхом II. За словами Тітмара, якісь два брати з Бренні прибули до Болеслава Хороброго, щоб підбурити його проти німецького короля, однак, повертаючись назад, потрапили в руки німців і загинули³³. Джерела зовсім не згадують про наявність у Бренні королівської влади. Неможливо, щоб влада, яка панувала над стодорянами, не знайшла жодного відбиття в джерельному матеріалі 983—1010 рр.

Після 1010 р. стодоряни надовго зникають з історичної арени. В джерелах нічого про них не говориться, крім короткої згадки Адама Бременського³⁴. Це означає, що Стодорянія в цей час не мала політичного центру, який заслуговував би на увагу німців. Ободрити ж у той час мали свою державу. Всі племена середнього Полаб'я, а також лютичі в XI ст. мали політичну незалежність. Вони лише спорадично платили німцям данину. Серед них нічим не відрізнялись стодоряни. Саксонці в цей час припинили наступальні дії. Гавсльберзьке і Бранденбурзьке єпископства, не маючи військової підтримки, не могли вести ніякої діяльності серед слов'ян. Лише в 1100 р. знову з'являється в джерелах назва Бренна. В тому ж році маркграф Удо III обложив місто і здобув його, здійснюючи опустошливі походи проти лютичів³⁵. Навіть

²⁸ Thietmar IV, cap. 64 (s. 80).

²⁹ S. Zakrzewski. Mieszko I jako budowniczy państwa polskiego. Warszawa, 1921, str. 132; J. Widajewicz. Skąd pochodziła Emnilda małżonka Bolesława Chrobrego. *Slavia Occidentalis* 20, zes. 1 (1960), str. 68—79.

³⁰ J. Widajewicz, op. cit., str. 76.

³¹ *Diplomatum regum et imperatorum Germaniae*, t. 2/2 (1893), nr. 58 (s. 463 n.): *excerpta proprietate Pribizlauui nostra regali traditione sibi donata...*

³² *Annales Quedlinburgenses*, як вказано у посиланні 18.

³³ Thietmar VI, cap. 57 (s. 304).

³⁴ *Magistri Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum* (див. B. Schmeidler). *Hannoverae et Lipsiae*, 1917, II, cap. 21 (s. 77 n.): *Sclavorum populi, qui inter Albiam et Oddaram degunt, sicut Heveldi, qui iuxta Habolam fluvium sunt, et Doxani. Leubuzzi, Wilini et Sloderani cum multis aliis.* Цей переклад свідчить про те, що автор мав недостатні відомості про стодорян, яких помилково відрізняв від гаволян.

³⁵ Отже, в *Annales Hildensheimenses* (вид. G. Waitz), *Hannoverae* 1878, s. 50, (1100 р.) говориться про перемогу над лютичами, хоч в *Annales Rosenfeldenses, Scriptorum* 16, s. 102, стверджується про здобуття Бранденбурга.

у зв'язку з цією подією немає ніякої згадки про стодорянського князя, що узгоджується з попередніми висновками про занепад державної влади в Бренні.

Якщо державний устрій не було відновлено в Стодорянї після 983 р., то це тому, що він не відповідав тенденціям розвитку лютичів, які стояли за збереження політичної незалежності Полаб'я. Це не було також проявом державного консерватизму тутешніх слов'ян. Збереження племінного ладу мало глибші об'єктивні підстави. При тогочасній військовій техніці він служив добрим захистом проти саксонської агресії. В захисті були зацікавлені найширші маси народу, які завдавали відчутних ударів добре озброєним, але малочисленним німецьким рицарям. Одночасно слабкою стороною племінної організації була відсутність сильної центральної влади і внутрішньої єдності. Система лютичів почала розпадатись перш за все під натиском ободритських князів, особливо Генріха Готшалковича (помер в 1127 р.), якого підтримували саксонці, що з часом все більше брали ініціативу в свої руки. В той час коли більша частина території лютичів попала в сферу експансії Генріха, інша частина об'єдналась з Помор'ям і увійшла до складу польської держави. Бренна опинилася під впливом ободритів і напевно одержала з Любека свого першого з часів Тугуміра князя — Манфреда (помер в 1127 р.)³⁶. Можна припускати, що до розпаду системи лютичів привела позиція племінної старшини, яка більше була зацікавлена в заміні племінної організації організацією державною.

Переклад з польської
Г. Кутковець і І. Горак

Г. ЛОВМЯНСКИЙ

К ВОПРОСУ О ГОСУДАРСТВЕ У СТОДОРЯН В X ВЕКЕ

Резюме

Известный польский историк исследует процесс возникновения государственного объединения у стодорян (гавелян) в X—XI вв., показывает борьбу славянских племен против захватнических походов немецких князей, отрицательную роль немецкой агрессии в становлении славянской государственности.

³⁶ Новішу літературу про стодорянську державу, яка була відновлена в XII ст., але також проіснувала недовго, див.: Н.—D. Kahl. Slawen und Deutsche in der brandenburgischen Geschichte des zwölften Jahrhundert 1—2. Köln Graz, 1964; K. M u s i Ń s k i. Słowiańska Brenna — Brandenburg i jej przejście pod rządy margrabiów w połowie XII wieku. Rocznik Lubelski, 10. Lublin (1969), str. 63—99; див. його ж; Przybysław—Henryk. Słownik starożytności słowiańskich, 4. Wrocław, etc. 1970, str. 399—400.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Ян Герхард. ПЕРЕМОГА. (Том 1 — СОЛДАТИ І ДИПЛОМАТИ, том 2 — ВЕЛИКЕ ІНТЕРМЕЦЦО, том 3 — БЕРЛІН — 1945). Варшава, Вид-во Міністерства національної оборони, 1968.

Праця Яна Герхарда — відомого в Польщі письменника і вченого-історика — є незвичайним твором в польській історичній літературі. В ньому автор виступає не лише як всебічно і глибоко обізнаний дослідник проблем міжнародних відносин і новітньої польської історії, досить точний у висвітленні конкретних подій, але й як талановитий, досвідчений публіцист, повістяр, який подає історичні факти у яскравій, захоплюючій формі. Поєднання науковості і достовірності історичного аналізу з чудовою художньо-образною манерою письма є дуже цінною особливістю і важливою рисою цієї праці.

Знайомство з роботою переконує читача у великій ерудиції автора в галузі історії другої світової війни і зокрема її останнього, переможного періоду (1944—1945 рр.). Висвітлюючи конкретні події війни, дослідник не обмежується воєнно-оперативними діями лише на території Польщі — в трьох його книгах дається широка панорама війни на всіх європейських фронтах.

Не можна не відзначити також того, що поруч з воєнними аспектами значне місце в роботі відведено міжнародному становищу і політико-дипломатичній боротьбі воюючих країн. Ян Герхард справедливо пише, що вісью дипломатичних акцій і незгод між союзниками на чолі з Радянським Союзом на заключному етапі війни була безперечно польська проблема, що стала в ті дні справді міжнародною проблемою.

В роботі докладно подані політичні, дипломатичні та військові події, що безперечно і блискавично змінювалися, не лише на підставі офіційних документів і відповідних заяв державних і військових діячів, а й великою мірою залучені свідчення широких солдатських мас та цивільного населення, в яких відзеркалений складний комплекс настроїв і душевних поривань простих людей в дні кривавої трагедії.

Воля людей — активних учасників війни, їх непереборне бажання і конкретні дії, спрямовані на розгром гітлерівської Німеччини і завоювання перемоги над лютим ворогом, — такий основний зміст твору Яна Герхарда.

Перший том — «Солдати і дипломати» — висвітлює історичні факти і воєнні операції осені 1944 і зими 1945 рр., періоду, коли німецько-фашистське командування вдалося до останньої провокації — контрнаступу в Арденнах — з метою змінити хід війни на свою користь. В СРСР в цей час йшла широка підготовка до вирішального удару по нацистській армії і кривавому режиму фашистської Німеччини. В книзі розглядається початок великого зимового наступу Радянських Збройних Сил і польських військ з лінії Нарвеа, Вісли в напрямку Одри. Тут же дається аналіз подій у Західній Європі і воєнно-політичного становища в самій Німеччині напередодні краху. Розглядаючи дипломатичну боротьбу, автор найбільш повно показує роботу Ялтинської конференції в усіх її складних перипетіях і важкій дипломатичній боротьбі радянської делегації з англійською і американською. В книзі наводиться багато інших цікавих історичних подробиць того драматичного періоду в різних частинах світу.

Змістом другого тому — «Велике інтермеццо» — є історія гігантського наступу радянських і союзних польських армій між Віслою і Одрою, а також підготовка до штурму Берліна. Характеризуючи поведінку гітлерівців в ці дні, автор пише: всупереч здоровому глузду, вони намагались відстрочити свою неминучу поразку, вдаю-

чись до безперервних і відчайдушних контратак. В роботі показані надзвичайно запеклі і криваві бої на Східному фронті, особливо на Поморському валу, де поруч з радянськими війнами активну участь брали війська Польської армії. Після прориву і ліквідації німецької оборони бої перемістились безпосередньо за Польське Помор'я. Автор з великою персонлівістю, на конкретному історичному матеріалі, користуючись живою образною мовою, часто в формі фронтового репортажу переносить нас на місце гарячих бойових дій. Зокрема, в книзі яскраво показана важка битва за Колобжег і навколишні укріплені райони.

Крім Східного фронту, в другому томі показані також конкретні військові операції на Західному фронті, де англо-американські армії нарешті перейшли до активних бойових дій проти німецько-фашистських військ. Успіхи союзних армій на фронтах, безперечно і для всіх очевидна поразка гітлерівської Німеччини викликали значну активізацію в політичних і дипломатичних сферах західних капіталістичних країн. Автор розповідає про це з великою аргументацією, наводячи багато цікавих, раніше невідомих закулісних розмов і секретних документів про плани і майбутнє Німеччини та Європи в цілому; про те, як Черчілль і Монтгомері мріяли про сепаратний мир з Гітлером та про Берлін; про те, як Ейзенхауер маневрував і вагався: чи то приєднатись до «європейців», чи «варварів».

Після цього автор веде нас у гітлерівські концтабори, показуючи читачеві страхітливі картини нацистського канібалізму. Тут же Ян Герхард яскраво змальовує розгубленість і безпорадну метушню фашистської верхівки в останні дні існування «Третього рейху»; їх розпач, нікчемність, втрату колишньої бундючності та пиhi...

В кінці розповідається також про початок відродження життя на визволених польських землях, зазнавших небувалих знищень і тотального розорення в роки фашистської окупації.

В третьому томі праці Яна Герхарда «Берлін—1945» — події другої світової війни в Європі доводяться до взяття радянськими військами Берліна і капітуляції Німеччини. Два з половиною мільйони людей, озброєних першокласною радянською військовою технікою, пише автор, вирушили нарешті в генеральний заключний наступ з Одрі на «фашистське лігво». Автор змальовує історичну битву за Берлін з небувалою широтою і подробицями. Причому детальний виклад безпосередньо військових операцій доповнюється багатьма екскурсами за куліси військових штабів, в сферу дипломатичної діяльності союзних держав і держав ворожої сторони. Важливо підкреслити той факт, що ряд питань, порушених автором, були раніше мало відомі, а то й зовсім невідомі для читача. Багато живих і яскравих подробиць наводиться, зокрема, в останньому томі про участь польських військ у битві за Берлін, підкреслюється значення військового і політичного вкладу Польщі в розгром гітлерівської Німеччини. В книзі подані бої радянських і польських солдат на вулицях Берліна, яскраво показаний самовідданий ратний труд і героїзм наших воїнів, які крок за кроком в кривавих і тяжких боях з жорстоким ворогом відвоювали окремі вулиці і будинки в палаючій столиці нацистської Німеччини.

Закінчуючи бойову повість про Берлін, про беззастережну капітуляцію гітлерівського рейху і безславний кінець головних злочинців — Гітлера, Геббельса та інших фашистських верховодів, Ян Герхард в заключних розділах своєї книги переносить нашу увагу в Чехословаччину, де всупереч підписаної верховним командуванням Німеччини капітуляції окремі частини вермахту, які знаходились на чехословацькій території, продовжували чинити збройний опір радянським і польським військам. «Для польських солдат генерала Свєрчевського, — пише Ян Герхард, — як і для частини радянських військ маршала Конєва — день 9 травня ще не був справжнім кінцем війни»¹. Лише 12 травня було завершено розгром сил ворога, що не підкорились акту про капітуляцію.

Не зайве буде пригадати тут, що в роботі Яна Герхарда наводиться чимало хвилюючих і яскравих фактів дружби та братерства народів, розгремивших ненависного ворога — фашизм. Так, в невеличкому містечку Мельник, поблизу Праги, в неділю 13 травня можна було, писав автор, спостерігати справжню маніфестацію єдності

¹ Jan Gerhard. Zwyciestwo, t. 3. Wyd. MON, Warszawa, 1968, str. 412.

народів Радянського Союзу, Польщі і Чехословаччини. Ринок чеського містечка Мельника, підкреслював Ян Герхард, потону в морі квітів і прапорів — радянських, польських, чехословацьких. Кругом панував святковий, радісний настрій. Всі чотири сторони площі швидко заповнились масою людей... При появі підрозділів Червоної Армії і польських частин, а також чеських партизанських загонів, населення з нечуваним ентузіазмом вітало війська, що марширували². Такі факти можна було спостерігати повсюдно.

Говорячи про сердечність і палку приязнь слов'янських народів, автор у той же час звертає увагу на зародження і визрівання нових майбутніх конфліктів, які уже можна було спостерігати в політичній поведінці і конкретних діях реакційних правлячих кіл капіталістичного світу.

Такий основний зміст тритомної роботи Яна Герхарда. Вона має багато позитивного і цікавого, читається з величезним інтересом, містить багатий конкретно-історичний пізнавальний матеріал. Тому, незалежно від наявності в ній тих чи інших другорядних і непринципових недоліків, а вони є, робота в цілому заслуговує на позитивне схвалення і є корисним поповненням літератури з історії другої світової війни.

І. Д. КУНДЮБА

Д. П. Песчаный. СОЗДАНИЕ ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРЕДПОСЫЛОК ДЛЯ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ЛЕНИНСКОГО КООПЕРАТИВНОГО ПЛАНА В НРБ И СОТРУДНИЧЕСТВО С СССР (1948—1950 гг.). — «Вопросы исторической науки», вып. 129. Краснодар, 1970, 160 стор.

Ця книжка є складовою частиною дослідження, присвяченого співробітництву СРСР і НРБ в галузі сільського господарства в 1948—1958 рр., над яким працює Д. Г. Пісчаный. Він поставив завдання розглянути, як здійснювався ленінський кооперативний план в болгарському селі, створювалася його матеріально-технічна база, відбувалася механізація та посилювалася інтенсифікація соціалістичного сільського господарства країни, як розвивалось співробітництво Болгарії з СРСР в цих галузях. Робота становить собою першу частину великої монографії.

Дослідження ґрунтується на великій і різноманітній документальній основі. Головним джерелом фактичного матеріалу, що його наводить і аналізує автор, є фонди архівів. Д. Г. Пісчаный широко використав матеріали Центрального державного архіву народного господарства СРСР та інших радянських архівів. Поруч з цим він ґрунтовно обстежив відповідні фонди Центрального державного архіву НРБ, Центрального партійного архіву при ЦК БКП, окружних партійних і державних архівів, а також поточні документальні зібрання багатьох болгарських міністерств, відомств, політичних та громадських організацій. Якщо додати, що у дослідженні зустрічаються матеріали статистичних звітів радянської та болгарської преси, можна зробити висновок, що автор мобілізував усі доступні джерела для висвітлення головних питань проблеми, яку він аналізує.

Робота починається великим вступом, де Д. Г. Пісчаный розглядає теоретичні питання ленінського кооперативного плану, досвід КППС та умови для його реалізації в Болгарії.

Далі йдуть два розділи, присвячені боротьбі БКП за створення ідейно-політичних та економічних передумов масового кооперування селянства в 1948—1950 рр. В окремих параграфах першого розділу аналізуються керівна роль БКП, диктатура пролетаріату та союз робітничого класу з селянством в Болгарії, значення руху за болгаро-радянську дружбу, пропаганда ленінського кооперативного плану та досвіду колгоспного будівництва.

Слід відразу ж відзначити, що всі ці проблеми автор розглядає саме з точки зору співробітництва з Радянським Союзом. Так, аналізуючи керівну роль БКП, автор

² Jan Gerhard. Zwycięstwo, t. 3. Wyd. MON, Warszawa, 1968, str. 415—416.

наводить численні факти про роботу системи партійної освіти в Болгарії, про ознайомлення її слухачів з кооперативним планом В. І. Леніна та шляхами його реалізації в СРСР. Дуже цікавим є в цьому зв'язку аналіз програм і навчальних планів різних ланок партійної освіти (стор. 43).

Розвиткові руху за болгаро-радянську дружбу присвячено багато праць. Але Д. Г. Пісчаний розглянув його в новому аспекті — з точки зору його ролі у практичній підготовці масового кооперування селян. Автор показує, що в 1948 р., наприклад, Товариства болгаро-радянської дружби діяли в усіх селах, охоплюючи понад 400 тис. чол., або близько половини всіх членів Союзу товариств болгаро-радянської дружби (стор. 52).

Найбільшу увагу в першому розділі праці автор приділяє пропаганді в Болгарії ленінського кооперативного плану та досвіду колгоспного будівництва в СРСР. Він вперше в літературі показав практичні шляхи, якими болгарські комуністи, спираючись на досвід СРСР, створювали сприятливі політичні умови масового кооперування. Форми й методи цього впливу вивчені Д. Г. Пісчаним докладно й глибоко. Він показує, що особливо переконливим для болгарських селян та спеціалістів сільського господарства був агітаційно-пропагандистський вплив радянських делегацій, які відвідували Болгарію. Розповідається, зокрема, про поїздки до країни радянських вчених, економістів, практиків сільського господарства.

Цінні дані наводить Д. Г. Пісчаний про поїздки болгарських сільськогосподарських делегацій до СРСР, які знайомились з досвідом колгоспного будівництва. Підкреслюється, що активними пропагандистами кооперативного ладу виступали й інші болгаряни, що побували в Країні Рад, — члени різних делегацій, працівники болгарських виставок, студенти, аспіранти тощо.

Велика увага в книзі приділена ролі засобів масової інформації, агітації і пропаганди. Розповідається, зокрема, про радіопередачі з Радянського Союзу, про демонстрацію радянських художніх і документальних кінофільмів, в тому числі тих, що були присвячені новому життю села, про пересувні виставки, які надходили з Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном. Особливо докладно в цьому плані розглядається друкована пропаганда ленінського кооперативного плану та досвіду СРСР у його реалізації. Автор аналізує такі форми друкованої пропаганди: розповсюдження радянської преси та літератури, видання книг, брошур і статей радянських авторів, пропаганда радянського досвіду в болгарській пресі та літературі. Д. Г. Пісчаний вперше розглянув в аспекті своєї теми внесок газети «Дружба», яка з жовтня 1946 р. до кінця 1947 р. видавалась Політичним управлінням Головного командування радянських військ у Болгарії (стор. 70—72).

Автор підкреслює, що найширше досягнення радянського колективного сільського господарства пропагувались у Болгарії під час місячників болгаро-радянської дружби, які з 1949 р. щорічно проводились в країні.

Роблячи висновки з першого розділу своєї роботи, Д. Г. Пісчаний зауважує, зокрема, що питання про боротьбу БКП за створення політичних й ідеологічних передумов масового кооперування селянства підтверджує тезу про зростаючу роль суб'єктивного фактора в умовах перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, про життєву важливість творчого використання історичного досвіду КПРС, колективного досвіду всіх соціалістичних країн.

Значно меншим за обсягом є другий розділ праці, присвячений створенню економічних передумов масового кооперування болгарського селянства. Але й тут наведено чимало дуже цінних і цікавих даних щодо допомоги СРСР та використання його досвіду, причому ці дані піддано ґрунтовному науковому аналізу.

Економічні відносини СРСР і НРБ, підкреслює автор, активно сприяли зміцненню ТКЗГ, що створювались у перші роки народної влади. Дуже цікавими є відомості про економічну допомогу болгарському сільському господарству командування радянських військ, що перебували в країні; передачу тракторів, автомашин, будівельних матеріалів, тимчасове виділення людей, машин, худоби під час весняної посівної кампанії, ремонт сільськогосподарського реманенту.

Автор детально простежує, як у болгарських кооперативних господарствах поступово вводились принципи організації праці, виправдані у багаторічній практиці

радянських колгоспів. Багато нового розкрив Д. Г. Пісчаний у питаннях використання радянського досвіду болгарськими державними землеробськими господарствами та МТС.

Усе сказане свідчить, що Краснодарський вчений створив цікаву працю, вперше докладно розглянувши підготовку до масового кооперування сільського господарства Болгарії в аспекті співробітництва з Радянським Союзом. Треба відзначити, що автор не обмежується розповіддю про систему цього співробітництва і наведенням окремих прикладів, а намагається з кожного питання подати підсумкові дані, встановлення яких є, безумовно, дуже трудомістким завданням. І ще про одну рису цієї праці. Матеріал у ній викладається дуже стисло, без загальних міркувань.

Все ж бажано було б, щоб автор більш докладно зупинився на ролі торговельних зв'язків між обома країнами в підготовці кооперування болгарських селян. Про це сказано побіжно (стор. 110). Радянський читач також із зацікавленням познайомився б з відомостями про кооперативний рух у болгарському селі до 9 вересня 1944 р. Адже він також був одною з передумов масового кооперування в соціалістичній Болгарії і в ньому було використано радянський приклад і досвід. Але й з цього питання автор робить лише випадкові зауваження (стор. 55, 103). Не можна погодитись з перекладом болгарського слова «читалиште» російським «читальня» (стор. 56, 78, 79). Це далеко не одне й те ж. Читалишта були та є своєрідними демократичними культурно-освітніми закладами, які у своїй діяльності поєднують елементи клубної, бібліотечної, музейної роботи.

Ці зауваження автору варто було б урахувати при підготовці наступних частин його дуже важливої в науковому і політичному відношенні праці. Оpubлікована ж перша частина, безумовно, є певним внеском у вивчення історії Болгарії епохи соціалізму, історії дружніх відносин, економічних, політичних та культурних зв'язків між Народною Республікою Болгарією і Радянським Союзом, історії світової соціалістичної системи.

Г. П. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

ЦІКАВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА БРАТЕРСЬКИХ НАРОДІВ

Нещодавно Державне наукове видавництво у Варшаві видало книгу Ю. Бардаха¹, яка становить великий інтерес не лише для польської, а й для радянської історичної та історико-правової науки. Хоч дослідження стосується минулих століть, воно актуальне і потрібне. Розробка проблем сучасної соціалістичної держави і права не означає, що повинні залишатися за бортом історичні дослідження в галузі правознавства. Державні інтереси вимагають, щоб у нашій країні вивчалися всі найбільш важливі проблеми різних періодів історії.

До таких проблем, без сумніву, належать питання історії держави та права Литви, а пізніше Речі Посполитої, до складу якої входила значна частина українських і білоруських земель. Трудящі цих земель, як і широкі маси литовського та польського народів, були об'єктом жорстокої феодальної експлуатації і разом з ними вели запеклу боротьбу за своє соціальне і національне визволення. Історія знає чимало прикладів спільної боротьби братніх народів проти експлуататорів, яка увінчалася блискучим успіхом в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, що відкрила нову еру в історії людства. Щоправда, Литва стала на шлях соціалістичного розвитку лише в 1940 р., а Польща аж після другої світової війни. Проте тепер ці країни належать до світового табору соціалізму, в них розвивається і міцніє передова марксистська наука.

Книга є результатом багаторічних глибоких досліджень автора, причому деяка її частина, починаючи з 1938 р., була опублікована у різних виданнях. Оскільки до

¹ Juliusz Bardach. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVII w. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa, 1970.

встановлення народно-демократичної влади в Польщі в опублікованих працях, із зрозумілих причин, відсутній конкретно-історичний класовий підхід в аналізі та оцінці окремих державно-правових явищ, автор, виходячи з марксистсько-ленінського вчення про державу, право і політичну організацію суспільства, на підставі вивчення нових джерел і літератури відмовився від багатьох своїх попередніх висновків і зробив ряд нових науково обґрунтованих висновків, чим збагатив польську історико-правову науку.

В книзі опубліковані праці, які поділено на чотири недосить тісно пов'язані між собою розділи. В першому розділі досліджуються питання суспільно-політичного ладу Великого князівства Литовського від Кревської до Люблінської унії. Автор правильно підкреслює, що спільна небезпека з боку німецьких феодалів обумовила зближення литовського та польського народів і привела до підписання 14 серпня 1385 р. в литовському селі Крево унії між Литвою і Польщею. За умовами Кревської унії між обома державами встановлювалися федеративні зв'язки. Великий литовський князь Владислав Ягайло повинен був одружитися з польською королевою Ядвігою, ставав польським королем, зобов'язувався прийняти разом з усіма підданими католицьку віру, а землі Литви і Русі об'єднати з Польщею.

Після відомої перемоги об'єднаних сил над Тевтонським орденом під Грюнвальдом (1410 р.) 2 жовтня 1413 р. в містечку Городло (тепер Грубешівського повіту, ПНР) була підписана друга польсько-литовська унія, яка зміцнювала зв'язки обох країн. Серед інших умов передбачалося, що великий литовський князь буде обиратися з участю польських феодалів, а найважливіші питання вирішуватимуться на спільних з'їздах.

Укладення Городельської унії 1413 р. відповідало інтересам литовських феодалів, і в договір про унію був внесений пункт про прийняття литовських магнатів до гербових родів польської шляхти. І дійсно, 47 польських шляхетських родів прийняли тоді до своїх гербів стільки ж литовських родів, забезпечуючи їм привілейоване становище в Литві. Вони дістали підтвердження привілею 1387 р., який зрівняв їх в правах на землю з польськими феодалами. Однак на православних феодалів Литовського князівства ці права не поширювалися. Звідси автор зробив правильний висновок про те, що суть унії 1413 р. полягала, по-перше, у зміцненні політичного панування в Литві католицьких панів і литовських бояр з одночасним відстороненням від участі в управлінні руських православних феодалів і, по-друге, у розвитку прав і привілеїв панів та литовських бояр за зразком «польських суспільних і політичних форм» (стор. 41—42).

У січні 1569 р. польський король і великий князь литовський Сігізмунд II Август скликав у Любліні спільний польсько-литовський сейм для розв'язання питання про укладення нової польсько-литовської унії, за якою Литва повинна була злитися з Польщею в одну державу. Не бажаючи прийняти польський проект унії, литовські послы покинули сейм і виїхали з Любліна. Тоді в березні 1569 р. король опублікував універсал про включення Підляшшя і Волині безпосередньо до складу Польщі. В червні того ж року було включено до Польщі Брацлавщину і Київщину. Таким чином, всі українські землі, які дотепер перебували в складі Литовського князівства стали провінціями Польщі. Цей факт примусив литовських феодалів піти на поступки, вони повернулися на сейм і 1 липня 1569 р. був ухвалений акт про нову польсько-литовську унію. В акті перелічувалися всі обрані на повітових сеймиках послы, які брали участь в Люблінському сеймі, і визначалися взаємовідносини між обома народами.

За умовами унії Литва і Польща зливалися в єдину державу — Річ Посполиту, на чолі якої стояв обраний спільно польськими і литовськими феодалами король, який мав титул короля польського і великого князя литовського. Спільним був і вищий двопалатний законодавчий орган — сейм, встановлювалася спільна зовнішня політика, запроваджувалася єдина грошова система. Польським феодалам дозволялося володіти землями в Литві, а литовським — у Польщі. Хоча домінуюче становище в Речі Посполитій відігравала Польща, Люблінська унія, проте, не ліквідувала повністю державної незалежності Литви. Цю обставину автор дещо перебільшує, твердячи, що унія забезпечувала «стабільність політичного союзу в інтересах обох

народів» і одночасно гарантувала «внутрішню самостійність Великого князівства в рамках багатонаціональної Речі Посполитої» (стор. 59). Литва зберігала свої органи управління, військо і фінанси. Судочинство повинно було вестись на підставі Литовського статуту. Лівонія була проголошена спільним володінням Литви і Польщі.

Викликає заперечення оцінка Люблінської унії. Настанова на польського читача привела автора до висновку, що «Люблінська унія була видатною подією, бо визначила на кілька століть дальшу історію Центрально-Східної Європи... Можна сказати, що політична система, створена в 1569 році на землях над Дніпром, Німаном і Віслою, мала свої позитивні і негативні риси для всіх зацікавлених народів» (стор. 61—62).

Насправді ж після Люблінської унії майже всі українські землі опинилися під тяжким гнітом польських феодалів. Крім відторгнених від Литви напередодні укладення унії Брацлавщини, Волині, Київщини і Підляшшя, вони ще в XVI ст. загарбали землі Галицько-Волинської Русі, а в XV ст. — Західне Поділля. Лише невелика частина українських земель була за межами шляхетської Польщі. Закарпаття ще раніше загарбала Угорщина, Буковину — Молдавія, а Чернігівщина перебувала в складі Російської держави.

Люблінська унія змінила становище українських земель, що були під владою Литви. До 1569 р. їх правове становище визначалося актами великих литовських князів (господарів), які мало втручалися у внутрішні справи цих земель. Українські землі користувалися навіть в складі Великого князівства Литовського деякою автономією, а місто Луцьк стало другою столицею Литовської держави після Вільно. Унія відкрила польським феодалам шлях на Україну, де вони разом з місцевими феодалами жорстоко гнобили народні маси, причому соціальний і національний гніт, і це слід було підкреслити, доповнювався ще гнітом релігійним. Польські магнати намагалися нав'язати українському народові чужу польську мову і католицьку віру.

З цією метою в 1596 р. як додаток до політичної Люблінської унії була укладена Брестська церковна унія. Вона, проголосивши об'єднання православної церкви з католицькою, була знаряддям колонізації не лише українських феодалів, але й українського міщанства та селянства. Підтвердженням цього є хоча б діяльність православних братств, що існували на Україні. Вони об'єднували головним чином міщан, хоч участь в них часто брала і православна шляхта. Найбільшими братствами, як відомо, були Львівське і Віленське. В 1615 р. виникло братство в Києві, до якого вступив з усім Військом Запорізьким козацький гетьман П. Конашевич-Сагайдачний, родом з села Кульчиць на Львівщині. Погоджуючись з асиміляцією вищих суспільних верств на Україні, автор неправильно бачить її негативні наслідки лише в тому, що вона позбавляла народ «природних в той час керівників» (стор. 63). Твердження це помилкове. Адже не ксрвівники, а народ є творцем історії.

В цьому ж розділі певне місце відведене характеристиці політичних поглядів історика Великого Князівства Литовського XVI ст. М. Стрийковського. Зокрема, досить докладно висвітлено його відношення до польсько-литовської унії. Хоч особа і діяльність Стрийковського були предметом дослідження в радянській історичній науці (М. Тихомиров, О. Рогов), автор уточнив ряд моментів, що стосуються як його біографічних даних, так і його творчості. Нарешті, в першому розділі книги, з широким використанням радянської і дорадянської літератури, з'ясовано правове становище смердів та їх занепад на руських землях Литви і Речі Посполитої. Вдало полемізуючи з радянськими вченими (Б. Греков, Й. Мартисевич) щодо термінів «смерд» і «сябр», автор допускає неточність в питанні, яке, здається, остаточно вирішено в радянській науці. Йдеться про дату створення Псковської Судної Грамоти. В одному випадку (стор. 97, 107) автор в категоричній формі датує її 1497 роком, в іншому — 1397—1462 роками (стор. 136). Насправді точна дата виникнення цього пам'ятника права періоду феодальної роздробленості невідома, але немає підстав сумніватися в неправильності дати 1497 р. В тому ж році був складений Судебник Івана III, одним з важливих джерел якого була Псковська Судна Грамота. Щоправда, в знайденому професором Мурзакевичем в 1843 р. тексті вказана дата 1397 р., але одночасно підкреслюється, що вона прийнята «за благословенням отців своїх попів

усіх 5 соборів»². Проте дата суперечить фактові існування 5 соборів у Пскові. В 1387 р. у Пскові було всього два собори, п'ятий був заснований в 1462 і шостий — в 1471 р. Це дає підставу, враховуючи, безумовно, і сам зміст Грамоти, вказану дату вважати помилковою і відносити видання Грамоти до періоду між 1462 і 1471 рр., тобто до періоду існування у Пскові п'яти соборів.

В дальших розділах досліджуються питання власності на землю, яка була основою феодального способу виробництва, розглядаються деякі питання сімейного права і, нарешті, в останньому розділі дається огляд історії джерел права та організації органів управління, включаючи діловодство. Заслуговує на відзначення те, що автор проаналізував чимало нормативних актів і узагальнив багату практику. Проте, на нашу думку, слід було при характеристиці інститутів звичаєвого права більш рельєфно підкреслити їх класовий характер. К. Маркс, як відомо, зробив переконливий висновок про те, що звичаєве право за своєю природою може бути тільки правом нижчої, знедсленої, неорганізованої маси. Разом з тим він вказував на те, що привілейовані класи можуть мати звичаї, але «під так званими звичаями привілейованих» треба розуміти звичаї, які суперечать праву, що це фактично «звичаєве безправ'я»³. Звичаєве право на Україні вироблялось, у значній мірі, на основі тих відносин, які давали матеріал і до Литовського Статуту. Панування принципу «старини» в Литовській державі приводило до культивування звичаєвого права як головного в правових стосунках. У старому звичаєвому праві модифікувалось також магдебурзьке право і своєрідно пристосовувалось до місцевих потреб.

Книга Ю. Бардаха має не лише науково-пізнавальне, але і політичне значення. Вона сприятиме ще більшому взаєморозумінню білоруського, польського і українського народів, які мають спільні періоди своєї багатовікової історії. Її з інтересом прочитають не лише фахівці, але і всі ті, хто цікавиться історією держави і права Литви, Польщі та України.

---

² Див.: Памятники русского права, выпуск второй. М., Государственное издательство юридической литературы, 1953, стор. 286.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. I, стор. 119—120.

ІСТОРИКИ НА ВОСЬМИЙ УКРАЇНСЬКІЙ СЛАВІСТИЧНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ

У Вінницькому державному педагогічному інституті ім. М. Островського 21—24 жовтня 1971 р. відбулася VIII Українська славістична конференція. На ній розглядалася проблема: «Українська культура в її інтернаціональних зв'язках».

Відкрив конференцію голова Українського комітету славістів, віце-президент АН УРСР академік АН УРСР І. К. Білодід. У вступному слові він говорив про соціалістичну інтеграцію та взаємодію національних культур, про діяльність Українського комітету славістів, підготовку до наступного Міжнародного конгресу славістів.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді: секретаря Вінницького обкому КП України А. Ф. Олійника «Минуле і сучасне Вінничини», доктора історичних наук П. М. Калениченка «Культурне співробітництво Української РСР з країнами соціалістичної співдружності», професора Г. Д. Вєрвеса «Сучасні проблеми порівняльного вивчення слов'янських літератур», професора М. І. Кравцова «Слов'янський фольклор як мистецтво слова» та кандидата філологічних наук В. Т. Коломієць «Роль міжмовної взаємодії у процесі розвитку лексики слов'янських мов» (післявоєнний період). Після пленарного засідання робота конференції продовжувалася в секціях історії, мовознавства (з підсекціями граматики та лексикології, перекладу й історії слов'янського мовознавства), літературознавства (з підсекціями — українська література XIX ст. і слов'янський світ, українська література XX століття в її інтернаціональних зв'язках, проблеми перекладацького мистецтва), а також в секції фольклористики.

Секція історії, порівнюючи з іншими, була малочисельною, тому що були відсутні історики-славісти університетів України (за винятком Ужгородського) та Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Все ж робота секції була цікавою. На ній були заслухані та обговорені змістовні доповіді та повідомлення про міжслов'янські історичні зв'язки, про співробітництво слов'янських країн на сучасному етапі. Доцент Ужгородського університету С. О. Міщенко прочитав доповідь на тему «Співробітництво робітничого класу УРСР з робітничим класом європейських соціалістичних країн в 1959—1965 роках». Доктор історичних наук І. М. Кулінич доповідав про культурне спілкування українського народу з народами неслов'янських соціалістичних країн (НДР, Угорщина, Румунія).

Професор Ужгородського університету І. М. Гранчак говорив про участь Української РСР в радянсько-угорському науково-технічному співробітництві. Про зв'язки та дружбу трудящих Вінницької області з трудящими Келецького воєводства Польської Народної Республіки повідомив доцент Вінницького педінституту В. П. Воловик.

Керівник секції член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко розкрив тему «Бойова єдність слов'янських добровольців на фронтах Іспанії в 1936—1939 рр.». Про історико-культурні зв'язки Вінничини та Польщі говорив другий керівник секції доцент Вінницького педінституту І. П. Пшук.

Цікавою була доповідь доцента Московського університету В. Г. Карасьова «Сербський публіцист Живсін Жуйович про визвольну боротьбу трудящих Західної України 60-х років XIX ст.». Про досить цікаву подію з історії українсько-польських культурних взаємин доповіла А. Ф. Мельничук (Івано-Франківський педінститут). Тема її виступу — «Драма польського письменника Юзефа Коженювського «Верхо-

винці» в постановці Гуцульського театру Гната Хоткевича». В основу цієї історичної драми покладено діяльність опришківського загону на чолі з Антоном Ревізорчуком у першій половині XIX ст. Написав драму Ю. Коженювський після перебування на місці подій в 40-х роках минулого століття. Гнат Хоткевич під час перебування на Гуцульщині в 1910—1912 рр. створив аматорський театр з селян-гуцулів та з успіхом поставив цю п'єсу.

Доцент Ужгородського університету Г. В. Павленко висвітлив тему «Роль Івана Франка у розвитку зв'язків між слов'янським і німецьким світом». «Битва під Віднем 1683 року в оцінці Івана Франка» — таке повідомлення зробив доцент Івано-Франківського педінституту Я. С. Мельничук. Кандидат історичних наук Г. Г. Зибіна виступила з повідомленням «Український славіст академік А. Ю. Кримський про деякі питання історії народів арабського Сходу».

В процесі обговорення доповідей та повідомлень було зроблено ряд пропозицій про поліпшення роботи історичної секції на Українських славістичних конференціях. Зокрема, запропоновано поставити на пленарному засіданні наступної конференції питання про розгортання видання збірників «Українське слов'янознавство».

Завідуючий кафедрою історії південних та західних слов'ян Московського університету доцент І. О. Воронков торкнувся питань розвитку історичної славістики в Радянському Союзі, зв'язків вузів з науково-дослідними установами. Він звернув увагу на потребу активізувати підготовку до наступної Всесоюзної конференції істориків-славістів, яка повинна відбутись у 1973 р. у Львові, та до міжнародного конгресу славістів.

На закінчення роботи конференції було проведено цікаву екскурсію по пам'ятних історико-культурних місцях Вінниччини, відбулись теплі зустрічі з інтелігенцією області.

Я. С. МЕЛЬНИЧУК

У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

За останні два роки посилилися зв'язки Львівського університету з університетами та іншими науковими і навчальними закладами зарубіжних слов'янських країн. В університеті існують Товариства радянсько-польської та радянсько-чехословацької дружби. В листопаді 1969 р. за свою роботу Товариство радянсько-чехословацької дружби було нагороджено золотою медаллю, а відповідальний секретар товариства доцент В. А. Моторний — срібною. Медалі вручив консул ЧССР.

Особливо різноманітними були зв'язки з науковими закладами Польської Народної Республіки (Варшавський, Познанський, Люблінський університети). Здавна існують дружні творчі стосунки з науковими працівниками і студентами Люблінського університету. Крім обміну літературою та досвідом, в останні роки розвинулись нові форми співдружжя. Восени 1969 р. у Львівському університеті була проведена конференція на тему «Історичні зв'язки українського і польського народів». В ній взяла участь делегація науковців Люблінського університету. Доповідачі наголошували не на тому, що роз'єднувало обидва народи (над цим багато попрацювала націоналістична історіографія), а на тому, що їх об'єднувало.

Колективи обох університетів спільними силами видали до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна збірник «Ідеї Леніна — джерело дружби народів». В ньому взяли участь 8 авторів-львів'ян і стільки ж люблінців. Збірник видано українською і польською мовами. Спроба вийшла вдалою. Громадськість обох республік схвально зустріла цю нову форму дружнього співробітництва.

Історики обох університетів почали підготовку нового збірника на тему: «Спільна боротьба польських і українських трудящих проти капіталістичного гніту за соціалізм (1917—1939 рр.)».

В 1970 р. у видавництві Львівського університету вийшло в світ дослідження доцента кафедри слов'янської філології В. А. Моторного «Сторінки чеської Ленініани», яке було високо оцінене науковою громадськістю СРСР та Чехословаччини.

Результатом все зростаючого інтересу львівських філологів до вивчення мови і літератури лужицьких сербів була поява у 1970 р. «Нарисів з історії серболужицької літератури» завідуючого кафедрою слов'янської філології К. К. Трофимовича та В. А. Моторного, а також «Нарисів з історії серболужицької літературної мови» К. К. Трофимовича.

Працівники кафедри слов'янської філології взяли участь у великих наукових форумах славистів: В. А. Моторний — в Братиславі на конференції, присвяченій українсько-російсько-словацьким зв'язкам (1970 р.), В. П. Андел та В. А. Моторний — в ювілейній конференції, організованій у Львові в зв'язку з 300-річчям Яна Амоса Коменського; О. І. Грибовська — в конференції, присвяченій порівняльному і типологічному вивченню слов'янських літератур (Москва, 1971 р.).

Зміцнили контакти з науковцями ПНР, ЧССР, НДР та СФРЮ. В «Українському слов'янознавстві» вже публікувалися філологічні матеріали, надіслані з Бауцена-Будишина (НДР), підготовлені до друку статті професора Є. Слізінського (Варшава), професора З. Урбана (Прага), доцента Урбанчика (Любляна). До участі в наукових виданнях Інституту слов'янознавства ПНР запрошені В. А. Моторний та К. К. Трофимович (вони готують статті про корифея лужицької літератури Я. Барта-Цішинського). Стаття В. А. Моторного про сприйняття творчості К. Чапека на Україні вже надрукована у науковому збірнику цього інституту.

Восени 1970 р. Люблінський університет за роботи в галузі історії присвоїв професорові Львівського університету Д. Л. Похилевичу почесний вчений ступінь доктора — *Honoris causa*.

Наукові працівники обох університетів завжди знаходять доброзичливе ставлення і допомогу як у Львові, так і в Любліні. У червні 1971 р. на Вченій раді історичного факультету відбувся захист доцентом кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського університету О. С. Бейлісом докторської дисертації «Становлення марксистської історіографії в Болгарії (з кінця XIX ст. до соціалістичної революції 1944 р.). Проблеми болгарського Відродження», що свідчить про зацікавленість львівських вчених історією братніх народів.

За останні два роки зміцнилися також зв'язки між студентами Львівського університету та студентами ПНР і ЧССР. Здійснюються щорічні поїздки львівських студентів на місячну практику в Люблін, а люблінських студентів у Львів. Поїздка львівських студентів-славистів на практику в Олмоуц (ЧССР) в 1971 р. і приїзд чехословацьких студентів до Львова відкривають нові можливості розширення творчих контактів між вищими навчальними закладами УРСР і ЧССР.

Д. П. і К. Т.

ВЧЕНИЙ І ПЕДАГОГ

До 75-річчя Д. Л. Похилевича

Незабгром наукова громадськість Львова і республіки відзначатиме 75-річчя доктора історичних наук, професора, завідуючого кафедрою історії південних і західних слов'ян Львівського університету Дмитра Леонідовича Похилевича.

Д. Л. Похилевич народився у вересні 1897 р. в с. Водотії Київської губернії. У дворічному віці він залишився без батька і дитинство провів у сім'ї діда — колишнього кріпака, пізніше чумака.

Початкову освіту Д. Л. Похилевич одержав у церковно-приходській школі. Потім закінчив Коростишівську учительську семінарію, Київський інститут народної освіти.

Роки молодості майбутнього вченого припали на епоху великих історичних подій у житті країни — революційний 1917, громадянська війна, боротьба проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Україні. В 1921 р. молодий вчитель стає членом Комуністичної партії. З того часу все його життя — це активна діяльність комуніста-вченого, педагога, громадського діяча. В 1921 р. Д. Л. Похилевич — повітовий

комісар народної освіти. З 1922 по 1927 р. він керує Білоцерківським сільськогосподарським технікумом, який у той час був перетворений на інститут. Саме тут Д. Л. Похилевич істотно поглибив свої знання в галузі сільського господарства, що стало йому в пригоді на все життя.

Працюючи на відповідальних посадах в установах освіти і культури (директор Інституту народної освіти, працівник Народного комісаріату освіти, з 1933 р. — директор Науково-дослідного інституту української культури), Д. Л. Похилевич одночасно наполегливо вчиться. З 1928 по 1932 р. він аспірант Інституту історії Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науководслідних інститутів. Він багато працює над історією розгортання революційного руху в армії і на флоті в період між Лютневою і Великою Жовтневою соціалістичною революціями. Наслідком цієї роботи було опублікування двох великих статей — «Чорноморський флот у 1917 році» та «Армія на Україні від лютого до жовтня». Крім того, він розшукав і підготував до видання численні архівні документи («Архів Радянської України», 1932, № 3—4; 1933, № 7—8).

Д. Л. Похилевич ніколи не залишав педагогічної діяльності. Ще в 1929 р. вийшов його підручник з історії для 7-річної політехнічної школи. Підручник витримав до 1934 р. чотири видання.

Під час Великої Битчизняної війни Д. Л. Похилевич працював у Свердловському і Ярославському педагогічних інститутах, багато сил віддавав громадській роботі. З 1946 р. Д. Л. Похилевич працює у Львівському університеті. Спочатку він завідував кафедрою історії середніх віків, а тепер — кафедрою історії південних і західних слов'ян.

Для наукових інтересів Д. Л. Похилевича характерне захоплення феодалною проблематикою. В 1941 р. він захистив кандидатську дисертацію, в якій зробив ґрунтовний аналіз історичної літератури про аграрну реформу Сігізмунда-Августа. Аграрна історія Великого князівства Литовського відтоді стала основною темою наукового доробку вченого.

Ще в кандидатській дисертації Д. Л. Похилевич піддав критиці погляди тих істориків, які розглядали аграрну реформу Сігізмунда-Августа як явище прогресивне (деякі з них навіть вбачали в ній початок капіталістичних відносин). Ряд думок і критичних зауважень автора вимагали дальшої розробки, оскільки розгляд літератури не зміг замінити самостійного дослідження джерел. Крім того, необхідно було розширити хронологічні рамки дослідження, без чого неможливо було визначити історичну роль реформи. Багаторічна робота над цими питаннями влилась у докторську дисертацію, яка була успішно захищена в 1950 р. Матеріали дисертації були опубліковані в 2-х монографіях («Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв.» Львів, 1957 та «Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в.» Вільнюс, 1966) і багатьох статтях.

У своїх працях Д. Л. Похилевич наполегливо виступає проти будь-яких спроб модернізації минулого, проти необґрунтованого оголошення «капіталістичними» деяких явищ, які вкладаються у феодалні рамки. Одночасно він не схильний розглядати три століття (XVI—XVIII) історії Білорусії, Литви, українських (в тому числі і західноукраїнських) земель і навіть Речі Посполитої в цілому як єдиний період застою або занепаду господарства, як про це не раз писали до нього. На думку Д. Л. Похилевича, XVI—перша половина XVII ст. характеризуються розвитком фільваркової системи, зростанням панщини, посиленням натиском на селян. Друга половина XVII — перша половина XVIII ст. — це період катастрофічного розорення, викликаного війнами середини XVII—початку XVIII ст.

Спроби панівного класу вийти з господарської кризи вимагали як укріплення селянського господарства, надання йому певної допомоги, позик, залучення нових поселенців і полегшення податкового тягара, так і відбудови фільварків. В цей період у багатьох областях широко здійснюється переведення селян на оброк. Отже, друга половина XVIII ст. — це період, коли починали загоюватись рани економічної руїни і коли клас землевласників знову починає посилено розвивати фільваркове господарство, засноване на панщинній праці, посилює натиск на селян.

Запропонована Д. Л. Похилевичем періодизація в наш час загально визнана, хоч його погляд на другу половину XVII—першу половину XVIII ст. як на час

певного ослаблення натиску на селян утвердився не зразу. На думку Д.Л. Похилевича, перевага в цей період грошової ренти не була наслідком великого економічного розквіту Речі Посполитої, а, навпаки, наслідком глибокого економічного і політичного занепаду, двократного розорення країни, загибелі третьої частини населення і 40% худоби.

В дискусії про причини розвитку фільварково-панщинного господарства в країнах Східної Європи, яка розгорнулася між істориками-марксистами, Д. Л. Похилевич, опираючись як на власні дослідження, так і на літературу з цього питання, відстоює таку думку: розвиток товарно-грошових відносин, зростання міст в XV ст. утворили в Речі Посполитій внутрішню основу для створення фільваркового господарства. Але експорт хліба, який в XVI ст. безперервно зростав, істотно прискорив цей процес і таким чином було завершено створення фільварково-панщинної системи. Ця до певної міри компромісна (між прихильниками концепції Б. Д. Грекова про вирішальну роль внутрішнього ринку у розвитку фільварково-панщинної системи і прихильниками протилежної точки зору про вирішальну роль зовнішньої торгівлі) думка була глибоко аргументована і прийнята більшістю істориків.

В дискусії про розширення селянства Д. Л. Похилевич рішуче виступає проти модернізації історії. Він підкреслює, що в Речі Посполитій в XVI ст. лише окремі представники селянства переходили в інші класи, що не означає соціального розширення селянства. Характерною рисою господарського розвитку в другій половині XVI ст. і наступний час була «не стільки диференціація, яка зростала, скільки обезземелення і пауперизація всього селянства» (Д. Л. Похилевич. «Малоземельне і безземельне сільське населення в Русском воеводстве Речи Посполитой в XVI веке». — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1961 год. Рига, 1963, стор. 28).

Д. Л. Похилевич розробляє найбільш актуальні в марксистсько-ленінській історичній науці проблеми історії феодалізму, бере активну участь у творчих дискусіях на сторінках спеціальної літератури, на наукових конференціях. Плодотворною стала його участь в симпозиумі з аграрної історії Східної Європи, постійним членом оргкомітету якого він є з 1958 р. Вже чотири роки Д. Л. Похилевич очолює редколегію збірника «Українське слов'янознавство».

Протягом всієї творчої біографії Д. Л. Похилевич багато уваги приділяв педагогічній роботі. Він автор або співавтор багатьох підручників і навчальних посібників з історії Польщі, історії південних і західних слов'ян та ін. Д. Л. Похилевич багато сил віддає пропагандистській і науково-популярній роботі, зокрема він автор науково-популярних праць з історії уніатської церкви, що має особливе значення в західноукраїнських умовах, де цей пережиток середньовіччя перетворився в антирадянську націоналістичну зброю.

Наукова, педагогічна, громадська діяльність Д. Л. Похилевича зробила його ім'я широко відомим у наукових колах, принесла йому загальну пошану як в нашій країні, так і за рубежом. Він відзначений урядовими нагородами. Люблінський університет надав йому почесне звання доктора Honoris causa.

Багато учнів виховав Д. Л. Похилевич. Вони працюють у різних куточках нашої неосяжної Батьківщини. Це шкільні вчителі, викладачі вищих навчальних закладів. Чимало з них самі вже стали досвідченими науковцями і педагогами — доцентами і професорами — і мають своїх учнів. Всі вони пам'ятають і з подякою згадують свого вимогливого і доброзичливого вчителя.

Хочеться побажати Д. Л. Похилевичу ще довгі роки зберегти притаманну йому бадьорість духу, натхненно трудитися на благо свого народу, своєї соціалістичної Батьківщини. Редакційна колегія «Українського слов'янознавства» щиро вітає Д. Л. Похилевича і бажає йому міцного здоров'я і нових творчих успіхів.

НАШІ АВТОРИ

- Л. В. БАЖЕНОВ — викладач загальної історії Кам'янець-Подільського педінституту. Працює в галузі українсько-польських зв'язків у XVIII—XIX ст.
- О. С. БЕЙЛІС — доктор історичних наук, доцент кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського університету. Вивчає проблеми історіографії Болгарії та Югославії.
- І. І. БЕЛЯКЕВИЧ — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри нової та новітньої історії Львівського університету. Працює над проблемами Польщі в міжвоєнний період і польсько-російськими зв'язками в період першої світової війни та підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.
- В. О. БОРИС — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського університету. Досліджує проблеми нової історії Польщі.
- І. В. ГАНЕВИЧ — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії КПРС Одеського університету, автор монографії і статей з новітньої історії Болгарії.
- А. І. ДОРОНЧЕНКОВ — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР.
- Ж. М. КОВБА — викладач Українського поліграфічного інституту. Вивчає історію чеських поселень на Україні у другій половині XIX ст.—на початку XX ст.
- Г. С. КРУЧКЕВИЧ — аспірант кафедри нової і новітньої історії Львівського університету. Викладач середньої школи. Працює над історією участі польських інтернаціоналістів у боротьбі за Радянську владу на Україні.
- Г. І. ЛІПАТНІКОВА — кандидат історичних наук, доцент Воронежського педінституту. Досліджує історію університетів у слов'янських країнах та проблеми чеської історіографії.
- Г. ЛОВМ'ЯНСЬКИЙ — професор Познанського університету, академік Польської АН. Працює над історією слов'янських народів і особливо польського народу в середні віки.
- Л. О. ЛЮБИМСЬКИЙ — старший викладач кафедри історії КПРС Львівського Вищого військово-політичного училища. Працює над історією Польських народних військово-повітряних сил під час другої світової війни.
- В. О. МАНЮКОВ — старший викладач кафедри історії КПРС Львівського Вищого військово-політичного училища. Працює над історією бойової співдружності польських збройних сил з Радянською Армією в роки другої світової війни.
- І. М. МІРОШНИЧЕНКО — викладач кафедри марксизму-ленінізму Тернопільського медінституту. Вивчає проблеми партійно-виховної роботи в Першій Польській армії в роки другої світової війни.
- А. І. ОЗОЛІН — кандидат історичних наук, доцент Саратовського університету. Досліджує історію Чехословаччини в середні віки, зокрема історію гуситських війн.
- М. О. РАТИЧ — кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії Львівського університету. Працює над питаннями робітничого руху на польських землях Австро-Угорщини.
- М. Т. СТЕБЛІЙ — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР. Працює над питаннями польсько-українських історичних зв'язків у XVIII—XIX ст.
- Я. С. ХОНИГСМАН — кандидат економічних наук, доцент кафедри політекономії Дрогобицького педінституту. Працює над питаннями економічної історії Польщі та західноукраїнських земель.
-

ЗМІСТ

СТАТТИ

<i>А. І. Озолін</i> (Саратов). Зародження і розвиток елементів національної самосвідомості в передгуситській і гуситській Чехії	3
<i>Г. І. Ліпатнікова</i> (Вороніж). Ян Гус і студенти Празького університету	16
<i>І. В. Ганевич</i> (Одеса). Особливості класової боротьби в Болгарії в 1944—1948 рр.	23
<i>І. М. Мірошніченко</i> (Тернопіль). Історичне значення Листопадової конференції 1944 р. Польської робітничої партії в створенні народного Війська Польського і підготовці його до бойових дій	32
<i>І. І. Беякевич</i> (Львів). Полковий комітет і солдати-більшовики — організатори революційної боротьби проти реакції у Белгородському польському запасному полку (травень—липень 1917 р.)	44
<i>Я. С. Хонігсман</i> (Дрогобич). Соціальна структура населення Галичини на початку ХХ ст.	63
<i>В. О. Борис</i> (Львів). Деякі питання польсько-українських відносин під час революції 1848 р. в Галичині	74

ІСТОРИОГРАФІЯ

<i>О. С. Бейліс</i> (Львів). Болгарська марксистська історіографія про проблеми первісного нагромадження капіталу в Болгарії	188
--	-----

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>А. І. Доронченков</i> (Київ). Роль взаємозв'язків профспілок Болгарії і СРСР у вирішенні проблеми охорони праці в болгарській промисловості (1944—1952 рр.)	197
<i>В. С. Маниюков</i> (Львів). Бойові дії 1-ї армії Війська Польського в період січневого наступу Червоної Армії (1945 р.)	103
<i>Л. О. Любимський</i> (Львів). Допомога Радянського Союзу в підготовці кадрів для авіації народного Війська Польського в 1943—1945 рр.	113
<i>Г. С. Кручків</i> (Львів). З історії діяльності Польського бюро Правобережної України при ЦК КП(б)У в 1920 р.	121
<i>Ж. М. Ковба</i> (Львів). Господарства чеських поселенців на Волині в кінці ХІХ—на початку ХХ ст.	127
<i>М. О. Ратич</i> (Львів). З історії селянського руху в Західній Галичині в 1919 р.	135
<i>Л. В. Баженов</i> (Кам'янець-Подільський). Репресії царизму проти польського населення Правобережної України в 30—40-х роках ХІХ ст.	141
<i>Ф. І. Стеблій</i> (Львів). До питання про антикріпосницьку агітацію польських буржуазних демократів у Східній Галичині в 30-х роках ХІХ ст.	147
<i>Г. Ловмянський</i> (Познань. ПНР). Питання про державу у стодорі в Х столітті	151

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

<i>І. Д. Кундюба</i> (Київ). Ян Герхард. Перемога	159
<i>Г. Й. Чернявський</i> (Харків). Д. П. Песчаный. Создание идейно-политических и экономических предпосылок для осуществления ленинского кооперативного плана в НРБ и сотрудничество с СССР (1948—1950 гг.)	161
<i>В. С. Кульчицький, Д. Л. Похилевич, В. Г. Сокуренько</i> (Львів). Цікаве дослідження з історії держави та права братерських народів.	163

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<i>Я. С. Мельничук</i> . Історики на Восьмій Українській слав'ястичній конференції, 167 У Львівському університеті	168
Вчений і педагог	169

НАШІ АВТОРИ

172

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>А. И. Озолин</i> (Саратов). Зарождение и развитие элементов национального самосознания в предгуситской и гуситской Чехии	3
<i>Г. И. Липатникова</i> (Воронеж). Ян Гус и студенты Пражского университета	16
<i>И. В. Ганевич</i> (Одесса). Особенности классовой борьбы в Болгарии в 1944—1948 гг.	23
<i>И. Н. Мирошниченко</i> (Тернополь). Историческое значение Ноябрьской конференции 1944 г. Польской рабочей партии в создании народного Войска Польского и подготовке его к боевым действиям	32
<i>И. И. Белякевич</i> (Львов). Полковой комитет и солдаты-большевики — организаторы революционной борьбы против реакции в Белгородском польском запасном полку (май—июль 1917 г.)	44
<i>Я. С. Хонигсман</i> (Дрогобич). Социальная структура населения Галиции в начале XX ст.	63
<i>В. А. Борис</i> (Львов). Некоторые вопросы польско-украинских отношений во время революции 1848 г. в Галиции	74

ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>О. С. Бейлис</i> (Львов). Болгарская марксистская историография о проблемах первичного накопления капитала в Болгарии	88
--	----

СООБЩЕНИЯ

<i>А. И. Доронченков</i> (Киев). Роль взаимосвязей профсоюзов Болгарии и СССР в решении проблемы охраны труда в болгарской промышленности (1944—1952 гг.)	97
<i>В. С. Маноков</i> (Львов). Боевые действия 1-й армии Войска Польского в период январского наступления Красной Армии (1945 г.)	103
<i>Л. А. Любимский</i> (Львов). Помощь Советского Союза в подготовке кадров для авиации народного Войска Польского в 1943—1945 гг.	113
<i>Г. С. Кручкевич</i> (Львов). Из истории деятельности Польского бюро Правобережной Украины при ЦК КП(б)У в 1920 г.	121
<i>Ж. Н. Ковба</i> . Хозяйства чешских поселенцев на Волыни в конце XIX — начале XX ст.	127
<i>Н. А. Ратыч</i> (Львов). Из истории крестьянского движения в Западной Галиции в 1919 г.	135
<i>Л. В. Баженов</i> (Каменец-Подольский). Репрессии царизма против польского населения Правобережной Украины в 30—40-х годах XIX ст.	141
<i>Ф. И. Стеблій</i> (Львов). К вопросу об антикрепостнической агитации польских буржуазных демократов в Восточной Галиции в 30-х годах XIX ст.	147
<i>Г. Ловмянский</i> (Львов). К вопросу о государстве в столетия X столетия	151

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

<i>И. Д. Кундюба</i> . Ян Герхард. Победа	159
<i>Г. И. Чернявский, Д. П. Песчаный</i> . Создание идейно-политических и экономических предпосылок для осуществления ленинского кооперативного плана в ПРБ и сотрудничество с СССР (1948—1950 гг.)	161
<i>В. С. Кульчицкий, Д. Л. Похилевич, В. Г. Сокуренько</i> . Интересное исследование по истории государства и права братских народов	163

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

<i>Я. С. Мельничук</i> . Историк на Восьмой Украинской славистической конференции	167
Во Львовском университете	168
Ученый и педагог	169

ПАШИ АВТОРЫ	172
-----------------------	-----

Республиканский межведомственный научный сборник
УКРАИНСКОЕ СЛАВЯНОВЕДЕНИЕ

История зарубежных славян
Выпуск 6

(На украинском языке)

Редактор В. И. Юрченко
Технический редактор Т. В. Саранюк
Корректоры К. Г. Логвиненко, С. Я. Михайленко

Прив. печ. л. 15.4. Тираж 750. Цена 1 руб. 38 коп. Зак. 131. Издательство Львовского университета. Львов, Университетская, 1, Областная книжная типография Львовского областного управления по печати. Львов, Стефаника, 11.

БГ 10532. Здано до набору 6. I 1972 р. Підписано до друку 13. VI 1972 р. Формат 70×108^{1/16}. Папер. арк. 5.5. Прив. друк. арк. 15.4. Обл.-вид. арк. 15.3. Тираж 750. Ціна 1 крб. 38 коп. Зам. 131.

Видавництво Львівського університету
Львів, Університетська, 1.
Обласна книжкова друкарня Львівського обласного управління по пресі.
Львів, Стефаника, 11.

1 крб. 38 коп.

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
1972